VILNER ZAMLBUKH/ MAASEF VILNA

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

ווילנער זאַמלבוך

איגוד עולמי של יוצאי וילנה והסביבה בישראל
וועלטפארבאנד פון ווילנער און אומגעגנט אין ישראל

מאסף וילנה

תל אביב, תשל״ה

מאסף וילנה / ווילנער זאַמלבוך / Vilna Collection

בהוצאת איגוד יוצאי וילנה והסביבה בתל-אביב

אַרויסגעגעבן פון פאַרבאַנד פון ווילנער און אומגעגנט אין תל-אביב

העורך: ישראל רודניצקי

עטיפה: ריטה קצוביץ

סידור משה חמיאל

הדפסה „חבצלת" הרצליה

נדפס בישראל תשל"ד/ 1974

התוכן / אינהאַלט

מיט דער ברכה פון נשׂיא

אַברהם סוצקעווער	9
מאיר דבורז׳צקי	11
דוד יוטאַן	18
הרב פסקר	20
זלמן שזר	20

הויליה נשארה

אַברהם סוצקעווער	27	היינט איז יאָרצייט
	28	באַלאַדע פון יונג-ווילנע
אַבא קובנר	30	אַטפּוּר
	32	כל שבא אצל
אַברהם ברוידס	33	גדלנו אחי
אַברהם לעוו	34	קינות אויף חורבן ווילנע
אַברהם ברוידס	38	תקופה ודרך
משה גורין	40	אַ שמועס מיטן קינסטלער אַ. באָגען
יוסף פרידלנדר	42	הלווייתו של ר׳ חיים עוזר גרודזנסקי
שלמה פרבר	45	פירורים מפנקסו של מורה
ישראל קלויזנר	49	בתי-עקד ספרים בירושלים דליטא
צמח שאַבאַד	57	ווילנער זאַמלבוך

עדויות ותעודות

יצחק ארד	63	השמדת יהודי ליטא ווילנה
אַלכסנדר רינדזיונסקי	70	אַ בינטל זכרונות
נתן באַזיליאַן	75	אין זכות פון נסים
אַברהם פעסעל	79	חסידי-אומות-העולם אין ווילנע
צבי ראַיאַק	83	די לוויה פון פּראָפאַנירטע ספר-תורות
סימע סקורקאָוויטש	86	אין אַ זאַווערוכע-טאָג
לייבל אורבאַך	87	מיינע באַגעגענישן מיט הירשקע גליק
אריה שעפּטעל	89	דער לעצטער קאָנצערט
יצחק לודען	92	חורבן, ווידערשטאַנד און — שאַפונג
מאיר דוואָרזשעצקי	96	דאָס טאָגבוך פון לערער משה אַליצקי

אויף דער שוועל

לייזער ענגעלשטערן	109	איצט מעג מען שוין דערציילן
נתן באַזיליאַן	113	די געלטזאַמלונג אין אַמעריקע
יצחק מילקובסקי	115	קווים לתולדות איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל
יוסף ראַדזועלי	117	קורצע סך-הכלען
גאָלדע גאָרדאָנאָוויטש	119	פרויענקרייז ביים ווילנער-פאַרבאַנד אין תל-אביב
בנימין אַנוליק	121	להנצחת וילנה ב„בית לוחמי הגיטאות"
לייזער ענגעלשטערן	123	„ירושלים-דליטא אילוסטרירט און דאָקומענטירט"
לייזער ראַן	124	אַ יאָר פון דערמאָנונג

גלובאָק

זלאַטע בורגין	133	קינדער אין געטאָ
פרידה צנציפר-שפירא	137	הקרקס
צירקה שפירא	139	עיירתי גלובוקי

טײַערע לײענער,

אונדזער זאַמלבוך דערשײַנט צו דער פײַערלעכער דער־עפענונג פון „בית־ווילנע" — אײַך, טײַערע ווילנער גע־ווידמעט! די אַלע וואָס האָבן במשך פון לאַנגע יאָרן אויסגעטראָגן דעם חלום: המשך פון נוסח ווילנע, נוסח ירושלים־דליטא אויף דער אײגענער ערד.

און אויב דאָס מזל וועט בײַשטײן, וועט אפשר דאָס „ווילנער זאַמלבוך" ווערן אַ תושב אין דעם אײגענעם קולטורהויז, — אַ גליד אין דער משפחה, — צוזאַמען מיט דעם „ווילנער כאָר" און „ווילנער קלוב". פון אײַך, לײענערס און צוקונפטיקע מיטאַרבעטערס, בני־ווילנע און בני־ווילנער־געגנט, **איז דאָס אָפּהענגיק.**

„ווילנער זאַמלבוך" קען ווערן דער אַדרעס פאַר יעדערן — אויב איר וועט נאָר וועלן — וואָס האָט צו דערצײלן (אין אונדזערע בײדע שפּראַכן) וועגן ווילנע פון אַ מאָל, וועגן ווילנער שטעטלעך, וועגן חורבן און ווידערשטאַנד, חיבורים וואָס האָבן אַ דאָקומענטאַרן ווערט און זענען נאָך ביז איצט ניט פאַרעפנטלעכט געוואָרן (זכרונות, עדות אאז"וו), פאַר קינסטלערישע שאַפונ־גען פון ווילנער און וועגן ווילנע, פאַר אַלץ וואָס הייסט אָנדענק און המשך.

אין אונדזער זאַמלבוך האָבן מיר געמאַכט אַ פּרוּוו אין דעם אַ נוסח אַרויס־צוברענגען דעם מאַטעריאַל. „דער אינהאַלט וועט אפשר זײַן האַרט ווי אַ נוס, אָבער מיר האָפן, אַז אַ קלײנע יאָדרע וועט דער לעזער אין אים אויך געפינען". — דעם ציטאַט האָבן מיר אויסגעליִען בײַ אונדזער בכבודיקן פאָרגײער, דעם „ווילנער זאַמלבוך" וואָס איז דערשינען אין יאָר 1916 אונטער דער רעדאַקציע פון ד"ר צמח שאַבאַד (זע זײַט 57) — ער גילט אויך פאַר אונדז. הלוואי!

ד י ר ע ד אַ ק צ י ע

מיט דער ברכה פון נשׂיא

בברכת נשׂיא המדינה

בכ״ז בטבת תשל״א (24 בינואר 1971) היה בבית כבוד הנשיא המנוח מר זלמן שזר מעמד חגיגי, שדובר בו על הגשמת התכניות להקמת בית־וילנה בתל־אביב, שיהיה מקום מרכזי לפעולות תרבות ומפגש למועדון וילנה ולמקהלת וילנה, שתהיה בו ספרייה להנצחת גדולת הקהילה בעבר ויימצא בו מקום לפעולות נוספות הבאות להנציח את זכר ירושלים־דליטא. לפגישה חגיגית זו הוזמנו פעילי וילנה בישׂראל וראשי איגוד יוצאי וילנה בחוץ לארץ. להלן מביאים אנו הנאומים שנישׂאו בהזדמנות חגיגית זו, במלואם ולפי סדר נשׂיאתם.

אַברהם סוצקעווער:

כּבוד נשׂיא המדינה זלמן שזר, רחל שזר, ברידער און שוועסטער פון ירושלים-דליטא —

לאָמיר זיך דערמאָנען:

איבערן טויער פון דער ווילנער געטאָ האָבן די דײַטשן אָנגעהאַנגען אַ שילד: „אַכטונג! קרעץ. פאַר ניט-ייִדן איז דער אַרײַנגאַנג פאַרבאָטן״.

אַחוץ די געלע לאַטעס און די הינטישע נומערן האָבן די דײַטשן אונדז אויך געוואָלט פאַרקרעציקן פאַר די שטאָטישע אײַנוווינערס. פון יענע געטאָ-טויערן ביזן הײַנטיקן מעמד אין בית-הנשׂיא אין ירושלים — ווער איז בכּוח צו מאָלן, צו שילדערן אָט דעם טראַגיש-העראָישן גאַנג!

די מערסטע וואָס געפינען זיך דאָ זענען עדות: מײַ 1943. דורכן גע-היימען געטאָ-ראַדיאָ איז דערגאַנגען צו אונדז די שרעקלעכע ידיעה, אַז ראָמעלס אַרמיי דערנענטערט זיך צום שוואַרצאַפּל פון אונדזער אויג — צו ארץ-ישׂראל. ניט נאָר אונדזער וואָר, אויך אונדזער חלום איז דעמאָלט פאַר-פינצטערט געוואָרן. איטלעכער האָט תּפילה געטאָן עס זאָל געשען אַ נס, די לעצטע האָפענונג פון די געטאָייִדן זאָל ניט ווערן אונטערגעשניטן. איך גע-דענק ווי מײַנע אַ שכנטע האָט זיך צעיאָמערט: **מײַן גאָט, איך האָב שוין אויסגעוויינט דעם בליאַסק פון מײַנע אויגן.**

איך ווייס ניט פון אַ שטאַרקערן, אַן אמתערן אויסדרוק וואָס וואָלט געקענט איבערגעבן אונדזער דעמאָלטיקן ייִאוש, ווי די ווערטער פון יענער פשוטער פאָלקספרוי — און אפשר טאַקע דערפאַר וואָס מיר האָבן אַלע

דעמאָלט אויסגעוויינט דעם בליאַסק פון אונדזערע אויגן, זענען מיר אַצינד זוכה זיך צו געפינען אין בית-הנשׂיא און טרינקען דאָס היילנדיקע ליכט פון ירושלים.

*

צוליב וואָס זענען מיר דאָ זיך צונויפגעקומען? דער ציל, דער זינען פון אונדזער איצטיקן צונויפקום איז צו שאַפן, מיט דער ברכה פון זלמן שזר, אַ ממשותדיקן באַדן אויפצובויען אין תּל-אביב אַ בית-ווילנה, אַ היים פאַר דער בלאָנדזשענדיקער נשמה פון ירושלים-דליטא. ווילנער ייִדן זאָלן קומען אַהין מיט זייערע קינדער און אייניקלעך. אויך זיי זאָלן דערזען דעם צונויפ-זאַמל פון אונדזערע צעשפּליטערטע אוצרות, בעסער דערקענען אונדזער געשיכטע.

נאָך דער מלחמה, נאָכן חורבן, האָב איך געזען אין אַמסטערדאַמער מוזיי „ראָזענטאַליאַנאַ" אַן אויסטערלישן כּתב-יד: אַ ייִד פון ווין, ר' יצחק בן משה, האָט אים געשריבן מיט אַכט הונדערט יאָר צוריק.

אויך דעמאָלט זענען געווען ייִדן-שחיטות. איז דער ייִד געלאָפן מיט זײַן חיבור געשריבן אויף פּאַרמעט פון איין שחיטה דורך אַ צווייטער, ביז ער האָט געפונען אַ שיף און זיך געלאָזן וואַנדערן איבערן ים. און ס'איז געוואָרן אַ שטורעם און די שיף איז אונטערגעגאַנגען צוזאַמען מיטן ייִדן און זײַנע פּאַרמעטענע בלעטער.

אין הונדערטער יאָרן אַרום האָבן אָבער האָלענדישע פישערס אַרויס-געצויגן דעם פּאַרמעט אין זייער נעץ. און ס'איז געשען מיט אים אַ וווּנדער: ליגנדיק אָדער שווימענדיק אין די אָפּגרונטן פון ים, האָבן זיך אַרויפגעטאָן איבער זײַנע אותיות פּערל.

מיר, די יתומים פון ירושלים-דליטא, זענען געגליכן צו יענע פישערס. נאָר ניט פון וואַסער — פון אונדזערע הערצער דאַרפן מיר אַרויסציִען די אוצרות, וואָס זענען אונדז פאַרלוירן געגאַנגען בעתן חורבן, און זיי אַ תּיקון געבן אין בית-ווילנה.

לאָמיר אויך אַרויסציִען פון דער פאַרפאַלעניש אונדזער הייליק ייִדיש לשון — אַזוי ווי די פּאַרמעטענע בלעטער פון יענעם גערודפטן ייִדן, וואָס איז דערטרונקען געוואָרן אין ים צוזאַמען מיט זײַן חיבור און אין לאַנגע יאָרן אַרום זענען די פּאַרמעטענע בלעטער אַרויסגעצויגן געוואָרן און זיי לעבן און לײַכטן ווײַטער אַרומגעקריינטע מיט די פּערל פון אייביקייט — —

מאיר דבורז'צקי:

אישי הנשיא, שרידי ירושלים דליטא!

ברשות כבוד נשיא ישראל אעלה כאן את דמותה של ירושלים דליטא. כל כמה שמתרחקים אנו מהתקופה רואים אנו אותה ביתר בהירות. חשים אנו כעת ביתר-עוז את גדולתה של ירושלים דליטא ואת חשיבותה **כמרכז הרוחני של יהדות מזרח-אירופה** במשך מאות שנים; כעת, כאילו תופסים אנו יותר את דברי המשורר זלמן שניאור בפואימה שלו „וילנה": „עיר ואם בישראל, ירושלים של גלות, נחמת עם קדם בצפון".

רואים אנו כיום את וילנה — כירושלים-של-התפוצות בעבר וכסמל החיים הרוחניים בגלויות. וילנה היא עבורנו — סמל העקשנות היהודית, היצירה היהודית התרבותית, והווי החיים היהודיים העממיים; ומעל לכל — סמל המאבק על הקיום היהודי מול כוחות עויינים, סמל העמידה היהודית מול הכוחות ששאפו להשפיל את היהודי ולדכאו.

על וילנה שר משה קולבק:

„כל אבן בה תפילה / ניגון כל כותל / כל אבן ספר היא / כל כותל — גוויל / את — ספר תהילים כתוב על פני שדות".

אגדות רבות מפרשות למה צויינה וילנה בשם „ירושלים דליטא". אחת מהן מספרת כי היו בה 333 חכמים ורבנים, וכמניין של"ג, ועל כך דרשו באחת מהתכנסויות ועד ארבע הארצות לפי החזון הנודע על יהודה וירושלים (ישעיה, א. יח): „אם יהיו חטאיכם כשנים, **כשלג** ילבינו". ומכאן ההשוואה של וילנה — לירושלים בזעיר-אנפין, „ירושלים דליטא"; ומכאן מעמדה. בהמשך נבואתו של ישעיה על ירושלים כתוב (ישעיה, א. כ"ו): „אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה"; ובהתאם לכך קרא שמואל יוסף פין את ספרו על וילנה בשם „קריה נאמנה".

ספר זה „קריה נאמנה", נראה בעינינו כיום לא רק כספר תיעודי-מחקרי על עברה הרוחני של ירושלים-דליטא, אלא כעין „בלדה" על גדולי ישראל בווילנה במשך מאות שנים. בספרו זה סיפר שמואל יוסף פין על יותר מ-500 חכמי ישראל בווילנה — על סמך מצבותיהם בבית-העלמין הווילנאי.

והנה עוברות לפנינו בספר זה דמויות אחרי דמויות של גדולי וילנה, החל במצבה העתיקה ביותר שבבית העלמין הווילנאי, מצבתו של הרב מנחם חיות, בעל החיבורים „זמירות לשבת" ו„דרך תמימים". (נפטר סמוך לשנת ר"ת).

והנה הובאה בספר מצבתו של הגאון המופלא החכם ר' יוסף דלמדיגו, המכונה יש"ר (1591—1655), וששהה בווילנה בשנת 1624, ושנעשה אח"כ

רופא הדוכס מראַדזיוויל. זו היתה אישיות מלאת תעלומות, איש תורה, פילוסופיה ומדעי הטבע. מחמת הכבוד הגדול אשר פין רחש לו הביא בספרו את נוסח מצבתו שהקימו לו במקום מנוחתו בפראג. והנה קטעים ממצבתו:

„הרב המופלא, החכם הכולל, פילוסוף אלוהי, אביר הרופאים... מסתכל באספקלריה המאירה. כל מלאכי צבא שמים ראה, הכינה ויספרה".

רבים הם גדולי התורה ששכנו בווילנה במאה השבע עשרה. אחרי מנחם חיות עלה על כס הרבנות הרב משה לימא (1605—1658), בעל „חלקת מחוקק", ביאור על שו"ע, אבן העזר; ועליו כותב פין: „נתקבלו דברי הגאון להלכה בכל תפוצות ישראל". ופין ממשיך ומספר: „לפני שולחנו הטהור בווילנה ישבו ארבעה גדולי עולם, הגאון בעל ‚שער אפרים', הגאון הש"ך, הגאון מהרש"ק ובעל ‚בית הלל'".

ארבעה אלה היו מגדולי התורה ביהדות מזרח אירופה בתקופה ההיא.

הגאון בעל „שער אפרים" הוא אפרים בן אהרן. (שע"ו—תל"ח)

הגאון הש"ך, הוא שבתי כהן בן ר' מאיר (1621—1663), רב ופוסק ששימש דיין בווילנה, בעל „שפתי כהן" (ש"ך) על „יורה דעה" ו„חושן משפט"; בחיבורים אלה הכרעות בהלכות השנויות במחלוקת, הכרעות שנתקבלו ע"י רבים בתפוצות. הוא גם כתב קינות על גזירות ת"ח ות"ט. המוני העם רחשו לו הערכה רבה ונרקמו אגדות רבות סביב דמותו.

הגאון מהרש"ק, הוא אהרן שמואל קוידאנובר (1624—1647), אחד מגדולי-התלמוד בזמנו. בעל „ברכת המזבח", „ברכת שמואל", „אמונת שמו-אל", „תפארת שמואל". עוד בגיטו-וילנה נמצאו אנשים ששם משפחתם היה מהרש"ק, והתייחסו לגאון הנזכר.

בעל „בית הלל", פירושים על שולחן ערוך, הוא ר' בר נפתלי הירץ, מבית דינו של בעל „חלקת מחוקק". פעל בווילנה כ-24 שנים בתקופת גזירות ת"ח ות"ט (ת"י—תכ"ד).

והנה הגאון ר' משה רבקש, רב ופוסק בווילנה, בעל „באר בגולה" על שולחן ערוך. בשנת תט"ו היה אנוס להימלט יחד עם שאר גדולי וילנה מפני הקוזאקים המתנפלים. בסוף ימיו חזר לווילנה ואת נכסיו הקדיש לצדקה. (נפטר סוף שנת תל"א)

והנה ר' אברהם אהרן ד"ר גורדון, שהגיע לספרד וגילה שם אנוסים ופסח יחד איתם פסח מחתרתי. (היה רופא העיר בשנת תע"ז)

והנה הרופא יקותיאל שנסע לפאדובה ונעשה שם תלמידו של החכם המקובל משה חיים לוצאטו ושחיבר את ספר הקבלה „אוצר בלום". (חי בימי רמח"ל)

והנה הרב ר' שמואל בר אביגדור, רב טראגי שהיה אב בית הדין האח-רון בווילנה, ובימיו פרצה המחלוקת הידועה, כי האשימוהו שאיננו מתמיד בלימודו כראוי, והא ראייה: לא נראה נר דלוק אצלו זה כמה לילות אחרי חצות. (נתמנה לאב"ד בווילנה בשנת תק"י).

והנה הגאון ר׳ אליהו מווילנה, הגר״א, „דער ווילנער גאון״, ענק התורה. איש יחיד בדורו. ואצטט בזה רק קטע ממצבתו: „הוא מורנו ורבנו, מאור העולם, מקור החכמה והמדע, ראש גלות אריאל, צפירת תפארת ישׂראל״. (1797—1719)

והנה ר׳ אברהם דנציג, דיין קהילת וילנה. ספרו המפורסם „חיי אדם״ נתקבל בכל תפוצות ישׂראל. בכל ערי-ליטא נוסדו אגודות חיי-אדם שלמדו בצוותא מדי יום-ביום מספר זה. והוא המחבר של „תפילה זכה״, הנאמרת בכל קהילות ישׂראל לפני „כל נדרי״. (1820—1748).

ונזכיר כמה שמות מהדורות האחרונים:

ר׳ מרדכי אהרן גינזבורג, רמא״ג, (1841—1795), מראשוני סופרי ההשׂ-כלה בליטא, מחבר ספרים בהיסטוריה כללית ובענייני יהדות, בעל ספר האו-טוביוגרפיה „אביעזר״.

אדם הכהן לבנזון (1878—1794), בעל „שירי שפת קודש״, מטיף ראשי בבית הכנסת של המשכילים בווילנה („כאָר-שול״), אחד מטובי הדרשנים בשעתו. אחד הראשונים שקבעו לשירה מקום מרכזי בספרות העברית החדשה.

בנו, מיכה יוסף לבנזון, מיכ״ל (1852—1828), בעל „שירי בת ציון״. בני דורו חשבוהו לגדול משוררי-הזמן. קראוהו „מלך המשוררים״. מחבר שירים ליריים ופואימות היסטוריות.

אייזיק מאיר דיק (1893—1814), אוצר של פולקלור יהודי, הוא היה מוציא את דבריו חוברות-חוברות. משערים כי יצאו עד 400 חוברות משלו.

קלמן שולמן (1899—1821), סופר, מסביר, מתרגם; הוא שתירגם ועיבד את הספר „מסתרי פאריס״ ו„הריסות ביתר״, ופירסם דברי ימי עולם ב-9 חלקים.

יהודה לייב גורדון, יל״ג (1892—1830), גדול המשוררים העברים בתקופת ההשכלה. עוד כיום אנו זוכרים את הפואימות שלו „דויד וברזילי״, „צדקיהו בבית הפקודות״. ועוד כיום יש טעם רב ואקטואליות רבה לשיריו „בין שיני אריות״, „במצולות ים״. עוד כיום יכול הצעיר בישראל ללמוד מהם על העמידה היהודית בימים-עברו.

אליקים צונזר (1913—1836), המשורר העממי ביידיש ובעברית. עוד היום אנו זוכרים את שירו „אין דער סאָכע ליגט די מזל-ברכה״ („במחרשתי את אושרי ירשתי״).

יהושע שטיינברג (1908—1825), בלשן ולכסיקוגראף, בעל הלכסיקון ללשון המקרא „משפט האורים״, בתרגום לגרמנית ולרוסית.

מתתיהו שטראשון (1888—1817) הוא שהוריש 6000 ספרים ליהודי וילנה, ועל שמו נקראה הספרייה בשם „ספריית שטראשון״. ספרייה זו היתה לפאר לירושלים דליטא, ולפני פרוץ מלחמת העולם השנייה מנתה 70,000 ספר.

שמואל יוסף פין (1828—1890), סופר וחוקר ועסקן של תנועת חובבי-ציון, עורך „הכרמל״, בעל „קריה נאמנה״.

יצחק אייזיק בן יעקב (1801—1863), הביבליוגראף העברי המודרני הראשון ובנו יעקב בן יעקב, (1858—1926), שהמשיך בדרכיו, אשר קיבל בביתו את ד״ר הרצל בשעת ביקורו בווילנה.

אהרן שמואל ליברמן (1845—1880), מראשוני הסוציאליסטים בספ-רות העברית, עורך „האמת״. אומרים כי המורה מירה ברנשטיין מגיטו-וילנה („די לערערין מירע״) היא נכדתו.

שמואל ציטרון, מתרגם ההיסטוריה של גרץ ומחבר הספר „משומדים״.

יהודה לייב לונדה (1835—1888), חניך בית המדרש לרבנים בווילנה „אוטשוני יבריי״ („היהודי המלומד״), ליד מושל פלך וילנה. האמין בהת-מזגות עם העם הרוסי תוך שמירת הייחוד הדתי היהודי. פרעות 1881 זיעזעוהו עמוק ונעשה חובב ציון נלהב.

ונעבור לסופרים ולמשוררים בני דורנו, אשר רבים מאיתנו זוכרים אותם כבני-דורם:

משה קולבק, המשורר המופלא, והוא בין הרוגי מלכות. ומי לא זוכר עד היום את שירו „און ס׳האָבן די גלעקער געקלונגען. און בראַנזענע יונגען באַפאַלן אַ ווילן צו שטילן דעם צאָרן פון יאָרן וואָס זיינען פאַרלאָרן״.

זלמן רייזען, עורך „אונדזער טאָג״, והוא בין הרוגי מלכות. ועו״ד צ׳רני-כוב, הנואם המופלא, והוא בין הרוגי מלכות. והסופר מאקס עריק, והוא בין הרוגי מלכות.

ד״ר יעקב ויגודסקי, „אבא של ירושלים דליטא״, ראש הקהילה היהודית בווילנה ונציגה בסיים הפולני, הלוחם האמיץ למען כבוד ישׂראל והדואג לכל מוכרת-בשוק ולכל בעל-בית ירוד, ולחייל היהודי, ולסטודנט היהודי, ולכל המוני ישראל מחוסרי-הפרנסה והנרדפים ע״י הרשויות.

ד״ר צמח שבד, המדען הנודע, הרופא העממי, חבר לד״ר ויגודסקי במלחמה העיקשת למען זכויות היהודים, עורך ה„פאָלקסגעזונט״, שהיה כה נפוץ בבתי-ישראל.

הרב יצחק רובינשטיין, הרב הראשי של וילנה, נואם בעל הדרת-מלכות, חבר הסינאט בפולין. והרב חיים עוזר גרודזנסקי, גדול-התלמוד בתפוצות בשעתו.

והסופר הנחבא אל הכלים, היהודי היקר חייקל לונסקי, והסופרים גולדשמיד ושליט.

נזכיר, ולו במלים אחדות, את גדולי האמנות, הצייר מארק אנטוקול-סקי, אני עוד זוכר את הבית שבו נולד. אגדות נרקמו סביב דמותו; ואת „הלהקה הווילנאית״ („ווילנער טרופע״), שהקימה את התיאטרון היהודי

המודרני, ומי לא זוכר את „הדיבוק" של אנ-סקי בהצגתה? ואת השחקן-מלידה והסופר ואיש-המסות אברהם מורבסקי, „הרבי" של הדיבוק.

וילנה של חיבת ציון, וילנה של התנועה הציונית, וילנה של החלוץ, וילנה של קיבוצי ההכשרה. וילנה אשר כל מנהיג יהודי ראה כחובתו לראותה, להופיע לפני קהל עדת בני וילנה, ולהתפעל ממנה — החל בשׂר מונטיפיורי — וגמור בביקורים של ד"ר הרצל, נחום סוקולוב, זאב ז'בוטינסקי, שמריהו לוין, זרובבל.

וילנה של תנועת הפועלים. וילנה אשר בעליות-הקיר של הבתים הדלים חלמו על מהפכת עולם. וילנה של הירש לקרט, שירה בגנרל הרוסי האכזר פון-וואַל. וילנה של ההגנה היהודית העצמית.

וילנה של רשת בתי-הספר העבריים. וילנה של הגמנסיה העברית הראשונה בתפוצות, אשר מייסדה היה ד"ר שבתאי אפשטיין, ולאחריו: ראשה — ד"ר יוסף רגנסבורג, ד"ר לרפואה וד"ר לפילוסופיה, — ולאחר מכן ד"ר שוסטר, שעלה ארצה ועמד בראש בית ספר תיכון א' בתל-אביב, הוא ד"ר שילה.

וילנה של הסמינריון העברי „תרבות", אשר ראשיו ומוריו היו אח"כ לראשי המורים העברים בארץ-ישראל. וילנה של הסמינריון העברי, אשר בראשו עמד הבלשן המופלא ד"ר צ'רנו. וילנה של הסמינריון הנודע ביידיש, אשר מוריו ובוגריו הפכו להיות ראשי בתי-הספר ביידיש בכל פולין. וילנה של ייוו"אָ, הממשיכה את קיומה כעת בניו-יורק.

ואזכיר כאן לו רק בכותרות: וילנה בתקופת הגיטו. וילנה ירושלים של הגיטאות, שגם בתחום הגיטו המשיכה ברציפות את מסורת חיי התרבות מדורי דורות; וגם בגיטו התקיימו בה בתי-ספר עממיים ובית-ספר תיכון ונוצרו בה יצירות ספרותיות רבות-ערך. ונכתבו בה יומנים הנותנים לנו כיום להבין את מחשבתו של איש-הגיטו בימים ההם. גיטו-וילנה ובו תיאטרון יידיש, ותיאטרון עברי, ההולך ומציג את „היהודי הנצחי".

וילנה של תנועת המרי והמחתרת. וילנה ששלחה שליחים לווארשה בירת פולין ולשאר ערים בפולין, להודיע על ההשמדה ולקרוא למרי. וילנה של מרדכי טננבוים-תמרוף, שהשאיר אחריו את יומנו „דפים מהדליקה" ונפל בראש מרד גיטו ביאליסטוק. וילנה של יצחק ויטנברג, ראש תנועת המחתרת בגיטו, אשר שמו היה לאגדה. וילנה של יוסף גלזמן, מראשי המחתרת בגיטו, שנפל בקרבות-היער, יום-הכיפורים, 1943. וילנה של יחיאל שיינבוים, מראשי הפארטיזנים, שנפל על המיתרס ברחוב שטראשון 12, בהגנת הגיטו. הוא חלם על מלחמה ביערות — ונפל בקרב הגיטו. וילנה של אברהם כוֹוניק, הפארטיזאן, אשר הגרמנים תלו אותו, בימי החיסול, בכיכר רוסא. וילנה של אותה בחורה מופלאה, שמסרה את נפשה בעבור תנועת המרי, ושמה היה לסמל ולסיסמה: ליזע רופט!

יושבים כאן, בינינו, בחורים יקרים, פרטיזאנים של היערות. אלמונים. והם אחינו גיבורי התהילה. והם מזהירים בפשטותם ובענוותם.

ואנשי וילנה במחנות-הריכוז לא איבדו את צלם האדם בתהומות. ולא איבדו את זהותם היהודית והאנושית. הם עמדו במבחני תקופת-המצוקה. „אויסגעשטאַנען און בייגעשטאַנען". נשאו בסבל ועמדו במיבחן. הם שהקימו תאי-מחתרת בכל מחנה ומחנה. הם שאירגנו בריחות ליערות, ואזכיר כאן שם אחד מבין הבורחים, הוא המשורר-הפרטיזאן הירשקה גליק, מחבר שיר הפרטיזאנים „אַל נא תאמר הנה דרכי האחרונה". הוא יצא ליערות אסטוניה, ועקבותיו נעלמו. אולם שירו הכניסו לנצח הזכרון היהודי.

ומבין אנשי הגיטו והיערות אזכיר לו רק כמה שמות: זליג הירש קלמנוביץ, היהודי המופלא שהיה הולך במחנה ומעודד את חבריו: „נצח ישראל לא ישקר!", ולגרמנים היה אומר: „אני לועג לכם. יש לי בן בארץ-ישראל!" ד"ר ישראל דימנטמן, שחיבר בגיטו את יצירתו העברית „עד השער" וזכה לפרס הגיטו. הוא שהיה אחד מעמודי-התווך של רשת החינוך בגיטו. משה אוליצקי, המורה הוותיק, מייסד בתי-הספר בגיטו, איש ההומור הדק, שהשאיר אחריו יומן-הגיטו. הרמן קרוק, סופר הגיטו, אשר יומנו הוא המקיף ביותר מכל יומני גיטו-וילנה. והוא גם המשיך וכתב יומנו במחנות אסטוניה.

ונזכיר שמות של יהודי וילנה שהלכו מאתנו כבר לאחר מלחמת העולם השניה: החוקר הנודע, ראש ייוו"אָ באמריקה, ד"ר מאקס וויינרייך. המשורר הפרטיזאן, שמרקה קצ'רגינסקי, שקיפח את חייו בתאונת-מטוס. ואנו נזכור תמיד את שירו „פּוֹנאַר", והמנון הנוער בגיטו „יונג איז יעדער איינער ווער עס וויל נאָר"; והמשורר המעמיק ווגלר, שנפטר לפני כמה שנים בפאריס. ונזכיר עוד מספר „וילנאים" שהלכו מאתנו זה לא מכבר. המשורר הלירי צח-הסגנון משה באסוק, איש אשדות-יעקב, משורר חיי הקיבוץ והשדה אברהם לב, והבלשן-הפולקלוריסט ד"ר יום טוב לוינסקי.

הזכרתי בזה כמה משמות האנשים שהלכו מאתנו. ארשה לי כאן לנקוב בשמותיהם של „וילנאים", אשר שמם הולך לפניהם, והם כאן — בנשׂיאות: אברהם סוצקבר, המשורר המופלא ביידיש; אבא קובנר, משורר איש-המח-תרת, חיים לזר, איש-המחתרת; יצחק ארד, פרטיזן, קצין חינוך ראשי בצה"ל; ונמצא כאן באולם — משורר חיי-העבודה, אברהם ברוידס. ואזכיר שם, ממר-חקים, משורר הפאתוס היהודי חיים גראדה.

העליתי כאן שמות על שמות. והם בעיני סמלים. כל אחד מהם מסמל הן את בני-דורו, ואת ירושלים דליטא לכל דורותיה.

אחרי עלותי ארצה, ביקרתי ביישוב של תימנים, שעלו לא מכבר על „מרבד הקסם". ראיתי לפני תימני ישיש יושב ומחזיק גמרא בידו. ניגשתי אליו וראיתי על עמוד-השער: „דפוס האלמנה והאחים ראָם". וכשסיפרתי לתימני כי אני מיוצאי-וילנה, תיאר לי כיצד הוא רואה לפניו את וילנה. היא עומדת חיה לפניו. היא — ירושלים של גלויות. ברחובותיה הולכת אלמנה מופלאה, האלמנה ראָם, ומסביבה האחים ראָם. אור ירושלים-דליטא היה נסוך על ישובי היהודים בתימן. — ויהודי עולה מרומניה אמר לי: כל פעם שראיתי את הכתוב „האלמנה ראם" הייתי נזכר בשירו של גולדפדן „די אלמנה בת ציון".

✶

אין לנו געגועים לווילנה. עוד בימי נעורינו נכספנו לעזוב את ירושלים-דליטא — כדי ללכת לארץ ירושלים-של-ציון. אבל אנו רואים בווילנה שבעבר את התגלמות היופי שברוח-ישראל. וכה מוקירים אנו את המאפיין של וילנה: התמימות, הענווה, רוח-הידידות. משום כך אנו חוזרים על השיר הנודע: „ווילנע, שטאָט פון גייַסט און תמימות" — וילנה, עיר הרוח והתמימות.

✶

מווילנה זרמו ללא הפסק רבנים, דיינים, מורים, אנשי האינטליגנציה העממית — לערי-השדה; ומערי-השדה — זרמו ללא הרף צעירים, שהפכו כאן לתלמידים בבתי-הספר, לבחורי-ישיבה, לאנשי-סמינריון. וכך היה גלגל חוזר של חיים יהודיים הולך ומאחד את וילנה היהודית, עם הסביבה, עם רחבי פולין וליטא, ועם רחבי יהדות-אירופה ומחוצה לה.

הרצון לשמור על זכרונה של ירושלים-דליטא קשור עם החתירה לשמור את זכרן של ערי ירושלים בכל התפוצות, והרי כל תפוצה יהודית הקימה לה מעין ירושלים בזעיר-אנפין. הרי זוהי החתירה לזכור כמה יפים היו חיינו שם, כמה מאירים — ויחד עם זאת כמה חסרי-תוחלת, ללא קיום-עצמאי וללא כוח-מגן.

✶

איני יודע למה, אבל תכופות אני נזכר בשיר הגיטו הנוגה של יעקב ברגולסקי:

„ווען דו גייסט, ווו מען הייסט, אָן פאַרוואָס!"
(„בלכתך, לקול המצווה, מבלי לדעת: למה!")

אולם שיר זה היה נגמר בבית שהיה בו מן הנחמה והעידוד:

„ברודער, אַן אַנדער ריטעם וועט באַלד צו דייַן אויער דערגיין
און די וואָס פאַר שרעק ליגן הייַנט נאָך פאַרשטעקט,
זיי שפּאַנען מיט אונדז ניט אַליין,
צו איינס-צוויי-דרייַ,
צו איינס-צוויי-דרייַ.
האָט דער טראָט אַזאַ קלאַנג, גאָר אַן אַנדער געזאַנג,
ווען דו גייסט, און דו ווייסט
ווּהין — און פאַר וואָס. — — —

ובנינו, בכל החזיתות, יודעים כיום: ווּהין און פאַר וואָס.

*

וילנה היתה עיר שבה שררה האגדה בדבר ה„למד-וניקים". בימי נעורי הייתי מסתכל בכל יהודי, העובר לפני, והייתי רואה בו איש של לבביות, של ענווה, של טוב-לב. וחושב הייתי: אולי הוא אחד מאותם „למד-וואניקעס" נסתרים, אשר עליהם העולם עומד.

אולי. אולי עוד נוכל להעביר לילדינו משהו מירושתה של וילנה, עיר ה„למד-וניקים", העיר המלכותית — ירושלים דליטא, „נחמת עם-קדם בצפון".

דוד יוטאַן:

כבוד נשיא המדינה, גברת שזר הנכבדה, ידידים,

אם אתם זוכרים, כשהיינו נכנסים לבית הקברות בזארעטשע בווילנה, ראינו בכניסה מצבת-אבן, והיה כתוב עליה: „פאַרבייַגייער, בלייַב שטיין, דו ביסט דאָ אַ גאַסט, און איך בין אין דער היים".

הכוונה של הקמת בית וילנה בעיר תל-אביב היא להקים בית, אַ היים. אבל לא באותו מובן, כפי שזה היה בבית-הקברות בזארעטשע. בית-קברות מסמל את חיינו, לצערנו. כל מה שנשאר אחרי וילנה הוא בית-קברות גדול, לא מסודר ובלי מצבות, הכל איום — כפי שאיומה השואה על כל הופעותיה.

אנחנו רוצים בית חי. וילנה והשם וילנה יונצחו ומונצחים ב„יד ושם" בירושלים, בקיבוץ לוחמי הגיטאות בצפון, בארכיונים של אוניברסיטאות. כל המוסדות האלה נסגרים בשעות הערב. אנחנו רוצים „בית וילנה", שייפתח

בשעות הערב, כדי שכל אלה שנשארו יוכלו לבוא לבית הזה ולהתאסף ולמצוא קיר אחד חשוב, גדול, קיר הקדושים. ואנחנו רוצים שגם ימצאו ספרים וארכיון וספרייה. אנחנו רוצים בבית הזה קודם כל חיים תוססים, של אנשי וילנה והסביבה בארץ ואלה שיבואו. כי אולי המאפיין את שארית הפליטה של וילנה במדינת ישראל ובתפוצות, הינה העובדה שאנחנו חיים חיים ציבוריים, שיש בנו תסיסה, שיש בנו פעולה ויצירה. מקהלת וילנה הידועה, „דער ווילנער כאָר", מועדון וילנה — „דער ווילנער קלוב". ציירים יוצאי-וילנה והסביבה, אנשי-מחשבה, אנשי-מדע, סופרים — כל זה חי ותוסס.

אולי נושא יצירותיהם הוא בית הקברות הגדול של ירושלים דליטא — אבל עצם היצירה, עצם הציור, עצם המחשבה — הם דברים תוססים וחיים. ואם אנחנו אומרים „בית וילנה", אנחנו רוצים ומסוגלים לחיי יום-יום תוססים. אנחנו רוצים שבימי ההזדהות והתודעה של קשר בל-יינתק בין הנוער הישראלי ויהדות התפוצות, בית וילנה יהיה מקום לא רק לוותיקים, אלא גם לצעירים, ואולי זה סמל, שקצין החינוך הראשי בצה"ל, הנמצא איתנו והדואג לחינוך חיילינו ובנינו, הוא מיוצאי וילנה והסביבה, מעיירה ליד וילנה.

יש לנו כל האפשרות לחיים מבלי לשכוח את בית הקברות, אבל לחיים לקראת העתיד, הבנוי על הערכים המוסריים, התרבותיים וההיסטוריים של העבר, שווילנה, ירושלים דליטא, יש לה מקום נכבד מאוד.

אינני יכול בדיוק לומר לעצמי ולכם, מה זה בעצם „בית וילנה", כי בדרך כלל, בפעולות תמיד ישנה תכנית, תמיד יש חומר רב, תמיד ישנן חוברות, פגישות, שרטוטים ומפות. היום אנחנו הארכיטקטים, היום אנחנו המהנדסים. אינני יודע אם אנחנו מתכוונים לבנין במובן הטכני או הארכי-טקטוני. אנחנו מתכוונים לבית. בית יכול להיות בנין, ובית יכול גם להיות מועדון גדול, הכל תלוי בנו, בנו כולנו. תלוי ביחס שלנו ובנדיבות הלב הווילנאית ובנדיבות הכיס.

ואני מקווה שהבנה זאת ומעמד זה שלו זכינו, שמתוך מאות ואלפים קהילות, זכינו לזה, שכבוד הנשיא הסכים לקבל אותנו, את נציגי יוצאי וילנה והסביבה, המעמד הזה מחייב אותנו, והמעמד הזה, שזכינו שנשיא מדינת ישראל הסכים לקבל אותנו בהיכלו, ולתת לנו את ברכתו — אין לי ספק, שלא רק ההגיון אלא גם הלב והנדיבות היהודית המסורתית היא תהיה התשובה איך ייראה בית וילנה בתל-אביב, העיר העברית הראשונה.

הרב פסקר:

כבוד הנשיא, תמיד נופל בגורלי לומר „קדיש" באסיפות-האזכרה. הפעם אתחיל בברכה.

זכורני, בהיותי ילד, לקח אותי פעם אבא ואמר לי: בוא, תברך ברכה מיוחדת, שפעם אחת בחיים אפשר למצוא לה את ההזדמנות הזו. וסיבת הברכה היא: באותו היום בא הצאר ניקולאי לחנוך את המארינסקי גימנסיה ברחוב גיאורגייבסקי פראָספעקט, מול השוק. כמובן, הלכנו ובירכתי את הברכה בראותי בפעם הראשונה מלך.

בפעם השניה, זה היה ב-1915, בא לווילנה המלך הגרמני וילהלם השני. הוא הלך ברחוב הגרמני, דייטשע גאס מספר 9, ואז יצאו זקנים, שהיו לומדים בבית החסיד, קראו לזה דעם חסיד'ס קלויז, והצטרפתי אליהם ובירכתי את הברכה, בראותי את המלך.

הפעם זכיתי לא בגיוארגייבסקי פראָספעקט בווילנה ההרוסה, ולא בדייַ-טשע גאַס מספר 9, בירושלים דליטא המחוללת, — אלא בירושלים שלנו, בירושלים עיר הקודש, בירת ישראל המחודשת והמקודשת, זכיתי למעמד הזה. אני אברך את הברכה המסורתית: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, שחלק מכבודו לבשר ודם.

הנשיא זלמן שזר:

אורחינו היקרים, תרשו לי להתחיל דברי לענין שאני רוצה להגיד בפולקלור וילנאי. בזמני, כשאני הייתי בווילנה, וכבר נאמר לכם, שאני הזקן בין כולכם מווילנה — אני לא יליד-וילנה ולא איש-וילנה, והייתי רק שנה אחת בווילנה, אבל רשמיה של השנה הזו נשארו עמוק עמוק חקוקים בלבי. והייתי אז הרבה זמן לפני כולכם — לרבות הרב, שרק עכשיו אמר פה את הברכה הנפלאה הזאת, שאמר את זה בכל כך הרבה רגש — גם הוא צעיר מן הזמן הזה, שאני הייתי אז בווילנה.

הייתי אז בראשית הראשית של תנועת השחרור שלנו. היו מספרים בשם הראש-ישיבה של הרמיילעס קלויז — וילנאים יודעים מה זה רמיילס קלויז. היה שם ראש-ישיבה שהוא היה מנחם את התלמידים הצעירים שבאו להתקבל לישיבה מערים ועיירות שונות, וליבם נפל בקרבם ופחדו מפני כל המשימה הגדולה הזאת, של וילנה ותורת-וילנה, והווילנער גאון. הוא היה

אומר להם: אתה יודע מה זה ווילנער? — מה זה ווילנער גאון? אני אגיד לך: ווילנער — דאָס איז זיין אַ גאון. זהו פירושו של ווילנער גאון. זהו הדבר העיקרי שהוא אז נתן לצעיר שבא ממרחקים כדי להיכנס לראַמיילעס קלויז; הוא היה אומר לו: וויל-נאַר — וועסטו קענען דערגרייכן אַלץ.

ותרשו לי להגיד לכם איך מנהגי כשבאים אלי עם הצעה טובה מאוד, שובה לב, ושוודאי מייד יש רצון ששתי הידיים תושטנה לעזרה, להגשמת המחשבה הגדולה הזאת. אני נוהג, גם כן מנהג יהודי עתיק — לא אני בדיתי אותו מליבי — אני נוהג קודם כל להכביד על הלב ולהגיד להם את כל המעצורים והמניעים והעיכובים והמכשולים המונחים בדרך.

ואני מוכרח להגיד, כשבאו אלי וסיפרו לי על המחשבה היפה הזאת, להקים בית שוקק חיים ותורה, שישא עליו את שם וילנה, בתוך תל-אביב היום, מחשבה שובה כל לב — אני בכל זאת, לפי מנהגי אמרתי: קודם כל אכביד על הלב. ואני יודע כמה יש אצלנו בניינים שהתחילו בהם והם נשארו באמצע, חס ושלום. ומשום כך מרבים לא כבוד, כפי שרוצים, אלא חלילה קלון. וכמה יש בתים שהקמנו ולא ניתנה לנו האפשרות למלא אותם תוכן. והם עומדים ריקים ובריקנותם הם כאילו עוד יותר מגדילים את המושג של אי-כבוד במקום כבוד.

לכן חובתי קודם כל להגיד לכל אלה שרוצים לגשת לענין כזה: קודם כל להכביד על הלב. להגיד: חלילה לכם לגשת לענין אם אין לכם בטחון, או אין לכם איזה סיכויים שלדבר הזה יש ממש, שיש נושאים ויש תורמים ויש כאלה שרוצים להירתם ולשאת בעול של הדבר — חלילה וחלילה להפוך את הרצון למתן כבוד — למשהו שזה אי-כבוד.

אני רוצה להגיד שהשעה הזאת שבילינו פה, היא מעידה על רצון אמיתי. כל מה ששמענו פה, גם מבחינת הרצונות וגם מבחינת הנאומים, גם ברגש שבו הדברים נאמרים, גם בידיעה שהיתה מאחורי הדברים, וגם בצלילים ששמענו רק עכשיו ושהם באמת נבעו לא רק מלב הומה, אלא גם ביכולת כבירה של ביטוי — שכל זה יחד מצטרף עם דברי הנואמים ועם כל זוכרי-הזכרונות, החל מהדברים שנאמרו לתוך העניין, למה זה נחוץ, ובאיזה רגש אנחנו ניגשים לעניין הזה — וגמור ב„אל מלא רחמים" הגדול שנאמר פה לפנינו, ושהזכיר לנו את שמותיהם של כל גדולי ישראל בווילנה; והתרשמתי שיש בכם הרצון האמיתי להיאחז בשלשלת המפוארת של דורות ירושלים דליטא. משום כך אינני מתחרט שאספתי אתכם, שנעניתם לי ושניסיתם לגשת לענין זה, לקבל עליכם תפקיד כזה, מתוך רצון ומתוך תקוותי ומתוך ברכה אמיתית שבלב: הלוואי שתצליחו להפוך את הרצון היפה הזה למעשה שיהיה עוד יותר יפה מעצם-הרצון.

בדורות האחרונים בעצם, לא היתה בליטא עיר כווילנה. זאת הקריה הנאמנה שהזכרת. את זאת העיר אני הספקתי לראות רק אפס קציה, אבל אני אסיר תודה כל השנים למי שנחוץ לי להיות לו אסיר תודה, שזיכני

באפשרות הזאת, להיות ולראות, ולוּא רק שנים מועטות כי אחרי כן — הייתי כבר מאחר את המועד, אבל הספקתי עוד לראות את וילנה כשהיא היתה במרכזה של כל הציבוריות היהודית החדשה.

אני היכרתי את ירושלים דליטא. ובאותה שנה היה אז בירושלים דליטא לא פחות ולא יותר, אלא מקום מושבם של כל הוועדים המרכזיים, של כל המפלגות היהודיות שבמשך דור שלם הם לחמו על כיבוש לב הנוער. ואני רואה לנגד עיני איך היינו הולכים ממקום למקום. אמנם, היינו יריבים כולנו; אולם — היינו כולנו בני מפעל אחד; כולנו יחד היינו ביטוי לראשית תקומתה של האומה; היינו — איש נגד רעהו, אבל איש עם רעהו. יחד הצתנו את המדורה הגדולה של חיים יהודיים סואנים — עד בואו של המשחית הגדול.

אני זוכר היטב, את כל המוסדות הללו, ובצאתי אני מקליין סטעפן-גאַס 14, ששם היה המרכז של „פועלי ציון", והיינו הולכים לפּוהולאַנקע 9, ושם היה הוועד המרכזי של הציונים הכלליים, בצאתנו משם, מפוהולאנקע 9, הלכנו לדער „נייער וועג", שהיה אז של ס.ס., ומשם היינו הולכים עד צוויטנאַי פערעאולאַק 2, ששם היה ה„פאָלקס-צײַטונג" של ה„בונד"; כל זה יחד היה כאילו על כף יד אחת, ובהם כאילו נחתכו הדברים אשר היוו מקור מחשבות לצעירי ישראל בכל פולין, בכל ליטא. זו היתה הקלחת הגדולה של חידוש הלב וחידוש הרוח והתחדשות הדור והסתערות הדור על גורלו.

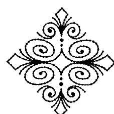
לקלחת הזאת באתי להוסיף את הנגינה הזאת שלי, שהיתה לנו ולחבורה הקטנה שלנו, אבל יחד עם זה אני לא אשכח את בית הכנסת הגדול בווילנה, עם המדרגות שנחוץ לרדת עליהן כדי לקיים את ה„אני ממעמקים קראתיך ה'" והרגשנו את המעמקים, כשהייתי יורד למטה, בתוך הטרעפּלאך הללו, לא רחוק משטראשון, לא רחוק מספרייתו של שטראשון, לרדת לשם, מ„הזאוליק" היינו יורדים ישר לתוך החצר, ובחצר היינו יורדים במדרגות, במעט מדרגות, ושם קראו לו המוהילבר, היה בעל קריאה המוהליבר, והוא היה שם קורא את מגילת "איכה" — זה היה דבר שזיעזע כל לב. לעולמי עולמים נחקק בלב ילד, לא ילד אבל כבר עלם, שהסתובב מבמה לבמה ונשא מדברותיו על פני עיירות ליטא, מסביב לווילנה, אבל הוא בא לתשעה באב לתוך בית הכנסת הזה והבעל-קריאה, המוהליבר, היה אז מנעים בקולו ובכל ליבו.

וילנה זו לא תישכח ממני. אף כי אחרי וילנה זו היו הרבה ערים והרבה כרכים גדולים, בין בישראל ובין בעולם, ולקחו שבי — גם ספריות והרבה ערים — אבל את אשר ניתן לי אז על ידי המוהליבר בעל קריאה בבית הכנסת של וילנה, ואחר כך מה שנתן לי לונסקי חייקל, בתוך הספרייה של שטראשון, וכל מה שקראתי אחרי כן על ספריית שטראשון. אני כבר אז חיפשתי ספרים נחוצים לי והוא היה מדריך שהדריכני בתוך אוצרות של שטראשון-ביבליאָטעק. ואני חושב עד היום — היה זמן שאני חילקתי בלבי

את ערי ישראל לפי ספריותיהן, ואחרי הערים הללו שהסתובבתי והתגלגלתי בהן, במקומות שונים, בין אם זה היה באמסטרדאם ובין בפאריס ובין שזה היה בניו-יורק ובין שזה היה בוואשינגטון, ובכל המקומות הללו, שדרך נדודי הובילה אותי, דרך נדודי תנועתנו הביאה אותי לכל המקומות הללו, תמיד בכל מקום היה מקום שבתי האמיתי הספרייה של אותה העיר. ואני הכרתי את קהילות ישראל לפי ספריותיהן ולפי ספרניהם, והם כל כך נכנסו ללב יותר מכל מישהו אחר, אבל ידעתי שכל הספריות הללו יחד הן כולן היו בבואה דבבואה של הספרייה הראשונה הגדולה שראיתי, וזאת היתה שטראַשון-ביבליאָטעק.

בווילנה היו עולמות שונים, אבל העולמות לא יכלו להתפורר, כי היו קשורים זה בזה והם היו יחידה אחת, וכל היחידה יחד היתה — וילנה.

קבלו את ברכותי וחסותי לרעיון הקמת בית וילנה בישׂראל.

הויליה נשארה

די ווילִיע איז געבליבן

אַלכסנדר בוגן — וילנה, הצר בית הכנסת הגדול (פיתוח נחושת).

אַברהם סוצקעווער

הײַנט איז יאָרצײַט

אל־נקמות, הײַנט איז יאָרצײַט, יאָרצײַט. הײַנט. אַצינד –
ווען געראָפן האָט צו דיר אַן ערשט געבוירן קינד.

הײַנט איז יאָרצײַט נאָכן שמייכל איבער וואַלד און פליין,
יעדער האָט הײַנט יאָרצײַט נאָך זײַן שוועל, נאָך זיך אַליין.

הײַנט איז יאָרצײַט נאָכן רעגן נײַנצן פערציק דרײַ,
נאָכן לעצטן קאַרשנבוים און שוועלבעלע דערבײַ.

הײַנט איז יאָרצײַט נאָך מײַן צײַט, פאַרפרוירן אין פּאָנאַר,
הײַנט איז יאָרצײַט נאָך מײַן מאַמעס געלן סאַמאָוואַר.

נאָכן שנײַ, פון מײַנע ווײַסלען אויסגעשנייט, בשעת
איך האָב צוגעדעקט מיט אים דעם קבר פון מײַן גאַס.

הײַנט איז יאָרצײַט נאָך די צווײ מלאכים בײַ מײַן בעט,
הײַנט איז יאָרצײַט נאָכן צפון־שטערן ערגעץ העט.

יאָרצײַט נאָכן שפּיגל מיטן בלויען טײַך אין ראַם
ווו עס באָדן זיך די ליכט און שאָטנס פון מײַן שטאַם.

הײַנט איז יאָרצײַט נאָך אַ שבת, רײן ווי אַ בריליאַנט,
הײַנט איז יאָרצײַט נאָך דער פידל אין מײַן חברס האַנט.

הײַנט איז יאָרצײַט נאָך אַ לײַב אין פריידיקן אַנטבלויז,
הײַנט איז יאָרצײַט נאָך דער לעצטער יאָרצײַטליכט אין קלויז.

יאָרצײַט נאָכן לאַנגן זייגער אויף דער וואַנט פון לײם,
אוי, נאָך אַלע וויגלידער פון אונדזער עיר־ואם!

1966

באַלאַדע פון יונג־ווילנע

צעשפּליטערט איינער פון דעם צווייטן — זע איך ווי איר שפּאַנט
צו היילן די רויִנען צווישן פעלדזן פון יהודה.
אַ, ברידער לעצט־געבליבענע, איר פינגער אַן אַ האַנט,
און די וואָס זענען אַש אין ווינט — קומט אַלע צו מײַן סעודה.

מיר האָבן אויפגעבליט אין קלאַנגען איבער אונדזער היים
באַגלײַך מיט די בעריאָזקעס איבער טויערן, געזימסן;
און אונדזער חלום האָט געחלומט בימים ההם
פון אויסגעלייזטער וועלט אין לויטער גרינסן.

איז ענג דער ברונעם ווען די שטערן טרינקען זײַן אֵין־סוף?
מיר האָבן זיך געצויגן צו די שטערן דײַנע, ווילנע!
אויך ווען מיט אונדזער בלוט זיי האָבן אָנגעזאָגט דעם סוף —
געווען מיר זענען העזהדיק און יונג און ׳שטשעפּעטילנע׳!

אַצינד איז ענגער אונדז די וועלט אין עלנטן געביין,
ווי ס׳גאון־געסל מיטן שטויב און קאָפּטשענדיקן לעמפּל.
אַ, ברידער לעצט־געבליבענע, אַליין, אַליין, אַליין,
צוזאַמען מיט די טויטע קומט איר איצטער צו מײַן טעמפּל.

ס׳קומט לייזער וואָלף מיט גרינע לידער, קומט פון גלותטאָן,
אָן אויפגעצוקטער פון זײַן אייגן זינגענדיקן פײַער.
דאָס ווילנע־קינד, וואָס איז אַוועק אין שניי פון דזשינגגים־כאַן...
אין אויג — אַ ווילדע רויז, אין מויל — אַ בלײַער.

און ס׳קומט דער שוסטער משה־איצקע, ווי נאַפּאָלעאָן.
האָט אויסגעשטעפּט מיט רויטע פעדעם זײַנע משוגעתן;
— דער טויט איז ניט פאַר מיר — האָט ער געזאָגט — און איינער קאָן
זיך דורכברײַסן, יע, יע, מע זאָל ניט שפּאַסן!

און שמשון, וואָס אַ פּאָדקעווע פֿון גאָלד האָט דער עסטעט
געשמידט פֿאַר זײַן ציגײַנער־פֿערד און ווי אַ זאַנג אַ דינער
געטראָגן זיך אויף אים צו יעדן טאַנץ און קאַבאַרעט,
ביז אָפּגעשימערט האָט זײַן קאָפּ אין האַק פֿון אַ ליטווינער.

און ער, מײַן געטאָ־ברודער... ס'האָט אַ מלאך אים באַהיט
אין מתים־טאָל. ער האָט דעם טאָל באַהאַנגען מיט גירלאַנדן!
געוועזן איז היימיש עפּלווײַן בײַ שמערקען דאָס געמיט —
צוזאַמען מיטן טויטן מלאך קומט ער פֿון די אַנדן.

ס'באַגלייט זיי וואָגלער פֿון פּאַריז — אַ בלִיִענדיקע צווײַג,
און פּרצקע, וואָס קלאָגט זײַן ווילנע־קדיש אין קאַנאַדע;
און ווי אַ לייב אַרויסגעריסן פֿון זײַן אַלטער שטײַג,
נאָר אײַנגעשטאָכן איז די שטײַג אין אים — קומט חיים גראַדע.

און ווילנע קומט, און די ווילִיע, מיטן זעלבן שטעג,
זי שטעלט אַרײַן איר בלויקייט אין די אויסגעפּיקטע שויבן.
און ווידער שליסן מיר אַ בונד ווי אין די יונגע טעג,
און ווידער הייבן מיר די כּוסות מיט באַנײַטן גלויבן.

1956

אַבָּא קוֹבְנֶר

אַטְפוּךְ

אַטְפוּךְ.
אַטְפוּךְ.
וְסוֹף מְטִיפַיִךְ: בְּתַחֲנַת הָרַכֶּבֶת שֶׁל הַמִּבּוּרְג
סָמוּךְ לַנָּמֵל בְּאוֹתוֹ מָקוֹם שֶׁעָמַד עוֹמֵד הוּא
גַּם הַיּוֹם

בְּכוֹבַע אָדֹם
וְשׁוֹרֵק: לַתַּחֲנָה שֶׁל הַמִּבּוּרְג הָרַכָּבוֹת
נִכְנָסוֹת עַכְשָׁו אַחַת לִשְׁתֵּי דַקּוֹת
וּבֵין הַשָּׁעוֹת

אַרְבַּע וָשֵׁשׁ
אַחַר הַצָּהֳרַיִם נְהַר הַיּוֹצְאִים־וְנִכְנָסִים שׁוֹקֵק
בְּלִי הַפְסֵק: הָאֶלְבָּה גוֹאָה אֶל הַיָּם וְהֵם
בַּיַּבָּשָׁה וּבַיָּם

וְזֶה שֶׁשּׁוֹרֵק
שְׁרִיקָתוֹ נִשְׁמַעַת כְּסִלְסוּל שֶׁל צִפּוֹר נְגִידִית
בַּבֹּקֶר. וּכְשֶׁהָאֶכְסְפְּרֶס יוֹצֵא בָּאָה
הַבֵּינְעִירוֹנִית:

אַף אֲנִי רָאִיתִי גֻלְגֹּלֶת אַחַת שֶׁצָּפָה עַל פְּנֵי הַמַּיִם.
(הַוִּילְיָה נִשְׁפֶּכֶת לַנֵּיְמָן וְהַנֵּיְמָן – לְאָן הוֹלֵךְ הַנֵּיְמָן?)

וַאֲנִי אָמַרְתִּי לְאִמִּי אִמִּי בֶּרְלִין חֲצוּיָה לִשְׁנַיִם.
אָמְרָ־ה לִי אִמִּי בְּנִי מַה שֵּׁם קָרָאתָ לִבְנְךָ?

אֶחָד יָלְדָה לִי רַעְיָתִי. עַל שֵׁם אָחִינוּ הַצָּעִיר
אָחִינוּ הַצָּעִיר שֶׁלֹּא זָכָה, אִמִּי –

בַּמֶּה – חִיְּכָה הָאֵם אַחֲרֵי עֶשְׂרִים שָׁנָה --
אָחִיךָ הַצָּעִיר בַּמֶּה הוּא לֹא זָכָה?

אִמִּי אִמִּי, זָרַקְתִּי אֶת יָדַי לְהַחֲזִיק בְּצַמּוֹת הַמַּיִם
וְלֹא הָיְתָה זֹאת אֵם. וְלֹא גֻלְגֹּלֶת שֶׁל אִשָּׁה

רַק שְׁתֵּי עֵינַי עַל לוּחַ צָף שֶׁל הַלְּבָנָה

כָּל שֶׁבָּא אֵצֶל

כָּל שֶׁבָּא אֵצֶל קִבְרוֹ שֶׁל אֵלִיָּהוּ, הַגָּאוֹן
מִוִּילְנָה, מִשְׁתַּטֵּחַ שָׁם וְחוֹכֶה
בְּחֶסֶד הַגָּאוֹן,

דָּווּי – בִּרְפוּאָה שְׁלֵמָה. עֲקָרָה
בְּהִפָּקְדוּת. וּמְרוּדִים גְּמוּרִים
בְּאִמְרַת פַּרְנָסָה.

חֲרָסִים רַבִּים וּמְשֻׁנִּים לְגֹדֶל
עוֹטְפִים אֶת קִבְרוֹ שֶׁל הַגָּאוֹן
שֶׁמְּרַבִּים וּמְשַׁנִּים הַבָּאִים

וְכָל שֶׁבָּא
נִצְרָךְ. מַנִּיחַ פֶּתֶק וּבַקָּשָׁה.

עָלַי, מִשּׁוּם־מָה, נֶאֶסְרָה הַגִּישָׁה לַמָּקוֹם הַקָּדוֹשׁ
שֶׁלֹּא אֶרְאֶה אֵיךְ צוֹעֵק הַצַּעַר
אוֹ מִשּׁוּם שֶׁהָיִיתִי נַעַר.

רֵעַי מִשְׁתָּאִים עַכְשָׁו שֶׁאֲנִי
מַתְקִין עַצְמִי לַעֲלִיָּה לְרֶגֶל לְאָהֳלוֹ,
שֶׁהֲרֵי פַּרְנָסָתִי מְצוּיָה. אִשְׁתִּי יָלְדָה,

פְּצָעַי, אוֹמְרִים, הֶעֱלוּ אֲרוּכָה. וְאֵינִי
חָסֵר כְּלוּם, בְּפֵרוּשׁ כְּלוּם,
מִלְּבַד אֶת הַתִּקְוָה.

אַברהם ברוידס

שואה

גָּדַלְנוּ, אַחַי...

גָּדַלְנוּ, אַחַי,
בֵּין אָבְדָן לְאָבְדָן,
מִמִּסְפֵּד לְמִסְפֵּד.
הִכּוּנוּ אַבְנֵי־
הָאֵימוֹת בְּכָבְדָן,
וּטְוֵי עֲלוּמֵינוּ
הַזַּעַף קִפֵּד.

גָּדַלְנוּ, אַחַי,
בֵּין דָּמִים לְדָמִים,
מִשְּׁחִיטוֹת לִשְׁחִיטוֹת.
דּוֹרֵנוּ נִגַּף
וְחַיֵּינוּ גְּדוּמִים.
וּפְנֵי מְשִׁיחֵנוּ
בָּאֵפֶר לוּטוֹת.

גָּדַלְנוּ, אַחַי,
בֵּין מָגוֹר לְמָגוֹר,
מִמּוֹקֵד לְמוֹקֵד.
כִּבְשַׁן־לֶהָבוֹת
עָלֵינוּ יִסְגּוֹר,
וְצִלֵּנוּ חָרוּךְ
אַחֲרֵינוּ רוֹקֵד...
תש"א

עֵינַיִם

סַבּוּנִי עֵינַיִם, כִּתְּרוּנִי עֵינַיִם.
רַחַף עֵינַיִם בְּהוּלוֹת וּפְחוּדוֹת.
גַּלִּים שֶׁל עֵינַיִם. עֵינַיִם בְּלִי רֹאשׁ.
עֵינַיִם קְפוּאוֹת וְעֵינַיִם שַׁלְהֶבֶת.
עֵינַיִם תְּחִנָּה וִילֵל וְטֵרוּף.
עֵינֵי־דָם, עֵינֵי־שְׁכוֹל, עֵינֵי־תְהוֹם —
עֵינֵי יְהוּדִים זוֹעֲקוֹת מִתָּפְתּוֹ שֶׁל עוֹלָם.

מָה אֶעֱשֶׂה לָעֵינַיִם, עֵינֵי הַמָּגוֹר, עֵינֵי הַיָּתוֹם ?
אֵיךְ אֶשָּׂא אֲלֵיהֶן עֵינַי ?
אַתָּה, אֱלֹהִים אַדִּירִים, אֱלֹהֵי הַמְּאוֹרוֹת,
תְּנֵנִי מִשְׁכָּן לָעֵינַיִם נָעוֹת וְנָדוֹת
וְהָיִיתִי גֻלְגֹּלֶת־מִקְלָט
לָעֵינַיִם גְּזוּלוֹת, עֲקוּרוֹת מִשָּׁרְשֵׁי גֻלְגָּלוֹת.
אֲבָרֵךְ עַל כָּל עַיִן כְּבוּיָה
וְצִוִּיתִי לָהּ אוֹר,
אוֹר מְרָדִים, אוֹר תְּשׁוּעוֹת.
הִנְנִי וְקִדַּשְׁתִּי עֵינַיִם רוֹשְׁפוֹת וְנוֹקְבוֹת.
אֲשַׁבְּצֵן בְּתוֹכִי וְאֵלֵךְ לִי מִיָּם וְעַד יָם
לִבְקוֹעַ חוֹמוֹת־הֶסְגֵּר וּלְהַתִּיךְ שַׁלְשְׁלוֹת מְעֻנִּים.
עִם צְבָא הָעֵינַיִם אָבוֹא תַּחַת כָּל הָרְקִיעִים,
עֲלֵי כָּל אֲדָמוֹת,
עַד יִכְרְעוּ עָרִיצֵי מַמְלְכוֹת הַגּוֹיִם
אֲחוּזֵי חַלְחָלָה וְאֵימִים וּכְלִמּוֹת
מֵעֵינֵי יְהוּדִים זוֹעֲקוֹת מִתָּפְתּוֹ שֶׁל עוֹלָם — — —

אַברהם לעוו

קינות אויף חורבן ווילנע
(פראַגמענטן)

א

אָפּגעמעקט איז אַלץ שוין דאָרטן,
די ישיבות און די קלויזן;
און מײַן קלײנער בלומענגאָרטן
ווו געוואָקסן זענען רויזן.
ביבליאָטעקן און חדרים,
אַלץ געטאָן האָט מען פאַרלענדן, —
קברים, קברים, קברים!
ווו איך זאָל זיך נאָר ניט ווענדן,
ווו איך זאָל מײַן בליק נאָר וואַרפן —
אַלץ שוין חרוב און פאַרשאָרפעט.

איצטער אין מײַן קלײנעם חדר,
צווישן ווענט פון האַלץ און דיקטן,
זע איך בילדער, הער איך רעדן.
דוכט: איך הער מײַן רבינס ניגון.
פּערל טריפן זײַנע ווערטער,
און ווי פײַער ווערן אותיות:
„זיי פאַרמאָגן שאַרפע שווערדן,
מיר — אַ גאָט, אַ גאָט אַ גרויסן!"
זײַנע ווערטער שטילע פליסן —
און זײַן שלייף איז אויפגעריסן...

כ'זע מײַן ברודער, כ'זע מײַן שוועסטער,
ס'קומען אָן פאַר מיר געשטאַלטן —
שפאַרן זיך דורך טיר און פענסטער.

ווער, חלילה, קאָן פֿאַרהאַלטן?
און מײַן אַלטע, גוטע מאַמע
מיט די טרויעריקע אויגן,

ווו עס פֿלעמלען נאָך צוויי פֿלאַמען,
שטייט צעקנייטשט און אײַנגעבויגן:
„זעץ זיך, קינד מײַנס, איצטער שבעה,
ס'איז שוין קיינער נישט געבליבן...״

קיינער, גאָרנישט איז געבליבן,
נאָר אין מיר טוט אַלץ נאָך לעבן;
אין מײַן בלוט איז עס פֿאַרשריבן,
אין מײַן פֿלייש, אין די געוועבן.
פֿונדאָסנײַ אָט איצט איך לייען, —
דאָס וואָס איך האָב לאַנג פֿאַרגעסן...
צינדן אָן זיך טעג, פֿאַרגייען,
צינדן אָן זיך און פֿאַרלעשן,
בײַ די טשאַדיקע רויִנען
קומען זיי צוריק אין זינען...

ב

ווילנע ברענט. קיינער קומט נישט לעשן.
אונטער הימלען כמורנע, גרויע
ברענט אַ פלאַקער, טעג, מעת־לעתן,
ברענט די שול פון ווילנער גאון,
ברענט דער שולהויף ׳און די קלויזן
און די ביבליאָטעק שטראַשונס
מיט די ביכער־שאַפעס גרויסע,
ספרים ליכטיקע ווי זונען.
אַלץ פאַרברענט ווערט איצט צוזאַמען,
מי דורך דורות אָנגעזאַמלט.

יאָ, איך זע, איך זע דאָס איצטער,
באַטש געשען צוריק מיט יאָרן.
אַפט דער גרויסער אומגליק בליצט אַ־
דורך מיט שאַרפקייט אין זכרון.
זע איך הענט פאַרבראָכן, הויבן
מיט אַ קללה זיך צו הויכן;
זע איך אויגן פול מיט גלויבן
וואַרפן זיך אין פלאַם און רויכן...
נשמה פליט פון גוף אַרויסעט,
ווי פון ספרים פליען אותיות...

ווילנע פון די קינדער־יאָרן
אין געדעכעניש געבליבן.
יונגע טעג און זונען קלאָרע,
אוי, ווי שטאַרק איך פלעג זיי ליבן...
שטילער ווייטאַק פון זכרון!
ס'איז נאָר קברים דאָרט געבליבן.
די גמראָס — שיימעס, לאַנג צעפליקטע,
בלעטער מיט מיַין כתב פאַרשריבן,

און חלומות אויסגעשטיקטע
אין מײַן מאַמעס קליינער שטיבל.

אַ, פֿאַרשווינדט, פֿאַרשווינדט זכרונות!
זאָל דער צער אַזוי נים דריקן.
יענע קינדער־יאָרן ריינע
רינגלען אום מיך, ביז דערשטיקן...
שווימט אַרויס מײַן מאַמעס פּנים
אײַנגעדעקט מיט שטערן־טיכל,
נעמט אַ טיי־גלאָז, צוקערט אָנעט,
טראָגט עס צו מיר מיט אַ קיכל:
— נעם, מײַן קינד, און מאַך אַ ברכה,
יעדער ייִד אויף זיך נעמט יאָכן...

ווּ ביסטו איצט, מאַמע גוטע,
מאַמע, ייִדישע און ריינע?
ווּ געטאָן דײַן גוף האָט בלוטן?
ווּ איצט ליגן דײַנע ביינער?
ליגט פֿאַרברענט אין ווילנער געטאָ?
ליגט אין גריבער די פֿאַנאַרער?
כ׳זע דײַן לעצטן גאַנג, דײַן קלעטער
דורך יסורים און געפֿאַרן.
רוּיק, האַרץ מײַנס... זאָג נים: שפּעטער!
טרינק ביז דעק זיך אָן מיט צערן!..

אַ. ברוידס

תקופה ודרך

(קטעים)

שווה־נא לנגד עיניך עיר ואם בתפוצות — וילנה שמה; ואני נער קטן, משוטט לו בין סימטאות צרות ועקלקלות. הבתים קלופי־טיח ואפורים. קשתות שערי־הגיטו כתלויות בנס. חולין מסביב ומאבק יגע לפרנסה. רוכלות זעומה ומלאכה זעירה. אך על פני הרקע הזה של „הרחוב היהודי" השתקפה איפרכיה מיוחדת לעצמה, שבמרכזה עמד „דער שולהויף" — חצר בית־הכנסת.

ארבעים בתי־כנסת, לערך, קטנים וגדולים, נצטופפו ונתחברו בשכנות ולידם פעלו חברות לגמילות חסדים שמטרתן לתמוך בלומדי תורה עניים ובדלת העם. פה נפגשו סופרי סת"ם, מלמדי תינוקות, מוכרי סידורים, תפילין, ציציות, טליתות, מזוזות ושופרות.

אף לא נעדר מן החצר מקווה לנשים חסודות. כך נתגבשו דפוסי מסורת, מנהגים ומצוות שבין אדם לחברו ובינו לקונו. היתה זו הוויה ספוגה רחשי תפילות וניגון־לומדים עצוב. מן הסביבה האפופה עוני וסבל בקעו זהרורי אורה ועלה פיכוי של חיות טובה.

משום מה נמשכתי תמיד אל „בית־הכנסת הגדול". לא מפני שהעמיד חזנים לשם ולתפארת, קסמו לי צורת חללו הנרחב ועמודיו הגבוהים. בלי משים ביקשתי להשתהות בו לבדי דווקא בשעה שהיה ריק מאדם. אהבתי להסתכל ממושכות בסגנונו הארכיטקטוני המקורי ובתבניתו השקערורית, שנצטיירה לעיני כמרתף־פלאים רצוף תעלומה.

יש שעליתי בצעדי־יראה אל בית עקד הספרים ע"ש מתתיהו שטראשון ז"ל, — ספרייה שהכילה ספרים וכתב־יד יקרי המציאות. בסמוך לבנין זה, בעליית־הגג, התגורר לפנים הגר"א זצ"ל. נהגתי להציץ כאן בחור הבולט שבמעלה הקיר, אשר לפי הסיפור העממי, חלף דרכו קלע של תותח בימי נפוליאון. באווירה הזאת הסתופפתי לתומי וקלטתי רשמי ילדותי הראשונים.

אבי, שהיה בחור־ישיבה והוסמך לרבנות, נעשה בשעתו לאכסטרן ונתמשׂכל. הוא נסחף עם גלי התנועה הסוציאליסטית הלוחמת בשלטון היחיד של הצאר הרוסי ובמשטרו העריץ והרודה. אך מהפכת 1905, שמצאה לבסוף פורקנה בדם קורבנות יהודים, פקחה עיניו לראות מה עמוקה ומושרשת השׂנאה לישראל.

✶

תרע"ד (1914) פרצה מלחמת העולם הראשונה. כל נתיני רוסיה הוחזרו מגרמניה. בין אלה היה גם אבא „הנעלם". חלומותיו היפים נתבדו. הוא הסתגר בכתיבת סיפורים ומחזות ביידיש. שניים ממחזותיו הוצגו בהצלחה על בימת חובבים.

עיסוק זה, שאינו מכניס פרוטה, נראה משונה מאוד בעיני המשפחה. במה מבלה אדם, בעל לאשה ואב לילדים, מיטב שעותיו? יושב הוא וממלא עמודים שלמים, כאילו הכל שפיר ופסו דאגות מן העולם.

לילה אחד, בחצות, נשמע מטח־יריות והתפוצצות אדירה הרעישה שמיים וארץ. „הגשר הירוק" על נהר הוויליה נהרס וצמרמורת חלפה למראה התמונה העגומה של הצבא הרוסי המובס והנסוג.

העיר נכבשה בידי הגרמנים. השלטון החדש פתח מיד בנגישות. יהודים נחטפו מבתיהם לעבודת־כפייה ופרך. הדלות הטביעה חותמה בכל.

כך נמשכו ימי המרורים והדיכאון. העוני עשה שמות. מבעוד לילה נתארכו התורים ליד החנויות הרשמיות לקבל קצת גריסין ומעט תפוחי־אדמה. ואני אחד בקהל המצטופפים. 17 ־ 1916, וילנה מנותקת מן העולם. המצור אכזרי וחונק. בעלי־בתים נכבדים פשטו יד, רבים נטרפה דעתם, ברחוב הסתובבו כל מיני „מתנבאים". נפוחי רעב צנחו והתגלגלו באין תומך וסועד. לא הספיקו העגלות של „חברה קדישא" להעברת המתים.

באין ברירה המשכנו להסתופף בבית־סבא, שנתפרנס בקושי משארית חסכונותיו.

לא אחת כשנתפסתי עם שריד כיכר הלחם והסכין נטויה ביד לבצוע מן הפת, היה משתלח לעומתי מבט כעוס ונפלטה נזיפה: „ער פידלט שוין!" (הוא כבר מכנר). אהה, זממי נתגלה. מבוייש, נפחד ונכנע הייתי מרפה מן הלחם ושפתי נעות בדממה, עברני כחש טמיר וחשתי התפעמות מוזרה. התכנסתי אל תוך עצמי ובמסתרים זע מיתר דק ונוגה. ברעידת־נפש נתקדשו ניצוצות־שיר ראשונים. מה יקרו לי השורות הרופפות, התמות, אשר לא ראו אור־דפוס מעולם.

מ. גורין

א שמועס מיטן קינסטלער אַלכּסנדר באָגען

אין אַ הייסן אויגוסט־פאַרנאַכט האָבן מיר זיך אָוועקגעזעצט אין דער אַטעליע פון אלכּסנדר באָגען אַרומגעמען וועלטן: ווילנע אין פאַרלויף פון דורות.

מיר האָבן אונדזער שמועס ניט פלאַנירט, ספּאָנטאַן זענען אויפגעקומען די שאלות און אַזוי די תשובות, — פּליסיק, אמתדיק, און כ׳האָב געפילט אַז די ענטפערס קומען פון סאַמע מקור, פון האַרץ און וועזן.

אונדזער צעבראָכענע וועלט, אונדזער יידישע ווילנע האָט אָנגעהויבן צו באַקו־מען הויט און ביינער און אַ רוח־חיים האָט ווידער גענומען שלאָגן אין איר צעפּאַלנקייט און ווי אַ צעבראָכענע גאַנצקייט איז ווילנע ווידער געשטאַנען אויף אירע פיס.

— וואָס פאַר אַן אָרט פאַרנעמט ווילנע אין אײַער קינסטלערישן שאַפן?

אַלכּסנדר באָגען: דעם אויבנאָן! כ׳האָב מײַן שטאָט אַרײַנגעזויגן אין זיך מיט מײַן מאַמעס מילך. ווילנע האָט מיך אָנטציקט מיט איר מאָלערישן פּייזאַזש — די בערג און די ווילִיע, די אַרכיטעקטור — איך קען דאָס ניט פאַרגעסן. אָבער אויב געבײַדעס און פּייזאַזשן האָבן גורם געווען התפּעלות, על־אחת־כּמה־וכמה בין איך באַרוישט גע־ווען פון דער ווילנער יוגנט, אָט די עקשנותדיקע יוגנט, די איבערגעגעבענע מיט לײַב און לעבן איר פאָלק, אָן חשבון און אָן שׂכר.

אָט נעמט, למשל, יונג־ווילנע, ווי די לײַכטטורעמס זענען זיי געשטאַנען פעסט און זיכער קעגן לאָקנדיקע ועלטוועגן און געפּלאַסטערט דעם אייגענעם יידישן וועג.

— אָט, אַ שטייגער, גלוסט זיך מיר אַ זאָג טאָן, לויטן באַקאַנטן נוסח — דער וועג וווּהין...

אַלכּסנדר באָגען: (דראַמאַטיש) אָט די לעבעדיקע, שפּרודלדיקע יידישע ווילנע, אַזוי ווי מיר האָבן זי געקענט, איז ניטאָ מער און זי איז איצט פאַר אונדז נאָר סימבאָל און באַגריף.

(אַלכּסנדר באָגען איז ממשיך וועגן יענע העראָיִש־טראַגישע טעג) אין וואַלד האָב איך געזאָגט צום קאָמאַנדיר פון דער בריגאַדע, אַז מען דאַרף אָרגאַניזירן די יִדישע יוגנט, אַרויספירן פון געטאָ. מיט גרויס מי און איבערמענטשלעכן אָנשטרענג איז גע־לונגען צו אָרגאַניזירן די פּאַרטיזאַנער־איינהייט „נקמה״.

אַזאַ פאָלק וואָס האָט אין די שוידערלעכסטע צײַטן געשאַפן קינסטלערישע ווערטן — וועט ניט אונטערגיין. דאָס יִדישע פאָלק פאַרמאָגט אין זיך אַזוי פיל „סם־חיים״, אַזוי פיל וויטאַליטעט, אַז מען קען אים פאַרגלײַכן צו די זאַפטיקע צווײַגן וואָס פּאַסן זיך צו צו ווינט און שטורעם און ברעכן זיך ניט.

— דאָס איז געווען דאָרטן, אָבער דאָ, אין ישׂראל, ווו מיר זענען שוין מער ניט אַזוי מאַנאַליטיש, וואָס דאַרף מען טאָן כּדי מיר זאָלן ווײַטער קענען אָפּהיטן אונדזער ייִחוד ?

אלכּסנדר באָגען: מיר ווייסן אַלע, ליידער, אַז עס איז פאַראַן אַ ווילן, בפרט צווישן דער יוגנט, צו אַנטלויפן פון דער שואה. אָט דער ווילן צו אַנטלויפן פון זיך אַליין קען חלילה אַ שלאָג טאָן אין אונדז אַליין, אין דער צוקונפט פון פאָלק. מיר מוזן שטיין אויף דער וואַך, די טעמע דאַרף אונדז זײַן נאָנט, טראָץ איר גרויזאַמער טראַגיק. דאָס איז אונדזער אויפגאַבע, די אויפגאַבע פון דער שארית־הפליטה: איבערלאָזן די ירושה, אונדזערע גוואַלדיקע קולטור־אוצרות, פאַר די יונגע דורות.

ניט סטערעאָטיפּיש, נאָר מיט פאַרשיידענע געניג דאַרפן מיר געפינען דעם וועג צו זיי, כּדי זיי זאָלן מיט זייער גאַנצן באַוווסטזײַן פאַרשטיין, אַז אָן די קאַפּיטלען יִדיש־קייט פון יענער צײַט איז די צוקונפט פון פאָלק ניט פאַרזיכערט. אויב דאָס וועט ניט צו שטאַנד קומען וועלן מיר ווי נאַקעטע סאַטעליטן זיך אַרומדרייען אַרום פרעמדע קולטורן און מיר וועלן ווערן פאַרווילדגראַזט און אונדזער אויסזען וועט קוים ענלעך זײַן צו אונדזער קוואַליקן אויסזען פון ערב־שואה.

*

תם ולא נישלם, ס׳איז שוין געוואָרן נאַכט, כ׳האָב געבלעטערט אין דעם נאָר וואָס דערשינענעם אַלבאָם פון אַ. באָגען. די תקופה וועגן וועלכער מיר האָבן גערעדט האָט באַקומען בײַ אים אַ תיקון. אַלץ איז אויפגעלעבט און אויפגעהעלט. דאָס מיידעלע מיט איר ליאַלקע אין האַנט האָט אומעטיק געעומען שפּאַנען צו מיר, די פּאַרטיזאַנער האָבן זיך געריסן פאָרויס, און זייער ליד איז דערגאַנגען אַהער, האָט פאַרפלייצט מײַן געמיט.

אָט אַזעלכע זענען מיר, ווילנער, אין אונדזער עקשנות צו דערפילן די פליכט פון קיום. אָט אַזאַ איז, אָן ספק, אונדזער אַלכּסנדר באָגען, וואָס האָט פאַראייביקט אונ־דזער עיר ואם בישׂראל אויף די טויערן און ווענט פון „בית־ווילנע״.

יוסף פרידלנדר

הלווייתו של
רבי חיים עוזר גרודזנסקי

הדבר אירע ביום א׳ בשבת, ז׳ באב, ת״ש (11 באוגוסט 1940). יומיים לפני כן נפטר רבה של וילנה, רבי חיים עוזר גרודזנסקי, שהיה רבם של כל בני הגולה וידוע ומקובל בקהילות רבות. מכל קצווי תבל היו פונים אליו בשאלות בענייני קודש וחול, ושואלים לדעתו ולחכמתו, כי רבה היא. רבי חיים עוזר היה מה שקראו בימים ההם „אַ וועלט חכם״, כלומר, אדם שחכמתו מספקת לכדי עולם שלם. ואכן היה דמות מרכזית ביהדות אירופה במשך שנים רבות. ולא רק גדול בתורה היה האיש, אלא בקי בהוויות העולם. עם זאת היה צנוע ועניו ונוהג לסייע לכל אדם ובכל עניין שפנו אליו. שמו היה ידוע כרבי חיים עוזר ללא תוארים ותוספות, כמקובל בדורות הראשונים של חכמי בית שני.

בשנות חייו האחרונות חלה רבי חיים עוזר במחלה קשה, אך המשיך לעסוק בענייני ציבור. היה מקבל אנשים בביתו, כותב מכתבים רבים, ועם כל ייסוריו הקשים היה מטפל בענייני הכלל והפרט. כשפרצה מלחמת העולם השניה ווילנה נכבשה בידי הצבא האדום, שמסר אותה למדינת ליטא, באו לווילנה פליטים רבים מפולין. ביניהם היו ראשי ישיבות ורבנים ותלמידי־חכמים, שהתקיימו, דוגמת כל הפליטים, על כספי ה„ג׳וינט״, אך עיקר משענתם היה רבי חיים עוזר. דירתו שבפינת הרחובות זאוואלנה ופוהולנקה הגדולה הפכה למרכז הפעילות הגשמית והרוחנית. עוד שנים רבות לפני כן היה רבי חיים עוזר מטפל בעזרה וסיוע לרבנים וליהודים דתיים ברוסיה הסובייטית. פעולותיו בתחום מיוחד ועדין זה טרם נתפרסמו ברבים, ואולי עוד יתגלו הדברים בידי יהודים, שהיו מעורבים בכך ונשארו בחיים.

לאחר שהתחילה הסובייטיזציה של וילנה, ביוני 1940, התעוררה חרדה גדולה בקרב ציבור הפליטים בווילנה. הם השתדלו לצאת מרוסיה הסובייטית, מתוך ידיעה, שאם לא ימהרו לעזוב את הארץ יישארו בה לצמיתות, כיוון שכידוע לא היתה כל יציאה מברית המועצות עד מלחמת העולם השניה. היו ביניהם רבים, אשר חזרו לפולין ולבירתה

וארשה, כדי לעבור איך שהוא את ימי הכיבוש הגרמני. באותם הימים היו קשרים בין הגיטאות בפולין הכבושה לבין וילנה, ושליחים רבים של תנועות הנוער והמפלגות היו הולכים וחוזרים ומביאים איתם ידיעות על המתרחש. השאלה שעמדה לפני פליטים רבים נוסחה בצורה חריפה: „סטאלין או היטלר", כלומר, האם להישאר בארצו של סטאלין, או לחזור לפולין הכבושה בידי היטלר. במועדונים ובמטבחים, שהוקמו על ידי ה„ג'וינט", היו מתווכחים ומתלבטים בשאלה זו.

רבנים וראשי ישיבות פנו לרבי חיים עוזר באותה שאלה, ותשובתו היתה: יש להישאר ברוסיה ולא לחזור לארצו של היטלר. וכשאמרו לו כי בברית המועצות אין „יידישקייט", הסביר, כי במקום שיהיו יהודים תהיה גם „יידישקייט". במקום שלא יהיו יהודים לא תהיה גם „יידישקייט"...

מחלתו של רבי חיים עוזר גברה, ובקיץ של 1940 נפוצו מספר פעמים שמועות על מותו. ביום שישי ה' באב, ת"ש, נפטר רבי חיים עוזר בקייטנה וואלאקומפיה שעל גדות הוויליה, וגופתו הובאה לביתו שברחוב זאוואלנה 17.

בחיים היהודיים בליטא השתלטו, בימיה הראשונים של הסובייטיזציה, קומוניסטים יהודים־ליטאיים. הם הוציאו את העתון היהודי היחיד „ווילנער עמעס", במקום ה„ווילנער טאגבלאט", שהחל להופיע בתקופה הקצרה של סיפוח וילנה לליטא העצמאית. ה„ווילנער עמעס" נדפס על טהרת הכתיב היידי־סובייטי, כאשר המלים העבריות בלשון יידיש, נכתבו בתחביר של יידיש וללא האותיות הסופיות של כמנפ"ץ. העתון לא הקדיש, כמובן, אפילו שורה אחת למותו של רבי חיים עוזר. אך יהודי וילנה ביקשו כל מיני דרכים להודיע על מותו ברבים, ופנו לעורכי העתון לפרסם מודעה בתשלום. העורכים הסכימו בתנאי ששם הנפטר ייכתב בלשון שלהם, היינו: כאַים אויזער גראָדזענסקי...

יהודי וילנה ויתרו על חילול שמו של רבם הגדול והסתפקו במודעות צנועות של ועד הרבנים בווילנה שלמעשה כבר לא היה קיים. ועד הרבנים הודיע על מותו של ר' חיים עוזר, ששימש ברבנות בווילנה למעלה מחמישים שנה וקרא להשתתף בלווייתו.

בשעות הבוקר המוקדמות של יום א', ז' באב, החלו המונים של יהודי וילנה וליטא לנהור אל ביתו של המנוח. הם מילאו את כל הרחובות הסמוכים, שהוליכו לבית הכנסת הגדול ול„שול־הויף". כל המלווים ידעו יפה, שלווייתו של ר' חיים עוזר היא הפגנה יהודית ראשונה ואחרונה במשטר הליטאי־סובייטי, שהלך והחמיר מיום ליום. כל אחד ראה, איפוא, חובה מוסרית לעצמו שלא להיעדר מתהלוכה יהודית רבתי זו, ולהביע בדרך זו את הזדהותו עם כלל ישראל. מי לא השתתף במצעד אחרון זה של קהילת וילנה? רבנים, תלמידי ישיבות, חברי מועצת העיר והקהילה ובראשם ד"ר יעקב ויגודסקי, ראש הקהל האחרון של וילנה. כל הארגונים והמוסדות היהודיים, שעוד המשי־

כו, לכאורה, בקיומם העלוב, הואיל ולפי הוראות השלטונות היה עליהם להמשיך להתקיים, רופאים, עורכי דין, פועלים ובעלי מלאכה, והמונים רבים של יהודים מכל הפרברים; עסקני הייווא והבונד, שכל ימיהם היו להם דין ודברים עם ר' חיים עוזר, ה„פולקיס־טים" והציונים על כל פלגותיהם.

מי לא נפקד ביום הזה ובמפגן הזה? כל יהודי ידע והרגיש בנפשו, כי אין זו לווייתו של רבי חיים עוזר בלבד. כל אחד חש בתודעתו, כי וילנה היהודית, ירושלים דליטא, מובלת אלי קבר. יהודים ימשיכו בקיומם (איש לא העלה על דעתו את „הפתרון הסופי" של הגרמנים), אך יהדות ליטא סיימה את קיומה.

הרגשת היתמות, השכול והאלמנות נתעמקה עוד יותר כאשר העלו במחשבה את עברה הרחוק והקרוב של וילנה ואת תפארתה ומקומה בהיסטוריה היהודית. די היה לסקור את ה„רכוש" של הדורות האחרונים; את בתי הכנסת והמדרשות, שמספרם היה יותר ממאה; את הישיבות ותלמודי התורה; את רשת בתי הספר העבריים והיידישאים; את בתי הספר התיכוניים והסמינר למורים; את ספריית שטראשון והמוזיאון על שם אנ־סקי; את המכון המדעי היהודי (יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט, ייוואָ); את העיתונות היהודית; את בתי הדפוס המפורסמים בכל תפוצות הגולה, של האחים והאלמנה ראם, רוזנקראנץ ושריפטזצר ואחרים; את הסטודנטים היהודים של האוניברסיטה שעל שם סטיפאן באטורי, שעמדו במלחמה קשה על זכות לימודם, את התנועה הציונית על זרמיה ומפלגת ה„בונד", שנוסדה בווילנה; ואת מאות המוסדות והארגונים, אשר קיימו חיים יהודיים פעילים. בווילנה, היו אומרים לפני המלחמה, שואבים „יידישקייט" מן האוויר. לא צריך לעשות משהו לשם כך...

ביטוי להרגשות אלה נתן ד"ר יעקב ויגודסקי, מנהיגם הדגול של יהודי וילנה, בהספדו לרבי חיים עוזר, בבית הכנסת הגדול, לאחר שערכו הקפות של ארון המת, מסביב לבימה העתיקה:

...אנו ניצבים היום מסביב לארונו של רבנו הגדול וסותמים את הגולל על החיים היהודיים המפוארים והעשירים בעירנו. מותו של רבי חיים עוזר מסמל את קץ המאבקים הפנימיים, שהתקיימו שנים רבות בתוככי וילנה בין הגאון לחסידים, בין החרדים למשכילים, בין המתבוללים לציונים, בין הציונים ל„בונד" ובין עברית ליידיש. כל המאבקים האלה היוו את מלחמתה של היהדות בינה לבין עצמה ובינה לבין הגויים ואיפשרו לה את המלחמה הממושכת על קיומה ועל נפשה. כיום מסתיימת מלחמה זו. ועל כל אחד להמשיך בקיומו ולשאוף לכך, שלא יאבד „צלם אלוהים" שלנו בימים הבאים...

כך דיבר ד"ר ויגודסקי ולא ידע, כי באותה שעה כבר הונף הגרזן על יהודי וילנה, וכי לא הרחק מן העיר עמדו הנאצים והכינו את המאכלת לשחיטתם של יהודי וילנה, בתוך השמד וההרג הכללי של בית ישראל באירופה, בשנים הגורליות ת"ש—תש"ה.

שלמה פרבר

פירורים מפנקסו של מורה

א) אפריל, 1933. ביה״ס העממי ע״ש הד״ר אפשטיין — בשעת השיעור:

בית־הספר העממי שימש כבי״ס לדוגמה לתלמידי הסמינריון „תרבות״, בכיתות הגבוהות. כיתת תלמידים של הסמינריון, ומדריכם ש. פרבר, יושבים לאורך כתלי ביתה ד׳. על ספסלי הכיתה כ־30 תלמידים, בנים ובנות, לומדים שיעור בפולנית — נובילה של מ. קונופניצקה. המורה יוצאת גליציה, רווקה, קפדנית, עומדת לפני הכיתה, מתוחה, ומלמדת. מובן, ששפתה פולנית. היא מדגישה כל מילה, מתוך רצון ללמד את ילדי וילנה לדבר שפה פולנית ברורה ונכונה.

שאלות ותשובות, ידיים מורמות ומורדות, ובכיתה שקט מופתי, ועניין רב בלימוד. והנה, הפסיקה המורה לרגע קט את הלימוד ופנתה אל אחד התלמידים בפולנית: למה אתה יושב בשיעור בכובע? עינינו פנו אל התלמיד הנ״ל, ילד שחום, בעל עיניים גדולות ויוקדות, רחב כתפיים, מבוייש קצת, ו„כובע הקסקט״ הממורט, שמוט במקצת הצידה. הנער מרים את ידו, מתוך הרגל, ואומר בקול שקט: „גברתי המורה, הלא אני אוכל!!״

כעבור 20 שנה: תל־אביב. באוטובוס, קו מספר 5, בסביבת ביה״ס „ביל״ו״. האוטו מלא. אני עומד ומחזיק ברצועה המשתלשלת, ומתנועע עם כל הנוסעים, בקצב. והנה, מולי עומד אדם מגודל זקן, רחב כתפיים, בעל עיניים חודרות, ומתנועע באותו הקצב. הלא זהו תלמידי ל־י מבית־הספר העממי ע״ש הד״ר אפשטיין!

אני פונה אליו ואומר: סלח לי, אתה וילנאי?

התשובה: כן.

— למדת בביה״ס ע״ש הד״ר אפשטיין?

— כן, בוודאי! מאין אתה יודע את זה?

אני: אינך מכיר אותי?

הוא ממצמץ בעיניו הגדולות, מתבונן בי ואומר: לא!

— הייתי מורה שלך. האינך מכיר אותי?

— לא! לא ייתכן!

ואני ממשיך: מנהל ביה"ס שלך היה המורה רסטרנין.

— נכון, אבל מי אתה?

— אני המורה פרבר.

על זה הוא פורץ בשמחה: באמת, לגמרי לא נשתנית!!

ב) למה לכבד מורים?

שיעור לתורה בכיתה ג׳, בביה"ס העממי ע"ש הד"ר אפשטיין. בכיתה 35 תלמידים, בנים ובנות, לרוב מדלת העם. ביניהם זוג תלמידות־חברות. האחת שחרחורת, בעלת עיניים פקחיות, פנים עגולות ומחייכות, מדברת בנחת. (זכתה להגיע לישראל ולהיות מורה). השניה — גבוהה ממנה, שערות ארוכות בהירות, פנים מוארכות, עיניים כחולות, לבושה הדר. הוריה החזיקו מאפיה ברח׳ קומניצקר. בביה"ס למדה אחותה הבכירה, היפה בבנות. תלמידי הסמינריון שביקרו בבית־הספר נקראו בפיהן „די קוקערס", היינו — המסתכלים בשיעורי אחרים.

אני הגעתי לפרק בו כתוב „כבד את אביך ואת אמך". כמובן, התפתחה שיחה על הורים וילדיהם, על המשפחה, עבודה וכו׳.

תוך כדי השיחה הערה אני אומר, דרך אגב, שאבותינו הקדמונים אמרו שיש לכבד גם את המורה, וישנה מימרה „מורא רבך כמורא שמיים". והנה מצביעה אחת הילדות והיא קמה ואומרת בטון החלטי: — אדוני המורה, אינני מבינה ואינני יודעת מדוע יש לכבד את המורים? הלא הם מקבלים כסף בעד עבודתם!...

ג) יש אלוהים, אין אלוהים?

שנת 1932, מושבת „טאז" (אזע) לילדים חלשים בפוספשקי.

למושבה היו באים ילדים מכל בתי הספר היהודיים בווילנה. בכל מחזור היו באותה השנה כ־250 תלמידים, מגילאי ביה"ס היסודי מכיתות ה׳, עד בתי הספר התיכוניים. כל מחזור שהה במושבה 6 שבועות. אחרי כשבועיים, כשהתרגלו לתנאי החיים במקום ונוצרו יחסי חברות וקרבה בין הילדים, היו נוצרות חבורות ילדים שהיו מתעסקים, בשעות הפנאי, בכל מיני עניינים.

הואיל והמושבה יצרה מיפגש בין ילדי ווילנה מכל בתי הספר: הדתיים, הפולניים, ילדי "תרבות", "עזרא" ות"ת (מזרחי), ובתי הספר של צ.ב.ק. (צ.ש.א.) היידישאיים, הרי היו מתעוררות אצל הילדים, מגיל צעיר, שאלות שונות בענייני „תרבות" וחינוך.

באחד מימי יולי החמים, במושבה, ששכנה בין חורשות אורנים, על יד „עמק גן עדן", שבין הגבעות הירוקות, המכוסות שיחים ריחניים, התקדמה חבורת ילדים, בשביל המוביל מהמטבח אל ה„איזולטור". ליד משרד המנהל חסמה החבורה את דרכי. ראשי החבורה, המעיזים שביניהם, פנו אלי בזה הלשון: מנהל פרבר, אנו מתווכחים כבר ימים אחדים ואין אנו יודעים פתרון. אנו רוצים לשאול אותך, שתאמר לנו, אם יש אלוהים או אין אלוהים? הנה הילדים מבי"ס „יבנה", („אגודה") אומרים, שהם יודעים בוודאות שיש אלוהים. בבית־הספר „עזרא" (מזרחי) גם כן אומרים שיש אלוהים. בביה"ס קופרשטיין אומרים בוודאות ובבטחון שאין לגמרי אלוהים. גם בביה"ס סופיה מרקובנה, ואפילו ב„שולקולט" כמעט בטוחים שאין אלוהים. בביה"ס „תרבות" עוד לא החליטו כן או לא. בבתי־הספר של שבת הם סתם גויים ולא חשוב להם אם יש או לא. אנא, אתה בוודאי יודע. אמור לנו, יש אלוהים או אין?

כמובן, לא יכולתי לענות להם, וכסמכות העליונה במושבה היו דברי מכריעים. גם לא ידעתי כיצד להתחמק מהם. והנה מופיעה על השביל האחות שפרה. אמרתי לראשי החבורה: שאלו את האחות, שפרה, היא אולי תאמר לכם, כי זה לא כל־כך פשוט להסביר, ואני מאוד עסוק.

כל החבורה עזבה אותי והקיפה את האחות. שה„מגן דוד" התנוסס על חלוקה הלבן. שמעתי כמה קולות ביחד אומרים: אחות שפרה, אנו מתווכחים על כך אם יש אלוהים או אין, וגם המנהל לא פתר את השאלה. אולי תאמרי לנו אַת, היש אלוהים או אין אלוהים?

שפרה נדהמה ופנתה אליהם בקול תחנונים: ילדים, הלא אתם רואים שאני ממהרת אל האיזולטור, ישנם שם ילדים חולים ואין לי פנאי להסביר לכם, כי זה יקח זמן רב...

והנה נשמע קול צלול, ובשפת יידיש עסיסית: אחות שפרה, ללא הסברות, וללא ויכוחים, רק מילה אחת — יש או אין?..

[illegible]

א מתנה

ח. לונסקי

18/III 1921

פון ווילנער געטא.

געשטאלטן און בילדער

געשריבן אין שווערע צייטן

פון חייקל לונסקי.

פאַרלאַג פון דעם פאַראיין פון די יידישע ליטעראַטן און זשורנאַליסטן אין ווילנע.

תר"פ — ווילנע — 1920.

ישׂראל קלויזנר

בתי-עקד ספרים בירושלים דליטא

א׳

בד בבד עם ההתעמקות בלימוד התורה, שהושפעה מהגר״א ותלמידיו, והפצת הלימוד בקרב השכבות השונות, הלכה והתפשטה גם ההשׂכלה בווילנה. משׂכילי וילנה הראשונים, שמצאו במשנת הגר״א את חיבת הפשט, חקר הלשון העברית וההתעניינות במדעים שונים, לא ראו ניגוד בין השקפותיהם המסורתיות ובין ההשׂכלה, שבאה מברלין מחוגו של משה מנדלסון [1]. במחצית הראשונה של המאה הי״ט הפכה וילנה למרכז של סופרים וחוקרים עברים. משׂכילים אלה רצו בהפצת ההשׂכלה בקרב אחיהם ובתיקונים בחייהם, אולם הדגישו את אחדות העם בכל ארצות פזוריו ואת רציפותו ההיסטורית. הם טיפחו את הלשון והספרות העברית, אחדים מהם כתבו גם בשׂפה המדוברת בפי העם (א״מ דיק; מיכ״ל גורדון). המשׂכילים ראו בתלבושת הארוכה, שהייתה מקובלת על היהודים בליטא ובפולין מדורי דורות, ובכל הופעתם החיצונית, אבן נגף להפצת ההשׂכלה ולקירובם למנהגי העמים השכנים. קבוצת משׂכילים בווילנה, בתוכם מ״א גינצבורג, שלמה זלקינד, מתתיהו שטראשון, י״א בן־יעקב ויוסף־בצלאל הרכבי, הגישה בחשאי בשנת תר״ג (1843), תזכיר לשלטונות, שבו ביקשה לאסור על הבגדים הארוכים [2]. בכל זאת לא התבדלו משׂכילי וילנה מכל יתר יהודי העיר, הן בתלבושתם והן במנהגיהם. משׂכילים נכבדים ועשירים, כמו ניסן רוזנטל, צבי־הרש קצנלבוגן ומתתיהו שטראשון השתתפו בחיי הציבור וכיהנו בתפקידים של פרנס הקהל או גבאי „הצדקה הגדולה״, שבאה במקום הקהל, אשר בוטל מטעם השלטונות בשנת 1844.

בידי הלמדנים, הדרשנים והסופרים בווילנה נצטברו ספריות, אולם הן לא נשתמרו ברובן ולא נהפכו לנכס ציבורי. שעה שנפטר ר׳ מאיר שטאדטר, שהניח אחריו ספרייה גדולה, הציע שמואל־יוסף פין [ב„הכרמל״, תרכ״א, גל׳ 16 (1860)] לפדותה מהיורשים ולייסד בית־עקד ספרים ציבורי; אולם ההצעה לא הגיעה לידי מימוש. האיש, שהקים לו

---

[1] עי׳ בספרי **וילנא בתקופת הגאון**, ירושלים, תש״ב, ע׳ 46.

[2] עי׳ במאמרו של שאול גינצבורג בכתביו: **היסטאָרישע ווערק**, כרך ג׳, ניו-יורק, תרצ״ח, ע׳ 290.

באופן שיטתי ספרייה גדולה וחשובה וציווה אותה לציבור, היה מתתיהו שטראשון. הוא היה בנו של הלמדן הגדול ר׳ שמואל שטראשון, שפירסם חידושים, הגהות והערות על מדרש רבה, הש״ס הבבלי ועוד, וגם הוא היה במידה מסויימת „משׂכיל תורני״: התעניין בחכמות חיצוניות, כתב עברית „על טהרת לשון הקודש״, דיבר פולנית צחה ו„לא בז להשכלה״, כפי שמספר נכדו[3]. לר׳ שמואל שטראשון, שהיה איש עשיר ופרנס הקהילה, הייתה ספרייה גדולה שהוריש אותה לבנו מתתיהו. הבן נחשב בין המשכילים, שמע רוסית, גרמנית וצרפתית, התעניין במתמטיקה, פילוסופיה וקבלה והושפע מאוד מספרו של ריב״ל „תעודה בישראל״. מתתיהו שטראשון היה בקי בספרות ההלכה, אולם פירסם רק מעט חידושים ודברי־ביקורת. איש עשיר ועסקן ציבורי, הקדיש חלק ניכר מהונו לרכישת ספרים. סופרים ומדענים רבים היו מזקקים עצמם לספרייתו. הוא היה זוכר את מקומו של כל ספר. בניו נפטרו בצעירותם ובסוף ימיו החליט לצוות את ספרייתו לקהילה. הוא רצה, כי תישאר שלמה ותעמוד לרשות הציבור. בצוואתו הקדיש בית אחד מבתיו, ברחוב הזגגים, להחזקת הספרייה, דאג לספרן, שישגיח על הספרייה, ולעוזר; כאפוטרופסים להוצאה־לפועל של הצוואה מינה שלושה מנכבדי העיר.

כאשר נִפְטר ר׳ מתתיהו שטראשון (ביום ו׳ בטבת תרמ״ו, 1886), נערכה לו לוויה רבת משתתפים, שבאו אליה רבנים ופרנסי־קהילות רבים. בעיתונות ובספרים נתפרסמו מאמרי הערכה עליו לרוב.

ב׳

הציבור בווילנה קיווה, כי תיפתח הספרייה של ר׳ מתתיהו שטראשון בקרוב בביתו ברחוב הזגגים[4]. אולם עברו שנים אחדות עד־אשר נתקבל רשיון לפתוח אותה. האפוטרופסים ובן־אחיו של המנו. דויד שטראשון דאגו בינתיים, שתיערך רשימה של הספרים וכתבי־היד. הרשימה מכילה 5,753 פריטים של ספרים עבריים, אולם מצויים ביניהם גם אי־אלה ספרים בשפות אחרות; כיחידה אחת (פריט) נרשמו שנתונים של כתב־עת או ספר בעל כרכים רבים. מספר הספרים שנרשמו עולה איפוא על המספר הנ״ל. הרישום לא נעשה לפי כללי הביבליוגראפייה; שמות הספרים לא נרשמו תמיד בדיוק, לא נוספו ההערות הדרושות. הרשימה נדפסה בשנת תר״ן (1889) בברלין, בשם „ליקוטי שושנים״. בין הספרים שנרשמו היו חמישה אינקונאבולים, כלומר ספרים שנדפסו לפני שנת 1500; כשלוש מאות ספרים מהמאה הט״ז, בתוכם כחמישים וחמישה שנדפסו לפני שנת 1540. עשיר ביותר היה אוסף ספרי השו״ת, 475 ספרים ויותר.

בעזבון מתתיהו שטראשון היו גם ספרים בלועזית, הנוגעים ליהדות (יודאיקה), יש שאמדו את מספרם כדי אלף ואילו אחרים אמדום כדי 2,500 ספר. וכן היו בספרייה כתבי־יד חשובים. בידי ר׳ מתתיהו שטראשון היה פנקס הקהל הווילנאי, אך אף־על־פי שדרש ועד הספרייה מדויד שטראשון, שיימסר הפנקס לספרייה, לא מסרוהו היורשים.

[3] דוד דאטנר בכנסת הגדולה ליצחק סובאלסקי, כרך א׳, תר״ן, ע׳ 1115.

[4] **המגיד**, גל׳ 24, 1886, כתבה מווילנא.

לפי שמועות, שהגיעו לאזניי, נמכר לפטרבורג; ויש לקוות שיתגלה שם. בין כתבי־היד והפנקסים שהיו בספרייה על־שם מתתיהו שטראשון יש לציין את העותק הווילנאי של פנקס מדינת ליטא.

הספרייה נפתחה לקהל בשנת תרנ״ג (סוף שנת 1892) בבניין של בית־הכנסת הגדול, במקום ששימש לפנים „חדר הקהל״. לספרן נתמנה קרוב המשפחה שמואל שטראשון. הוא נפטר בשנת תרנ״ה, ובמקומו בא בנו יצחק, שעזר קודם על־יד אביו. בסופה של אותה שנה נתקבל עוזר חדש לספרן, חייקל לונסקי, שהיה תת־שמש בקלויז הישן.

חייקל לונסקי היה בעל נשמה פיוטית וטוב לב; חרד על קיום מצוות, אך מקורב למשכילים; ציוני, ומקובל גם על חברי מפלגות אחרות; עברי, ומקורב לאידישאים. בעבודתו בספרייה אהב לשמש את הקוראים, ובמיוחד השתדל למלא את רצון תלמידי־החכמים. בימי מלחמת־העולם הראשונה השתתף בעבודה ציבורית להקלת מצוקתם של הפליטים, בייחוד של בחורי הישיבה, שהתגוללו בקלויזים שבעיר. הוא פירסם ב„לוח ארץ־ישראל״ של לונץ לשנת תרס״ה שני שירים ציוניים. בימי מלחמת־העולם הראשונה התחיל לכתוב אידית, פירסם אז מאמרים, בסגנון עממי, על קלויזים ועל מצוקת יהודי וילנה. דאג לכך שיתפרסמו כתביו גם בעברית (החוברת: „מהגיטו הווילנאי״). נתן יד לכל פעולה לאיסוף ספרים, פנקסים וכתבי־יד בשביל ספריות ומוזיאונים.

בית־עקד הספרים ע״ש ר׳ מתתיהו שטראשון לא יכול היה להישאר ב„חדר־הקהל״, כי צר המקום; לכן הוחלט באסיפה ב„צדקה הגדולה״ בשנת תר״ס (1899) לבנות בית מיוחד בשביל הספרייה. הבית הוקם ליד הקיר המזרחי של בית־הכנסת הגדול. ה„צדקה הגדולה״ התחייבה להחזיק את הספרייה. חנוכת הבית נערכה בחול־המועד פסח תרס״ב [5]. בגלל הלשנה נסגרה הספרייה; אולם בראש השנה תרס״ג נתקבל רשיון מהגוברנאטור פון־ואל להחזיק בספרייה ספרים בכל השפות, להוציא פולנית. הרשיון נתקבל על שמם של רב הקהילה (הרב מטעם) ושלושת גבאי ה„צדקה הגדולה״ [6].

עזבונו של ר׳ מתתיהו שטראשון שימש יסוד לספרייה, שהלכה וגדלה על־ידי קבלת ספריות שלמות נוספות של למדנים וסופרים. הסופר קלמן שולמן מסר את ספרייתו בחייו (נפטר בשנת תרנ״ט) [7]. מעזבונו של ש״י פין נתקבלו (בשנת 1903) כמה מאות ספרים ומעזבונו של יהודה בעהק כאלף. ספרי השכלה רבים, 3,600 בקירוב, נתקבלו (בשנת 1910) מעזבונו של חיים־לייב מארקון, שהיה עורך „הכרמל״ בפועל. ספרים רבים תרמו או ציוו הלמדן דב־בר ראטנר, שהיה חבר ועד הספרייה; יעקב בן־יעקב, שירש את ספריית אביו הביבליוגראף יצחק־אייזיק בן־יעקב ואסף גם בעצמו

---

[5] על החגיגה עי׳ בהמליץ לשנת 1902, גל׳ 86.

[6] על הספרייה עי׳ במאמרו של משה שליט בקובץ **ווילנער זאמלבוך**, כרך א׳, וילנא, 1916, ובמאמרו של חייקל לונסקי בקובץ **ווילנע**, ניו־יורק, 1935.

[7] **הצפירה** לשנת תרנ״ט, גל׳ ל״ד.

ספרים רבים; וכן למדנים וחובבי־ספר אחרים[8]. למן שנת 1928 ואילך התחילה הספרייה האוניברסיטאית בווילנה למסור לספרייה ע״ש מ׳ שטראשון את כל הספרים בעברית ובאידיש, שהייתה מקבלת כעותק־חובה מכל בתי־הדפוס בפולין (מלבד דפוסים מפלכי וילנה ונובוגרודק, שהייתה שומרת לעצמה). גם השלטון המקומי (הסטארוסטה) היה מוסר דפוסים עבריים ויהודיים לספריית שטראשון. מספר הספרים בספרייה נאמד בשנת 1935 כדי 35,000 בקירוב. לקראת ביקורו של הד״ר הרצל בווילנה הוכן פנקס מבקרים מפואר, אולם השלטונות מנעו — כידוע — את הביקור ברחוב היהודים ובספרייה. בפנקס רשמו אורחים חשובים את רשמיהם; ביניהם היו דויד וולפסון, הבארון דויד גינצבורג, נחום סוקולוב, פרופ׳ הרמן כהן; ש״י אברמוביץ׳ (מנדלי מו״ס) רשם ביום י״ב באלול תרס״ט: „שמחתי לראות בני ישראל יושבים בו ועוסקים בתורה. יהי רצון שהבית הזה יגדל ותלמידי חכמים יהיו לומדים בו תמיד״.

ג׳

בית־עקד הספרים על־שם ר׳ מתתיהו שטראשון שימש מקום מקלט לפעולות תרבות שונות. בשנת תרס״ב היו מתכנסים בבניין הספרייה חברי חברת ש״ס „שערי תורה״, שיסדה ר׳ זלמן נוח קליינשטיין. כאשר יסדו אגודות „בנות ציון״ ו„התחיה״ ספריות לחבריהן, מסרו את הספרים לספריית שטראשון ומשם היו שואלים את הספרים. ניהל את ספריית ההשאלה אהרן־יצחק וירשוף, חבר „התחיה״[9]. אחרי שנוסדה ספריית ההשאלה של חברת „מפיצי השכלה״ בשנת 1910, הועברו ספרים אלה לספרייה החדשה. כאשר נוסדה בעיר בשנת 1912 אגודת חובבי קדמוניות היהודים, אוכסנו אוספי האגודה בספרייה, עד שהעמידה „הצדקה הגדולה״ לרשות המוזיאון דירה מיוחדת. כאשר יסד ש. אנ־סקי, בשנת 1919, את החברה להיסטוריה ואתנוגראפיה, מצאו גם אוספיה בראשונה את מקומם בספרייה ע״ש שטראשון. חייקל לונסקי, מזכיר החברה, היה פעיל מאוד באיסוף ספרים למען הספרייה הלאומית בירושלים. הוא שמר אותם (בשנים 1921 — 1925) בספרייה ע״ש שטראשון, ושלחם יחד עם כפולים מספריית שטראשון, וכן 500 ספר מספרייתו הפרטית, ירושלימה. כאשר יסדו הד״ר יוסף רגנסבורג וכותב השורות האלה „חברה מדעית עברית״ בווילנה, סידרה החברה בספריית שטראשון אולם־קריאה לכתבי־עת במדעי היהדות, וערכה שם הרצאות. מנהל הספרייה, יצחק שטראשון, היה המשגיח על אולם־הקריאה.

כותב השורות האלה, שהיה יוצא ונכנס בספרייה ע״ש שטראשון, ראה כי חסר קאטאלוג בספרייה. הספרנים היו מגישים את הספרים לפי זכרונם או לפי הרשימה הישנה „ליקוטי שושנים״. שוחחתי על־כך עם יושב־ראש החברה המדעית העברית הד״ר י׳ רגנסבורג, והוא עודד אותי להגיש מכתב לוועד הספרייה. במכתב, שטיוטתו שמורה בידי, כתבתי:

---

[8] עי׳ במאמרו של ח׳ לונסקי, „ווילנער ביבליאָפילן״ בכה״ע **פון נאָענטן עבר**, א׳, ווארשה 1937.

[9] יצחק ברוידס, **וילנא הציונית ועסקניה**, תל-אביב, ת״ש, ע׳ 126.

החברה המדעית העברית זקוקה לספרייה מדעית, שתאפשר את העבודה המדעית במחלקות ובסקציות (שלה), בייחוד במקצועות הפילולוגיה העברית וההיסטוריה הישראלית. החברה המדעית העברית פונה בזה אל הוועד של הספרייה ע״ש הגרמ״ש, שיאפשר לחברי המחלקות של החברה המדעית העברית להשתמש בספרייה ע״ש הגרמ״ש, שהיא ספרייה מדעית עברית, לצרכי עבודתם המדעית.

מפנים אנו את תשומת לב הוועד שבספרייה במצבה עכשיו אי־אפשר להשתמש לעבודה מדעית מפני אי־הסדר הגדול השורר שם. קודם־כל חסר הדבר האלמנטרי של ספרייה — קאטאלוג. לא ידוע מה נמצא בספרייה ומה חסר. הספרים החדשים, המתקבלים מהאוניברסיטה הווילנאית ומהממשלה, אינם נרשמים כלל. הספרנים אינם יכולים להיות „קאטאלוג חי״ ולכן לא יזכרו לפעמים קרובות איזה ספר ישנו ואיפה הוא נמצא.

החברה המדעית העברית מציעה את עזרת חבריה, אנשי מדע למקצועותיהם, בעבודת שיפור הספרייה. החברה המדעית העברית מציעה, שהוועד יבחר באחד מחבריו ויטיל עליו את הכנת הקאטאלוג. החברה מצידה בוחרת לעזרתו את ה״ה ד״ר י. שוסטר (סקציה למדעי היהדות), הד״ר ד. נייגר (פילולוגיה) וה׳ קלויזנר (היסטוריה).

החברה המדעית תשתדל להעשיר ולשכלל את הספרייה ע״ש הגרמ״ש ותמסור לספרייה את כל ספריה, שהמחלקות למקצועותיהן רוכשות להן.

בכבוד רב ובב״צ *

מכתב זה היגשתי לרב יצחק רובינשטיין, שהיה יושב־ראש ועד הספרייה. תמך בהצעתנו בנימין אפשטיין, שהיה חבר ועד הספרייה, וידע על חוסר סדרים בה. הרב י׳ רובינשטיין כינס את הוועד בביתו לישיבה. הוזמנתי גם אני והצעתי להתחיל ברישום קאטאלוג. לעבודה זו הצעתי את הסופר ל׳ רובינוב, שהיה מחוסר עבודה. הצעתי נתקבלה. הוחלט, כי חברי הוועד ב׳ אפשטיין וד״ר א׳ וירשובסקי, יבדקו את כתב־ידו של ל׳ רובינוב וידברו אתו על תוכנית עבודתו. הבטחתי את עזרת חברי החברה המדעית בעבודת הקיטלוג.

לספרנים יצחק שטראשון וחייקל לונסקי הייתה החלטת הוועד הפתעה בלתי־נעימה. יצחק שטראשון כעס על כך שכונסה ישיבת הוועד בלי ידיעתו. חייקל לונסקי בא אחר הישיבה לביתי, והביא אתו פנקס גדול, אחד מספרי המישמוש (אינבנטאר) של הספרייה שהיו בידו. הוא הראה לי גם כרטיסי־קיטלוג אחדים, ואמר כי בידו קאטאלוג כמעט שלם. סברתי כי אולי אפשר להשתמש בספרי־המישמוש (האינבנטאר) תוך תיקונים והשלמות. יצחק שטראשון לא רצה להתחשב בפנקסים ובכרטיסים שבידי לונסקי. גם חברי הוועד סברו, כי הפנקסים צריכים להימצא בספרייה ולא בביתו הפרטי של ח׳

---

* תאריך המכתב מאוגוסט-ספטמבר 1930, בקירוב.

לונסקי. רווחה סברה, כי את עבודת הרישום עשו בימי הכיבוש הגרמני במלחמת־העולם הראשונה אנשים שקיבלו שכר מכספים שנתקבלו מאמריקה. לונסקי רצה לקבל תשלום על העבודה הרבה שהשקיע בעניין, לדבריו. הוא אמר לי, כי הכסף דרוש לו בשביל בתו המבוגרת. הוועד מינה את מר רובינוב לעבודה, אני הדרכתי אותו בכתיבת הקאטא־לוג, וי׳ שטראשון סייע לו בעבודה. כאשר נוכח לונסקי לדעת, כי אין מקבלים את פנקסיו וכרטיסיו, החליט למסור אותם חינם לספרייה. במכתבו מיום ב׳ באייר תר״ץ (1930), שנשתמר בידי, הוא כותב:

אל כבוד ההנהלה של הספרייה ע״ש הגרמ״ט ז״ל, ביחד עם הקומיסיה הביבליוגראפית.

אתכבד לבקש את מע״כ לקבל את מתנתי: אינבנטאר וקאטאלוג של כרטיסים מהספרים של הספרייה הנ״ל, פרי עבודה קשה של יותר מעשר שנים. אמנם לרגלי מחלתי בשנים האחרונות לא הספקתי לגמור את כל העבודה בשלימות, אבל אחר כל אלה זוהי עבודה נחוצה מאד לטובת הספרייה. ע״כ אקווה שמע״כ יקבלו את מתנתי ברצון.

ברגשי כבוד

ח. לונסקי

מתנתו לא נתקבלה. ל׳ רובינוב התחיל את עבודתו עם י׳ שטראשון כאילו אין הפנקסים והכרטיסים שבידי לונסקי קיימים כלל. בשם הוועדה הביבליוגראפית פניתי אל הספריות של קהילת ברלין, של בית־המדרש לרבנים בברסלוי, אל הספרייה שעל־יד ביהכ״נ ברחוב טלומאצקה בווארשה וקיבלתי תיאור שיטות עבודתם ודוגמאות של כרטיסיהם. בישיבת הוועדה הביבליוגראפית, שבה השתתפו מטעם החברה המדעית גם הד״ר י. שוסטר וחברי ועד הספרייה הד״ר א׳ וירשובסקי וב׳ אפשטיין, הרציתי על שיטות העבודה ברישום הספרייה. עם עליית חברי הוועדה הביבליוגראפית לארץ (1936) בטלה הוועדה, אולם עבודת הרישום נמשכה כסידרה.

ד׳

ספרייה ציבורית שנייה נוסדה בווילנה בשנת 1910 על־ידי חברת „מפיצי השכלה״. יסוד לה שימשו 4,000 הספרים בקירוב, שהיו שייכים לאגודות „בנות ציון״ ו„התחיה״, ונמצאו כאמור בספרייה ע״ש מ. שטראשון. בשנת 1915 כבר היו בספרייה 13,500 ספרים. בימי מלחמת־העולם הראשונה הועברו לספרייה זו ספריות פרטיות שלמות, שעזבון בעליהן בבורחם לרוסיה[10]. הספרייה, שהייתה ספריית השאֵלה, מילאה תפקיד חשוב

[10] משה שליט במאמרו על ספריות וילנא בווילנער זאַמלבוך, א׳, וילנא, 1916; וכן במאמרו של א׳ וירשובסקי בפנקס פאַר דער געשיכטע פון ווילנע אין די יאָרן פון מלחמה און אָקו־פּאַציע, וילנא, תרפ״ג, ע׳ 552.

בחיי התרבות של וילנה. היא הלכה והתרחבה בהנהלתו של פייבוש קראסני, שדאג לרכישת ספרים חדשים, ופתח אולם־קריאה לעיתונות. לפני מלחמת־העולם השנייה עברה הספרייה לבניין שהיה שייך לקהילה ברחוב על־שם שטראשון. היו בה אז 45,000 ספרים [11].

ספרייה ציבורית שלישית, ספרייה לילדים, יסדה בשנת 1909 האגודה למען ילדים יהודים. בשנת 1916 היו בה 5,000 ספרים, רובם ברוסית. אחר־כך התפתחה יפה ספריית הילדים אשר ליד הצב״ק (צענטראַלער בילדונגס־קאָמיטעט, הוועד המרכזי לחינוך בוויל־נה, שהוקם על־ידי היידישאים).

ה׳

ספרייה מדעית חשובה התחילה להתפתח עם ייסוד המכון המדעי היידי (ייוו״א) בווילנה בשנת 1925. נחום שטיף הוא שהגה את רעיון הקמתו של מכון כזה, אשר ישמש דרגה עליונה לבית־הספר היידי, יכשיר מורים ועסקני־תרבות ביידיש, יאגד מדענים, הכותבים יידיש, ויארגן פעולה מדעית, בעיקר לחקר שפת יידיש וספרותה ולחקר מצב היהודים בזמננו. הוא שהציע כי וילנה או וארשה, ערים שיש בהן יישוב יהודי גדול, תשמשנה מרכז למכונים אחדים שיוקמו, שיהיו להם תוכנית משותפת וארגון משותף. הצעתו נדונה בוועדי הצב״ק והווילבי״ג (ווילנער בילדונגס־געזעלשאַפט, האגודה הווילנאית לתרבות) מיסודם של היידישאים. התוכנית נתקבלה על־דעתם בקוויה הכלליים. בוועדת ההסתדרות לבתי־ספר יידיים (ציש״אָ), שהתקיימה בוואַרשה בחודש אפריל 1925, הוטל ניהול עבודת ההכנה על הוועדה הווילנאית [12].

המוסד התחיל את פעולתו בווילנה ושם היה מרכזו. בראש הפעולה עמדו ד״ר מאכס ויינרייך וזלמן רייזין; עזרו להם עיתונאים, שעבדו בעיתון „דער טאָג״, בעריכתו של זלמן רייזין, מורים בבתי־ספר יידיים ועסקני ה„פאָלקס־פאַרטיי״ וה„בונד״.

כאשר התחילה לפעול הוועדה בווילנה, הפסיקה „החברה להיסטוריה ואתנוגראפיה על־שם ש. אנ־סקי״ בווילנה את פעולותיה, בהשפעת העסקנים הנ״ל, משום שהיו אלה במידה רבה דומות לפעולתו של המכון המתוכנן. משה שליט, יושב־ראש ועד החברה ע״ש אנ־סקי, וכן הספרנים יצחק שטראשון וחייקל לונסקי צורפו ל„ועדה הביבליוגראפית״. נוסדה ספרייה, שהיו בה אחרי שתי שנות עבודה 4,000 ספרים. עבודת האיסוף של ספרים, עיתונים, דברי־דפוס וכתבי־יד התנהלה במרץ רב בפולין וברחבי העולם. אחרי 13 שנות פעולה כבר היו בספרייה של ייוו״אָ 40,000 פריטים ויותר, בתוכם ספרים וכתבי־עת יקרי־מציאות, כמו השבועון „קהלת מוסר״ (1750).

בשנת 1929 התחיל ייוו״א לבנות בית בשביל אוספיו. לרגל מאורע זה הודיע משה שליט, כי כאשר ייבנה הבית, מוכן הוא להעביר לשם את כל אוספי החברה ע״ש אנ־סקי.

---

[11] הערמאן קרוק, **טאָגבוך פון ווילנער געטאָ**, ניו-יורק, 1961, ע׳ 72.

[12] עי׳ בחוב׳ **די אָרגאַניזאַציע פון דער יידישער ווסנשאַפט**, ווילנא, 1925, בהוצאת צב״ק ווילביג.

הוא הביע אז בנאום הברכה שלו את המשאלה, כי גם ספריית שטראשון תמצא שם את מקומה. מ׳ שליט התרחק אחר־כך מהייוו״א, והפעיל מחדש את החברה ההיסטורית.

רבים מהציונים חששו לבלתי־מפלגתיותו של המכון היידי. הם ראו בעיתוי הייסוד, בזמן פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, וכן בהדגשת היידיש, מעין התחרות באוניברסיטה העברית ופעולה בעלת גוון יידישאי. כאשר בא הסופר והפולקלוריסט אלתר דרויאנוב לפולין בשנת תרצ״ב (1931), וביקר בספריית שטראשון, ניגש אליו זלמן רייזין והזמינו לבקר בייוו״א. תשובתו של דרויאנוב הייתה (בנוכחותי): „אנשים המסיירים באיזור עיר, רגילים ללכת לבקר בכנסיות, אני לכנסייה אינני הולך״ („איך אין אַ קלויסטער גיי ניט״). כנגד זה היו ציונים, ששמחו לכל פעולת איסוף חומר לתולדות העם. ב״ל כצנלסון ביקר בייוו״אָ בחודש מרחשוון תרצ״ד (1933), ורשם בספר הביקורים: „יישר כוח. כל מקום שבני אדם מישראל עמלים להציל משיני ההתבוללות וההתבטלות, שכינה שרויה ביניהם״. ציונים רבים, בייחוד עיתונאים, סופרים ומדענים כותבי יידיש, סייעו לא מעט להגדלת אוספי הארכיון.

ראשי הייוו״א חלמו על בית־ספר גבוה יידי „למדעים יהודיים״ (יידישע וויסנשאַפט), על universitas literarum, שתפעל „בירושלים של הגלות״, בו בזמן שבירושלים של ארץ־ישראל פועלת אוניברסיטה עברית כללית שבה מחלקה למדעי היהדות[13]. לא חשו ולא הרגישו אנשי ייוו״א, כי על עיר־הספר השקטה של פולין תשתלטנה בעוד שנים מספר המדינות הגדולות השכנות ובשואת יהדות אירופה ייהרסו כל מוסדות התרבות היהודיים בעיר.

[13] עי׳ בדו״חות של ייוו״א, 1927, 1938; ובדו״חות של הועידות שלו בשנות 1929, 1935.

ווילנער זאַמעלבוך

אונטער דער רעדאַקציע פון

ד״ר צ. שאַבאַד

„יודישע קינדערלער, איינגעלער און מיידעלער,
גאָט׳ס ברכה אויף אייערע קעפּעלער!״

יעקב דינעזאָן

פאַר אײַך, ייִדישע קינדערלעך, פאַרוואָגלטע, פאַריאָגטע, אַרויסגעשיקטע, אַרויס־געטריבענע, פאַר אײַך, אָרעמע קינדערלעך אָן אַ היים, אָן אַ טאַטן־מאַמען, פאַר אײַך שרײַבן מיר דאָס ביכל, אײַך ווידמען מיר דאָס „ווילנער זאַמלבוך״. ניט פאַר אײַך צו לייענען שרײַבן מיר, נאָר פאַר גרויסע: טרוקענע פּראָזע. מיר ווילן נאָר געבן אַ קליין בילד פון אונדזער ווילנע, פאַרצייכענען דאָס רוב פאַקטן פון די 2 יאָר (מלחמה־צײַט), ווי מיר האָבן געלעבט, וואָס מיר האָבן געטאָן, אָן פּאָליטיק, אָן חכמות.

— ...„איך וועל אײַך דערציילן אַ מעשׂה מיט ניס, — זאָגט שלום־עליכם.

— מיט וואָס? מיט ניס?

— מיט ניס!

איצט? בשעת מלחמה?

— אַדרבה! ווײַל מלחמה, ווײַל ס׳איז אײַך לאַ־עליכמדיק אויפן האַרצן, וויל איך אײַך אַ ביסל צעשלאָגן די מחשבות. און אַגב, אַז מען צעבײַסט אַ נוס, געפינט מען אַ יאָדער...״

דער אינהאַלט פון אונדזער זאַמלבוך וועט, אפשר, זײַן האַרט, ווי אַ נוס, אָבער מיר האָפן, אַז אַ קליינע יאָדרע וועט דער לייענער אין אים אויך געפינען.

אונדזער זאַמלבוך איז צוזאַמענגעשטעלט דורך אייגענע אָרטיקע קרעפטן און דאַרף אָפּשפּיגלען דאָס ייִדישע לעבן אין ווילנע, איר נויט און שטרעבן. דאָס זאַמלבוך דאַרף כאַראַקטעריזירן דאָס ייִדישע לעבן אין אונדזער קליינער וועלטל בעת דער

גרויסער היסטאָרישער מלחמה, דאַרף בלייַבן אַ זכרון לדורות פון דעם איבערגעלעבטן מאָמענט און האָבן דערצו אויך אַ געוויסן וויסנשאַפטלעכן אינטערעס.

אונדזער גאַנצע טירחה זייַנען מיר מנדב די ווילנער יידישע קינדער, די יונגע, שיינע, פּרעכטיקע קעפּעלעך פון די אָרעמע, נאַקעטע, באָרוועסע יידישע קינדער, וועגן וועלכע שלום־עליכם שרייַבט, אַז זייערע גרויסע, גלאַנצנדיקע, ברענענדיקע אייגעלעך קוקן פאַרוווּנדערט אויף אייַך און פרעגן בייַ דער וועלט אַ קשיא: למאי?.. איר פילט זיך קעגן זיי פאַרזינדיקט אין דעם, וואָס מען האָט זיי באַשאַפן — באַשאַפן... איבעריקע נפשות אויף דער וועלט!

מיר ווילן עס אָבער ניט, מיר טאָרן עס ניט דערלאָזן, אַז די אָרעמע יידישע קינדער זאָלן זיך פילן פאַר איבעריק אויף דער וועלט, און מיר מוזן זיי געבן די מעגלעכקייט זיך אויפצוהאָדעווען, מיר מוזן זיי געבן אַ היים, וואָס קען זיי פאַרבייַטן אַ גוטע עלטערן־הויז.

קינדערהיים! וואָס פאַר אַ גרויסער וואָרט דאָס איז, און ווי ווייניק מענטשן פאַרשטייען דאָס! אין מערב־אייראָפּע און אין אַנדערע לענדער האָט מען שוין לאַנג פאַרשטאַנען די נייטיקייט צו בילדן היימען פאַר קינדער, סייַ פאַר גאַנץ קליינע, וואָס די מוטערס גיבן זיי אָפּ אין דער פרי, אַוועקגייענדיק אויף דער אַרבעט, און נעמען זיי אָפּ צוריק, ווען זיי קומען פון דער אַרבעט, סייַ פאַר גרעסערע, וועלכע פאַרברענגען דאָרטן דעם גאַנצן טאָג און באַקומען דערציִונג, עסן און לימודים, ווי אין אַ שול.

בייַ אונדז אין ווילנע איז דער נייַער וואָרט באַקאַנט געוואָרן, און די נייַע אַנשטאַלטן געגרינדעט געוואָרן נאָר דורך נויט; די קינדערהיים איז אַן אמתע קינד פון דער מלחמה.

בשעת מיט 2 יאָר צוריק זייַנען אין ווילנע אָנגעקומען טויזנטער אַרויסגעשיקטע און אַנטלאָפענע פון די מלחמה־געגנטן, און פאַר זיי זייַנען אָפּגעגעבן געוואָרן די „באַרימט"־געוואָרענע שלעכטע וווינונגען מיט די גרויסע צימערן, ווו ס'איז גיך ענג און שמוציק געוואָרן, ווו צענדליקער פאַמיליעס, מאַנצביל און ווייַבער, מיידלעך און בחורים, זקנים און קינדער פלעגן שלאָפן אין איינעם, אויף די נאַרעס, אויף די פּאָדלאָגעס, אין דער פאַרפּעסטעטער, פייַכטער לופט; בשעת עס איז וואָס ווייַטער אַלץ שווערער געוואָרן צו געפינען פאַר די אומגליקלעכע בעסערע וווינונגען, האָט זיך ניט ווילנדיק בייַ אַלעמען אַרויסגעריסן אַ געשריי: „ראַטעוועט ווייניקסטנס די קינדער!"

און ס'האָבן זיך געבילדעט היימען פאַר די קינדער פון די היימלאָזע, פאַרמאַכטע און אָפענע, אין באַזונדערע הייַזער און אויף דער פרייַער לופט. צענדליקער לערערס און לערערינס, דאַמען און פרייַלינס האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט. מען האָט מיט די קינדער געלערנט, געשפּילט, מען האָט זיי געוואַשן, מען האָט זיי געגעבן עסן, מען האָט מיט זיי געזונגען און מען האָט זיי געלערנט האַנטאַרבעט, — קורץ: מען האָט זיי געזוכט צו האַלטן וואָס ווייַטער פון די גרויסע הייַזער פאַר די אַנטרונענע, ווייַטער פון די דערוואַקסענע. און עס פלעגט זייַן רירנדיק צו זען, ווי אין מיטן מלחמה־טומל, צווישן יאָמער און נויט פון די דערוואַקסענע היימלאָזע, פלעגן פריילעך שפּילן און

זינגען קינדערלעך, און ס׳פלעגט זיך הערן זייער קלינגענדיקער געלעכטער, און ס׳פלעגן גלאַנצן זייערע ברענענדיקע אייגעלעך.

ביסלעכווייַז, ביסלעכווייַז האָט זיך געענדערט דער כאַראַקטער פון די קינדערהיימען. די אָנגעקומענע זייַנען זיך פונאַנדערגעפאָרן אויף זייערע ערטער, דער קאָנטינגענט קינדער איז געוואָרן אַ שטענדיקער, און ס׳זייַנען געבליבן נאָר די היגע. מיט דעם זייַנען די קינדערהיימען געוואָרן ענלעכער צו אַ שול; ס׳איז געגעבן געוואָרן די מעגלעכקייט איינצופירן אַ רעגלמעסיקן לימוד. אָבער דערווייַל זייַנען די ווילנער געוואָרן אָרעמער, און דאָס עלטערן־הויז האָט אויפגעהערט צו זייַן פאַר די קינדער אַ היים. אין שטוב איז געוואָרן פינצטער (ניטאָ קיין נאַפט!), קאַלט (ניטאָ קיין האָלץ!), די עלטערן האָבן ניט וואָס צו געבן די קינדער עסן, און די קינדערהיימען פאַר די אָנטרונענע האָבן געמוזט בלייַבן פאַר די ווילנער. יעדע שול מוז געבן די קינדער אויך עסן, און וואָס ווייניקער די קינדער פאַרברענגען אין דער היים, אַלץ בעסער איז פאַר זיי. יעדע פאָלקסשול מוז ווערן אַ קינדערהיים; און דאָס וויל דער פאַרמעגלעכער עולם ניט פאַרשטיין!

צוויי קינדערהיימען זייַנען ביי אונדז געבליבן. ביז 600 אָרעמסטע קינדער פאַרברענגען דאָרטן דעם גאַנצן טאָג. און ווען מיט דער נויט, וואָס איז אַרויסגערופן געוואָרן דורך דער מלחמה, איז ניט געבראָכן געוואָרן דער מוט פון די אָרעמע יידישע קינדער, און ווען אין דעם דלות דערהערט זיך נאָך אַ קינדערשער געלעכטער, און ווען עס בלישטשען נאָך די אייגעלעך פון די אָרעמע קינדער, און עס לייַכט נאָך אין זיי די נשמה, איז דאָס נאָר אַ דאַנק די נאָך געבליבענע קינדערהיימען.

און ווער ס׳וויל, אַז דער יונגער יידישער דור זאָל ניט פאַלן אַ קרבן פון אָרעמקייט און יאוש, מוז דערווייַל מיט אַלע קרעפטן אונטערהאַלטן די קינדערהיימען. אַלס אַ שטענדיקע דערמאָנונג פון דאָזיקן הייליקן חוב זאָל דינען אונדזער „ווילנער זאַמלבוך״.

ד״ר צ. שאַבאַד

ווילנע, יולי 1916

עדויות ותעודות

עדות און דאָקומענטן

אלכסנדר באָגען — אַ מיידעלע מיט אַ ליאַלקע (ליטאָגראַפיע).

יצחק ארד

השמדת יהודי ליטא ווילנה בחודשי יוני — דצמבר 1941, והגורמים להפסקת ההשמדה

(מתוך הרצאה בכנס למדעי היהדות)

מאמר זה מתייחס לליטא כולל איזור וילנה, דהיינו ליטא כפי שהייתה תחת השלטון הגרמני, גנרל־בצירק ליטא. פרט לשינויים קלים (איזור ממל ואיזור אוש־מיאנה־סווירך), דומה לשטחה של ליטא הסובייטית. האוכלוסיה היהודית של לי־טא בגבולות אלה מנתה קרוב ל־250 אלף, כ־150 אלף בגבולות ליטא העצמאית ו־100 אלף באיזור וילנה. מאמר זה מקיף את התקופה שבין פרוץ המלחמה, 22 ב־יוני 1941, ובין דצמבר 1941. כדי לה־בין את מה שקרה ליהודי ליטא בחודשים אלה, הכרחי להתייחס בקצרה לתקופה שקדמה לפרק זמן זה.

השנתיים מאז פרוץ מלחמת העולם ה־שניה בספטמבר 1939 ועד לפלישה הגר־מנית לבריה״מ ביוני 1941, הייתה להם השפעה גדולה על מה שקרה בליטא ב־פרוץ המלחמה. האירועים המרכזיים ב־תקופה זו היו:

א. הצבא האדום נכנס לווילנה ב־19 בספטמבר 1939 וב־28 באוקטובר העביר אותה לשלטון ליטאי;

ב. הצבא האדום השתלט על ליטא ביוני 1940 וליטא הפכה בעל כרחה ל־רפובליקה סובייטית;

ג. היהודים השתלבו במנגנון הממ־שלתי והמפלגתי הסובייטי, במידה רבה יותר מאשר האוכלוסיה הליטאית והפול־נית;

ד. המשטר הסובייטי בליטא הפעיל מדיניות של יד חזקה ושיאו היה — גי־רוש המוני של כ־30 אלף אנשים לעומק ברה״מ בימים 14־15 ביוני 1941. בקרב הליטאים התהלכו שמועות, שגירוש זה מהווה התחלה לגירושים המוניים נוספים;

ה. הליטאים זיהו את היהודים עם ה־משטר הסובייטי הבלתי־אהוד עליהם ו־שנאתם ליהודים גברה והגיעה לשיאה עם הגירוש ההמוני, שבוע לפני ההתקפה הגרמנית על ברה״מ;

ו. רובם של הליטאים ראו בגרמניה בעלת ברית נגד בריה״מ וקיוו להשיג עצמאות מחדש בעזרת גרמניה.

הליטאים קיוו, שמלחמת גרמניה־ברי־ה״מ תיצור את התנאים לחשבון דמים

עם היהודים. בכרוז של „חזית הפעילים הליטאים" מה־19 במארס 1941, שמרכזה היה בברלין ושלוחותיה המחתרתיות היו בכל ליטא, נאמר: (ציטוט) „כפי שכבר הזכרתי שעת שיחרורה של ליטא קרובה... באותו רגע חייבות לפרוץ מרידות מקומיות... ועליכם לתפוס את השלטון. יש לעצור מיד את הקומוניסטים המקומיים ואת כל הבוגדים האחרים בליטא... הבוגדים ייחונו רק אם יוכיחו בוודאות שכל אחד מהם חיסל לפחות יהודי אחד".

„כבר עכשיו תודיעו ליהודים שגורלם נחרץ ולפיכך, כל מי שיכול, שיסתלק עוד היום מליטא... ברגע המכריע תיפשׂו לידיכם את רכושם, כדי שדבר לא יילך לאיבוד".

בכרוז אחר שפורסם בברלין, ביום הפלישה לבריה"מ, ב־22 ביוני 1941, או בסמוך לתאריך זה, נאמר: „הגיעה השעה המכריעה לעשות חשבון עם היהודים. ליטא חייבת להשתחרר לא רק משיעבודם של הבולשביקים האסיאנים אלא גם מהעול רב־השנים של היהדות..."

„מדינת ליטא החדשה תשוקם בכוחותיהם של בני העם הליטאי עצמו. היהודים מסולקים ממנה לגמרי, ולכל הזמנים... בליטא שתשוקם מחדש לא יהיו לאף יהודי זכויות אזרחיות ולא אפשרויות של קיום..."

לתקופה הקצרה של השלטון הסובייטי בליטא היו השלכות בכמה תחומים גם על הקיבוץ היהודי בווילנה ויכולת עמידתו בשלבים הראשונים של השלטון הגרמני. הנקודות שיש להזכירן הן:

א) כל המוסדות היהודיים, הארגונים והמפלגות פורקו והכיבוש הגרמני מצא את יהודי וילנה לא מאורגנים;

ב) רבים מהמנהיגים היהודיים הוגלו לבריה"מ בזמן הגירוש של 14־15 ביוני, חלק אחר היגר לארץ־ישׂראל, ארה"ב וכו'. דבר זה דילל את שורות ההנהגה היהודית בתקופת השואה;

ג) פירוק המפלגות ובעיקר תנועות הנוער הציוניות, הביא לירידתם למחתרת, בעיקר באיזור וילנה. המחתרת היהודית האנטי־נאצית בווילנה, שהיתה הראשונה בקרב היהודים באירופה הכבושה שיצאה בקריאה למאבק מזויין נגד הגרמנים והקימה ארגון מזויין, הייתה המשך למחתרת הציונית בתקופה הסובייטית.

ההשמדה

הפלישה לבריה"מ החלה ב־22 ביוני 1941 עם אור ראשון. ביום זה פרץ גם המרד הליטאי. הקורפוס הליטאי הטריטוריאלי מס' 16 ואלפי ליטאים תקפו ממארבים את הצבא האדום הנסוג ללא סדר. כבר למחרת פרוץ המלחמה, ב־23 ביוני, לא היה בקובנה שלטון סובייטי אלא הוקמה ממשלה ליטאית זמנית בראשותו של אמבראזיאביציוס. בערב של ה־23 ביוני יצאו אחרוני השלטון הסובייטי מווילנה ולמחרת, ב־24 ביוני בבוקר נכבשה וילנה. ליטא כולה נכבשה תוך 4־5 ימים.

מעטים מיהודי ליטא בכלל ווילנה בפרט הצליחו לברוח לפני בוא הגרמנים. ההפתעה שבהתקפה ומהירות ההתקדמות של הגרמנים, ההפצצות בדרכים ומסילות הברזל, ההתמוטטות של מוסדות השלטון הסובייטי והעדר כל הכוונה מצידם, פעולות „הפרטיזנים" הליטאיים, סגירת הגבול הסובייטי הישן (גבול בריה"מ

עד ספטמבר 1939) בפני פליטים שרצו להיכנס לבריה״מ, ומעל לכל — אי־ידי־עת הגורל הטראגי הצפוי להם, כל הגור־מים האלה הביאו לכך שמספר היהודים שברחו מליטא לא היה גדול. אין שום נתונים מדוייקים, אך לפי הערכתי המס־פר אינו עולה על 5 עד 10 אחוזים. מוויל־נה הצליחו לברוח כ־3־4 אלפים יהודים. מספר יהודי ליטא שהיו בליטא עם ה־כיבוש הגרמני היה לפיכך בין 225־235 אלף איש, ובווילנה העיר פחות מ־60 אלף.

ההשמדה הפיזית של יהודי אירופה החלה עם הפלישה לבריה״מ, על ידי פעולות האיינזצגרופן. (עוד לפני ועידת וואנזה שהתקיימה ב־20 בינואר 1942, בה הוחלט על הצעדים המעשיים לביצוע „הפתרון הסופי" של היהודים באירופה). יהודי ליטא היו הראשונים בין יהודי בריה״מ שהועמדו בפני ההשמדה ההמו־נית. הסיבות לכך הן שתיים:

א) ליטא הייתה הראשונה שנכבשה;

ב) בליטא מצאו הגרמנים מיידית עשרות אלפי משתפי־פעולה ומסייעים שנרתמו למלאכת ההשמדה. דבר זה איפשר ביצוע השמדה המונית מיידית בהיקף גדול. (מספר אנשי האיינזצ־גרופן היה סך הכל 3000 איש בכל שטחי בריה״מ, ביצוע השמדה המונית חייב עשרות אלפי אנשים שנטלו חלק בכך. במקומות אחרים בבריה״מ, עבר זמן עד שאורגנו כוחות מסייעים כאלה או שנישלחו לשם גדודי ליטאיים).

על יהודי ליטא ווילנה עברו שני גלי השמדה. הגל הראשון היה בחדשים סוף יוני־דצמבר 1941. הגל השני מתחילת אפריל 1943 ועד סוף יולי 1944 (וילנה שוחררה ב־13 ביולי; שאולי ב־27 ביולי וקובנה ב־1 באוגוסט 1944).

בגל הראשון של ההשמדה נרצחו ב־ליטא כ־180־190 אלף איש. בתום שלב זה נשארו בליטא כ־43 אלף יהודים ב־גיטאות וילנה, קובנה, שאוולי, וסוויינ־ציאן, לפי החלוקה הבאה:

וילנה כ־20 אלף איש; בקובנה כ־17.500; שאוולי כ־5.000; סוויינציאן כ־500 איש. אנשים אלה נרצחו או גורשו למחנות עבודה, מחנות ריכוז, ורובם מצ־או שם את מותם בגל השני של השמדה שהחל באפריל 1943.

הגל הראשון של ההשמדה בו נרצחו רובם המכריע של יהודי ליטא, היה מורכב משלשה שלבים:

שלב ראשון — רציחות ופוגרומים של היהודים ביוזמת הליטאים, שנמשך בין ה־23 ביוני ועד ה־3 ביולי, כ־10 ימים;

שלב שני — פעולות ההשמדה של ה־איינזצגרופן בזמן הממשל הצבאי. שלב שנמשך עד סוף יולי;

שלב שלישי — הרצח „המתוכנן" של הממשל האזרחי וגורמי משטרת הבטחון ו־ס״ד. שלב זה החל ב־1 באוגוסט ונמשך עד דצמבר 1941.

שלב א׳ — רציחות ופוגרומים של הליטאים — 23 ביוני — 3 ביולי

המאפיין שלב זה הם פעולות רצח ו־פוגרומים שבוצעו על ידי הליטאים וב־יוזמתם, תוך עידוד של „קבוצות החלוץ" של האיינזצגרופן. בדו״ח של איינזצגרופה א׳ לסיכום פעולותיה עד ה־15 באוק־טובר נאמר (ציטוט):

„בליטא הצלחנו בזה לראשונה בקאוּאֶן, בעזרת הפלוגות של „הפרטיזנים"... מנהיגי קבוצת פרטיזנים קלימאַיטיס... הצליח לארגן פוגרום לפי הנחיות של פלוגת חלוץ קטנה שהוצבה בקובנה...

במשך הפוגרום הראשון, בלילה שבין 25־26 ביוני, סולקו ע״י הפרטיזנים הליטאים למעלה מ־1500 יהודים, הוצ־תו או נהרסו כמה בתי־כנסת ורובע יהודי שלם, 60 בתים, עלה כולו באש. בלילות שלאחר כך חוסלו בדרך זו 2300 יהודים. בחלקים אחרים של ליטא בוצעו פעולות דומות, לפי דוג־מת קאָוואָן, אם גם בהיקף קטן יותר, והן הקיפו גם את שרידי הקומוניס־טים״.

דו״ח זה מתכוון לרצח ופוגרום בסלו־בודקה (800 איש) מוסף לייטוקיס (60 איש) ורצח אלפים בפורט ה־7. בשאוולי נרצחו בימים ההם (30 ביוני — 1 ביולי) על ידי הפרטיזנים הליטאים כאלף יהו־דים (פנקס שאוולי, ירושלים). מעשי רצח בוצעו גם בפונייביז, פלאנגיאן, קיידאן ועוד מקומות. בהרבה מקרים בוצעו פו־גרומים אלה עוד לפני כניסת הצבא ה־גרמני, בחלל הריק שנוצר במקומות רבים, בין הבריחה של השלטון הסובייטי וכניסת הגרמנים.

בווילנה לא בוצעו באותו שלב פוגרו־מים ורציחות המוניות של היהודים, כפי שהיה בשאר איזורי ליטא. גם בווילנה זכו הליטאים לעידוד מצד יחידת חלוץ של איינזצקומנדו 7 ובראשה מפקד איינזצ־גרופה ב׳ נאבא, שהאיץ בהם „שיתחילו בהוצאות להורג פראיות של היהודים״. הסיבה שבווילנה לא היה פוגרום ביוזמת הליטאים היא בכך שהליטאים אשר ב־ווילנה היוו מיעוט לעומת רוב פולני, לא „התפנו״ לנושא היהודי. בעייתם היתה להציג בפני הממשל הצבאי הגרמני את וילנה כעיר בה שולטים הליטאים ואשר קיים בה ממשל ליטאי מסודר, השולט ב־מצב ופרעות המוניות נגד היהודים עלו־לות היו להשמיט מידם את הרסן וליצור תוהו ובוהו בווילנה.

בדו״ח גרמני על המצב בוילנה באותם הימים נאמר:

„...הפעילים הליטאיים מנסים בכל ה־דרכים לנצל את המצב הבלתי ברור ו־לתת אופי ליטאי טהור לעיר וילנה, זאת על ידי קישוט נהדר של העיר בדגלים לאומיים ליטאיים...״

ובדו״ח גרמני אחר נאמר:

„לפי השקפתה של האוכלוסיה הליט־אית באיזור וילנה צועדת השאלה היהו־דית מאחורי הבעיה הפולנית...״

זוהי כנראה הסיבה שעל יהודי וילנה לא עבר גל של פוגרומים ביוזמת הלי־טאים ובעידוד הגרמנים כמו בשאר ערי ליטא, שבהן נרצחו אלפי גברים, נשים וילדים ללא אבחנה.

שלב ב׳ — פעולות ההשמדה של האיינ־זצגרופן, בתקופת הממשל הצבאי — 2 ־ 21 ביולי

ב־2 ביולי הגיע לווילנה איינזצקומנדו 9, לקובנה איינזצקומנדו 3, וימים אחדים לאחר מכן הגיע לשאַוולי איינזצקומנדו 2.

המאפיין שלב זה אלה הם פעולות רצח של האייזצגרופן, שהגיע לליטא. האיינזצ־גרופן משלבים בפעולות הרצח שלהם אלפי ליטאים. בליטא פעל אז הממשל הצבאי הגרמני שהוציא צווים אנטי־יהו־דיים שונים: חובת נשיאת סימן־היכר (מגן דוד צהוב או סרט לבן), הגבלות תנועה שונות, הגבלות בשווקים, חנויות וכו׳. במקביל להגבלות „רשמיות״ אלה שהוציא הממשל הצבאי, „נחטפו״ יהודים מהרחובות ומהבתים והובלו למקומות „בלתי ידועים״. כעבור זמן מה התברר,

שמקומות בלתי ידועים אלה היו בורות הירי. יחד עם היהודים נרצחים גם פעי־לים קומוניסטיים לא־יהודים. מקומות ה־הוצאה להורג היו בקרבת מקומות המגו־רים של היהודים — פונאר בוילנה, הפורט ה־7 וה־9 בקובנה, בורות קוז׳י בשאוולי, פוליגון לעיירות שבאיזור סווינציאן וכו׳.

בשלב זה רובם המכריע של הנרצחים היו גברים. הגורמים לכך היו:

א) כל עוד נחטפו גברים, ניתן היה להסביר שהגברים נשלחו לעבודה לאי־זורי החזית. בווילנה נלקחו בחודש זה כ־5000 גברים ונאמר שנלקחו לעבודה.

ב) חיסול הגברים בשלב הראשון, פגע באותו חלק מהאוכלוסיה היהודית שיכול היה בעתיד להתנגד;

ג) לחיילי האיינזצגרופן היה „קל״ יו־תר לירות בגברים, מאשר בנשים וילדים. (תופעה זו ידועה מהמשפטים של פושעי המלחמה).

היקף הרציחות גדל. מאות אנשים ב־יום היו מוצאים להורג אבל לא הגיעו עדיין לאלפים, כפי שנראה בשלב השלי־שי (זאת פרט למקרה אחד של ה־6 ביולי, כאשר בפורט ה־7 נרצחו כ־2500 יהודים ביום אחד). מספר הנרצחים בשלב זה הוא בין 12 ־ 15 אלף יהודים.

בסוף יולי עזב א״ק 9 את איזור וילנה בדרך למינסק. הממשל הצבאי הוחלף ב־ממשל האזרחי של אלפרד רוזנברג. ליטא, לאטביה, אסטוניה ורוסיה־הלבנה נכללו ברייכסקומיסריאט אוסטלנד בראשותו של רייכסקומיסר ליוהזה היינריך ומקום מו־שבו בריגה. ליטא הפכה לגנרל־בצירק ובראשו גנרל קומיסר פון רנטלן. ליטא חולקה לחמישה גביטקומיסריאטים ובראש־שם גביטקומיסרים — וילנה העיר, וילנה האיזור, קובנה העיר, קובנה האיזור, שאַ־וולי וכו׳. איינזצקומנדו 3 בפיקודו של יגר הפך ליחידת משטרת הבטחון וה־ס״ד לכל ליטא שליד הממשל האזרחי ובכפי־פות רשמית לממשל האזרחי, ובידיו האח־ריות להמשך ההשמדה של כל היהודים בליטא.

גביטקומיסר של וילנה היה הינגסט האנס ושלישו פראנץ מורר היה הממונה הישיר על עניני היהודים בגביטקומיס־ריאט. הממונה על עניני היהודים ביחי־דת משטרת הבטחון שבווילנה היה וייס מארטין שגם היה ממונה על היחידה ה־ליטאית שביצעה את הרצח בפונאַר.

שלב ג׳ — הרצח המתוכנן של הממשל האזרחי וגורמי משטרת הבטחון וה־ס״ד (תחילת אוגוסט ־ דצמבר 1941)

שלב זה מאופיין על ידי פעולת השמדה שיטתית ומתוכננת של כל היהודים בלי־טא. במרכזים היהודיים הגדולים בליטא כמו וילנה וקובנה, מתבצעות פעולות הרצח על ידי גורמי משטרת הבטחון ו־ס״ד המקומיים, כאשר תחת פיקודם יחי־דות ליטאיות מיוחדות לביצוע הרצח. להשמדת שאר יהודי ליטא, הופעלה יחי־דה ניידת של משטרת הבטחון וה־ס״ד בפיקודו של אוברשטורמפיהרר האמאן, שעברה מעיר לעיר בליטא, מקום אחרי מקום, ובעזרת גורמים ליטאיים מקומיים, ביצעה את פעולות הרצח.

הריכוזים היהודיים הקטנים חוסלו ב־אקציה אחת. בריכוזים הגדולים יותר, כפוניביז׳, רוקישקי, אוקמרגה, אוטיאַן, ההשמדה התבצעה ב־2־3 אקציות, בהם נרצחו אלפי אנשים. בריכוזים הגדולים של וילנה וקובנה ה„אקציות״ השתרעו על פני חודשים אחדים. כדי להקל על פעו־לות הרצח ועד להשלמתן הוכנסו היהו־

דים בערים הגדולות לגיטאות כשלב בי־ניים עד להשמדה.

באקציות אלה היו הגרמנים נותני הפ־קודות, המארגנים והמפקחים. את פעו־לות הרצח הישירות ביצעו הליטאים.

בשלב זה של האקציות נרצחו נשים, גברים וילדים בלי כל אבחנה, בעלי מק־צוע ומחוסרי מקצוע. בריכוזים הגדו־לים של וילנה ושל קובנה, בהם האקציות צריכות היו להימשך חדשים אחדים, בגלל גודל המשימה, הצורך בהסוואה והונאה, נקבע דירוג בהשמדה. הראשונים בתור: מחוסרי מקצוע וכאלה שאינם מועסקים במוסדות גרמניים, הם ומשפחותיהם; אח־רונים בתור: בעלי המקצוע ומועסקים במפעלים ומוסדות גרמניים.

בשלב זה נרצחו בליטא כ־155 - 165 אלף יהודים ונשארו בתום שלב זה באר־בעה גיטאות כ־43 אלף יהודים; וילנה — כ־20.000, קובנה — כ־17.500, שאַוולי — כ־5.000 וסווינציאן כ־500.

נשאלת השאלה למה „הפסיקו" הגר־מנים את מלאכת הרצח שלהם והש־אירו את הגיטאות עד לאותו גל השמדה שני שהתחיל בחודש אפריל 1943 ונמשך עד יולי 1944, האם היתה זו מדיניות ש־נקבעה מראש או תוצאה של התפתחויות שנוצרו תוך תהליך ההשמדה?

הגורמים להפסקת פעולות הרצח בדצמבר 1941

הגורמים שהיו אחראים על ביצוע ה־השמדה בליטא, גורמי משטרת הבטחון וה־ס"ד בפיקודו של יגר, כוונתם הייתה להשמיד את כל היהודים בליטא באותו גל אחד שהתחיל בסוף יוני 1941. רצח היהודים שנותרו היה מאריך גל זה בעוד חודש אחד, עד סוף שנת 1941. הסיבה ל־הפסקת ההשמדה והשארת הגיטאות ב־ליטא היא התערבות כן של גורמים מסו־יימים בקרב הווהרמאכט ובקרב הממשל האזרחי הגרמני.

רייכסקומיסר לוהזה קיבל פניות להפ־סיק את השמדתם של בעלי המקצוע ו־משפחותיהם, מאת הגביטסקומיסר של שאַוולי גאוואקה, מגורמים שבארבייטס־אַמט הגרמני בגנרל־קומיסריאט ליטא ו־בעיקר מאת הממונה על מחלקה זו פשל ומאת גורמי תחזוקה של הווהרמאכט. ב־פניות אלה הודגש שהשמדתם של כל ה־יהודים ובעיקר בעלי המקצוע, יפגע ב־מפעלים חשובים לצבא הגרמני ולמאמץ מלחמתה.

בעקבות פניות אלה, הורה לוהזה להפ־סיק את ההשמדה של בעלי המקצוע ב־וילנה כבר ב־7 בנובמבר 1941, יומיים אחרי האקציה השניה של „השיינים ה־צהובים" והוציא בנידון זה פקודה כללית בתחילת דצמבר 1941. פקודה זו הייתה מכוונת לכל אוסטלנד. בפקודה זו הסתמך לוהזה על דרישת הווהרמאכט לחדול מ־השמדת בעלי מקצוע יהודים שעובדים ב־מפעל חימוש ובסדנאות הווהרמאכט ש־אין אפשרות להחליפם. לחץ הווהרמאכט שנבע משיקולים אינטרסנטיים משלו ו־לא מסיבות הומאניות, הוא שהביא להפס־קת ההשמדה בדצמבר 1941.

בדו"ח המסכם על פעולות ההשמדה ב־ליטא ב־1 בדצמבר 1941 כתב שנדרט־פיהרר יגר:

„ביכולתי לקבוע היום שהמטרה לפתור את הבעיה היהודית בליטא הושגה על־ידי איינזצקומנדו 3. בליטא אין יותר יהודים פרט ליהודים עובדים ומשפחותי־הם, לפי הפירוט הבא:

בשאַוולי — 4500; בקובנה — 15000; בווילנה — 15000.

„בכוונתי היה לחלס יהודים־עובדים אלה ומשפחותיהם, אך נתקלתי בהתנגדות חריפה מצד הממשל האזרחי (רייכס־קומיסר) ומצד הווהרמאכט והגיע איסור: אין לירות ביהודים אלה ומשפחותיהם".

המאבק בקרב הרשויות השונות באוסטלנד בנושא של השמדת כל היהודים או השארת חלק מהם בגלל צרכים כלכליים הגיע לדרגים העליונים בברלין. ב־18 בדצמבר 1941 קיבל לוהזה מכתב מהאוסטמיניסטריון בברלין בו צויין במפורש ששיקולים כלכליים אינם צריכים להוות גורם שמשפיע על השארת יהודים. באותו מכתב גם צויין שאת הבעיות המתעוררות בקשר לנושא השמדת היהודים, יש להסדיר במישור המקומי, במגעים ישירים בין גורמי הממשל השונים.

מכתב זה לא שינה את החלטתו של לוהזה בעניין השארת הגיטאות בליטא. גם גורמי ה־ס.ס. המקומיים באוסטלנד השלימו כנראה עם החלטה זו ויתכן שגם הכירו בתועלת הכלכלית שיש בהשארת היהודים.

בדו"ח המסכם של איינזצגרופה א', שפעלה בכל ארצות האוסטלנד, שפורסם בסוף דצמבר 1941 נאמר:

„פעולת הטיהור באוסטלנד, כוונתה הייתה, בהתאם לפקודת היסוד, ביעורה המלא של היהדות. מטרה זו הושגה בכללותה... השארית שנותרה במדינות הבלטיות דרושה לצרכי עבודה דחופים..."

הפסקת ההשמדה בדצמבר 1941 והשארת הגיטאות בליטא עד אפריל־ספטמבר 1941, הייתה תוצאה של צרכי הכלכלה המלחמתית של גרמניה. השארת בעלי מקצוע ומשפחות שעבדו ישירות במפעלים כלכליים גרמניים, איפשרה השארת יהודים נוספים בגיטאות, שלא היו מועסקים במפעלים גרמניים, אלא הועסקו בשירותים שונים (לעתים לנוחיות גורמי הממשל המקומיים כגון חייטים, סנדלרים וכו') וכמו כן מנגנון היודנראט ושירותים אחרים ששירתו את צרכי־הגיטו.

אַלכּסנדר רינדזיונסקי

אַ בינטל זכרונות

דעם 13טן יולי 1944 איז ווילנע, נאָך 3 יאָר היטלעריסטישער אָקופּאַציע, באַפרײַט געוואָרן דורך דער סאָוועטישער אַרמיי. אין די קאַמפן פאַר ווילנע האָבן צוזאַמען מיט דער אַרמיי אָנטייל גענומען הונדערטער ייִדישע פּאַרטיזאַנער, וואָס זײַנען מיט אַ יאָר צוריק גרופּעסווײַז, דורך פאַרשיידענע וועגן אַרויס פון דער געשלאָסענער געטאָ.

אונדזער היימשטאָט איז געווען כמעט „יודענריין". נאָר געציילטע, על־פּי נס געראַטעוועטע ייִדן זײַנען אַרויס אויף די חרובע גאַסן.

זייערע אויגן האָבן זיך ניט געקענט צוגעוווינען צו דער זון, נאָך לאַנגע מאָנאַטן אין די פינצטערע באַהעלטענישן.

דער איינציקער אַדרעס פאַר די דאָזיקע איינזאַמע מענטשן זײַנען געווען די הײַזער, וועלכע עס האָבן פאַרנומען (די ערשטע עטלעכע טעג) די ייִדישע פּאַרטיזאַנער־מחנות „נקמה־נעמער" און „פאַרן ניצחון".

די געראַטעוועטע ייִדן האָבן מיט טרערן און שטאָלץ געקוקט אויף די באַוואָפנטע ייִדישע פּאַרטיזאַנער.

רירנדיקע סצענעס האָבן זיך דאָרט אָפּגעשפּילט אין יענע טעג: באַגעגענישן צווישן ניצול־געוואָרענע, וועלכע האָבן שוין לאַנג איינער דעם אַנדערן באַוויינט... ווען מיר האָבן צום ערשטן מאָל דערזען איינצלנע אָפּגעראַטעוועטע ייִדישע קינדער, נאָך אַלץ דערשראָקענע, — האָבן קוים געאָטעמט די פרײַהייט, דאָס געוווּנענע לעבן, — זײַנען טרערן געשטאַנען אין אונדזערע אויגן.

✶

ווילנער געטאָ איז געווען די ערשטע וואָס האָט אָרגאַניזירט אַ ווידערשטאַנד־באַוועגונג.

אָפיציעל איז די פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע (פפ"אָ) געשאַפן געוואָרן דעם 24סטן יאַנואַר 1942 אויף דער נאַציאָנאַלער באַזע פון אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען, נאָך דעם ווי במשך מאָנאַטן זײַנען געווען פאַרשיידענע באַמיִונגען אין דער דאָזיקער ריכטונג.

איך דערמאָן זיך מײַן ערשטע באַגעגעניש מיט איציק וויטענבערג אין געטאָ. דאָס איז געווען אין אָקטאָבער 1941 (איך האָב וויטענבערגן געקענט פון פריִער).

ער האָט מיר דאַן געזאָגט, אַז ער וועט זיך מיט מיר פאַרבינדן אין דער נאָענטסטער צײַט. שפּעטער האָט ער מיר אייניקע מאָל געבעטן אָנשרײַבן אין פּויליש קורצע באַריכטן וועגן דער לאַגע אין געטאָ. (וועגן „אַקציעס", שטימונגען, וועגן דער עקאָנאָמישער לאַגע אאַ"וו.) ער האָט מיך צונויפגעפירט מיט ד"ר גיטעל און אַדוו' טייטעלבוים, וועלכע האָבן צוזאַמען מיט מיר געהערט צו דער דאָזיקער רעדאַקציע־קאָמיסיע. די באַריכטן פלעגן גיין אין שטאָט.

איך האָב קיין מאָל, צוליב פאַרשטענדלעכע סיבות, ניט געפרעגט קיין פּרטים און ניט געשטעלט קיין פראַגעס.

ביז דער געטאָ האָב איך מיט דער משפחה געלעבט אויף ווענגלאָווע 14. ווען די „כאַפּונעס" האָבן אָנגעהויבן צונעמען יידישע מענער, פלעגן זיי דאָס טאָן לויט ראַיאָנען און גאַסן. קיינער האָט ניט געוווסט ווען מען וועט קומען צו אים. זייער „אַרבעט" פלעגן זיי אָנהייבן מערסטן טייל 6 אַ זייגער פאַר טאָג. פלעגן די ערשטע זונענשטראַלן אָנוואַרפן אַ פּחד אויף די יידן... דאָנערשטיק, דעם 31סטן יולי, זײַנען געקומען צו אונדז צוויי פּוילישע יינגלעך אין עלטער פון 14־15 יאָר און אָנגעזאָגט, אַז מאָרגן אָדער איבערמאָרגן וועלן קומען אין אונדזער ראַיאָן די „כאַפּונעס", אַז מיר זאָלן זיך היטן, אַוועקגיין אָדער באַהאַלטן זיך. זיי זײַנען געגאַנגען איבער אַלע הויפן און וווינונגען, כדי צו וואָרענען קעגן דער געפאַר. און טאַקע, צוויי טעג שפּעטער, שבת דעם 2טן אויגוסט פאַר טאָג זײַנען די באַנדיטן געקומען. מיר האָבן זיך באַהאַלטן צו דער צײַט און אַזוי אַרום ניצול געוואָרן פון זייערע הענט. דאָס איז געווען אַן אָרגאַניזירטע רעטונגס־אַקציע, אין וועלכער עס האָבן אָנטייל גענומען אויך ניט־יידן.

✶

די ידיעות פאַר די ראַדיאָ־בולעטינען פון פפ"אָ פלעגן אויפגענומען ווערן מיט דער הילף פון אַ געהיימען ראַדיאָ־אַפּאַראַט, פלעגן פאַרמערט ווערן אין אַ געווויסע צאָל עקזעמפּלאַרן און טאָג־טעגלעך פאַרשפּרייט ווערן צווישן די מיטגלידער פון פפ"אָ. אַ דאַנק דעם האָבן מיר געהאַט די נײַסטע ידיעות פון לאָנדאָן און מאָסקווע. דאָס האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט צו אינפאָרמירן אויך די באַפעלקערונג פון געטאָ וועגן די אַקטועלע נײַעס, ניט אָנגעבנדיק, פאַרשטייט זיך, דעם מקור.

אָנהייב אויגוסט 1942 בעת איינער פון די באַגעגענישן מיט וויטענבערגן, האָב איך באַקומען פון אים, שטרענג געהיים, עטלעכע נומערן פון די מאָסקווער צײַטונגען „פראַוודאַ" און „איזוועסטיאַ" פון יולי מאָנאַט. די צײַטונגען האָבן געבראַכט די פאַראַשוטיסטן פון מאָסקווע (צווישן זיי וויטאָלד סענקעוויטש, קאָמיסאַר פון דער פאַרטיזאַנער־מחנה אויפן נאָמען פון אַדאַם מיצקעוויטש), וועלכע האָבן זיך געטראָפן אין ביאַלאַ וואַקאַ מיט סאָניע מאַדייסקער און יצחק וויטענבערג.

✶

אין דער נאַכט פון 22סטן אויפן 23סטן סעפּטעמבער 1943 האָט דער שטאַב פון דער פפ"אָ אָנגענומען אַ באַשלוס אַרויסצופירן אין וואַלד די איבערגעבליבענע אין געטאָ פאַרטיזאַנער. קרוב 100 פאַרטיזאַנער, אַ טייל פון אונדז באַוואָפנטע,

האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אין די קאַנאַלי־
זאַציע־רערן אין הויף אויף רודניצקע 11.
מיט דער דאָזיקער שווערער און ריזיקאַ־
לישער אַקציע האָבן אָנגעפירט שמולקע
קאַפּלינסקי און מאַטיאַש לעווין, ביידע
מיט דערפאַרונג — שוין אייניקע מאָל
דורכגעגאַנגען דורך די זעלביקע קאַנאַלן.

מיר זײַנען אַרויס אין אַ ספּעציעל צו־
געגרייטן פּאַרקאָנספּירירטן אָרט אויף
איגנאַץ־געסל, ניט ווײַט פון דער געס־
טאַפּאָ־עקספּאָזיטור. אין דעם לאַבירינט
פון די קאַנאַלן האָבן אונדזערע וועגווײַ־
זערס זיך פאַרבלאָנדזשעט. מיר זײַנען
געגאַנגען דורך די קאַנאַלן קרוב 6 שעה.
דאָס רעדט זיך אַזוי — „געגאַנגען" —
אין אייניקע ערטער אין די קאַנאַלן איז
דער דיאַמעטער געווען ניט מער ווי 50
סענטימעטער, מען האָט געמוזט קריכן
אויף אַלע פיר. ווען עמעצן איז געוואָרן
ניט־גוט, האָבן אַלע געמוזט זיך אָפּשטעלן.
עס איז געווען פינצטער, ניט געווען מיט
וואָס צו אָטעמען. נאָר דערגרייענדיק צו
די לוקן, וועלכע פירן אַרויס צו דער גאַס,
האָט מען זיך געקענט אויסגלײַכן, שטעלן
זיך אויף די פיס, אויב עס האָבן געקלעקט
קרעפטן...

אין איינעם פון די לוקן האָב איך באַ־
געגנט אַבראַשאַ כוואָיניק ז"ל. פיזיש בין
איך געווען פולשטענדיק אויסגעשעפּט.
ער האָט מיך געטרייסט, אַז ס'איז שוין
ניט ווײַט. מיט די לעצטע כּוחות זיך
דערשלעפּט צום באַשטימטן אַרויסגאַנג־
אָרט. דער אומדערמידלעכער שמולקע
האָט אונדז אַרויסגעשלעפּט פון דעם
קאַנאַל און אַריבערגעפירט אין דעם צו־
געגרייטן קעלער. אויף דער אַרישער
זײַט האָט מיט דער אָפּעראַציע אָנגעפירט
סאָניע מאַדייסקער ז"ל. אין קעלער זײַ־
נען מיר געזעסן ביז ס'איז געוואָרן פינצ־
טער. ערשט דאַן זענען מיר אַוועק אין די
צוגעגרייטע קאָנספּיראַציע־ערטער.

ווי באַוווּסט זײַנען דאַן העלדיש אומ־
געקומען די מיטגלידער פון שטאַב יאַנקל
קאַפּלאַן, אַבראַשע כוואָיניק, אַסיאַ ביג
און גרישע לעווין.

אין עטלעכע טעג אַרום זײַנען מיר
אָנגעקומען אין די רודניצקער וועלדער,
ווו עס זײַנען געשאַפן געוואָרן 4 פּאַרטי־
זאַנער־מחנות. צוויי פון די פּאַרטיזאַנער־
מחנות זײַנען ביזן באַפרײַען ווילנע גע־
בליבן כּמעט ריין יידישע (בײַ אַ 200
יידן), די איבעריקע האָבן זיך פּאַראיי־
ניקט מיט רוסישע גרופּעס.

בראש פון די צוויי יידישע פּאַרטיזאַ־
נער־מחנות זײַנען געשטאַנען אַבאַ קאָוו־
נער („נקמה־נעמער") און שמולקע קאַ־
פּלינסקי („פּאַרן ניצחון").

*

דעם 16טן נאָוועמבער 1943 האָט זיך
איבער די רודניצקער וועלדער דורכגע־
טראָגן אַ גוואַלדיקער שטורעם (די איינ־
וווינערס פון די אַרומיקע דערפער האָבן
דערציילט, אַז 70 יאָר איז ניט געווען דאָ
אַזאַ שטורעם). דאָס איז געווען בײַ טאָג,
ווען מיר האָבן מיט אַ מאָל דערפילט, ווי
דער וואַלד האָט אָנגעהויבן „אײַנפאַלן"
ווי אַ קאָרטנהויז. איך בין געשטאַנען
לעבן אַבאַ קאָוונער, גערעדט מיט אים,
ווען פון אַלע זײַטן האָבן אָנגעהויבן פאַלן
אויף אונדז ביימער. איך בין געווען איי־
נער פון די קרבנות. כ'האָב פאַרלאָרן
דעם באַוווּסטזײַן, באַקומען אַ בראָך אין
אַ האַנט און אין אַ פוס. אין דער האַנט
איז פולשטענדיק צעריסן געוואָרן דער
הויפּטנערוו. אונדזער דאָקטאָר סאַלאָ גאָר־

פינקל ז״ל, מיט די קראַנקן־שוועסטער עמאַ ז״ל און האַנקאַ אַזגוד האָבן געטאָן אַלץ, כּדי צו לינדערן דעם ווייטיק, אָבער אין די באַדינגונגען פון וואַלד, אָן מעדי־קאַמענטן און גיפּס, איז דאָס ניט געווען לײַכט.

מיר איז אויסגעקומען עטלעכע מאָ־נאַטן צו ליגן. איך האָב ניט געקענט שטעלן אַ טראָט. דעם 31סטן פעברואַר 1944 האָט אונדזער אויסשפּיר באַקומען אַן אינפאָרמאַציע, אַז די דײַטשן גרייטן אַן אַבלאַווע און אַז אין די אַרומיקע דער־פער געפינען זיך שוין גאַרניזאָנען פון דײַטשן און וולאַסאָווצעס. די פּאַרטיזאַ־נער האָבן געדאַרפט זײַן גרייט דורכ־צורײַסן זיך מיט קאַמפן אין דער ריכטונג צו די ווײַסרוסישע וועלדער. כ׳האָב גע־בעטן אונדזער קאָמיסאַר דידיאַליס (איסר שמידט), איבערגעבן אין שטאַב, אַז אין אַנבליק פון דער געשאַפענער לאַגע וויל איך ניט זײַן קיין לאַסט און בעט מיך אָפּשיסן. מײַן ביטע איז ניט אָנגענומען געוואָרן. צו די עטלעכע פאַרוווּנדיקטע האָט מען צוגעטיילט אַ ספּעציעלע וואַך, פאַרזאָגט אונדזערע היטערס, אַז זיי טאָרן אונדז ניט פאַרלאָזן. אָדער ראַטעווען אונדז אָדער אומקומען צוזאַמען. אַזעלכע פאַלן זײַנען געווען עטלעכע. די אַבלאַווע איז ניט צו שטאַנד געקומען. מיר האָבן זיך געראַטעוועט. אין די ניט־ייִדישע מחנות האָט מען אין אַזעלכע פאַלן אָפּ־געשאָסן די שווער פאַרוווּנדיקטע.

*

בײַם שטאַב פון דער בריגאַדע האָט מען אַרויסגעגעבן פאַרשיידענע אויסגאַ־בעס פאַר דער אונטערערדישער אַרבעט. צוזאַמען מיט וויטאָלד סענקעוויטש און שלמה קאָוואַרסקי האָבן מיר געהערט צו דער רעדאַקציע־קאָלעגיע פון דער אונ־טערערדישער צײַטונג אין פּויליש „פאַר דער פרײַהייט״, (״ZA WOLNOSC״). די צײַטונג פלעגט פאַרשפּרייט ווערן אין ווילנע און אין די שטעטלעך און דער־פער פון דער געגנט.

סוף אַפּריל איז צו אונדז געקומען, מיט דער הילף פון אונדזער אויסשפּיר, אַ גרופּע, וואָס איז אַנטלאָפן פון פּאָנאַר. נאָך דער ליקווידאַציע פון ווילנער גע־טאָ האָט די געסטאַפּאָ געפּרוּווט פאַר־ווישן די שפּורן פון זייערע פאַרברעכנס. אויף די לעצטע ייִדן פון ווילנער געטאָ, אַרויסגעשלעפּטע פון מאַלינעס, און קריגס־געפאַנגענע איז אויסגעפאַלן דער גורל צו טאָן די אַרבעט און דערנאָך פאַר־ברענט ווערן אויף די זעלביקע שײַטערס. אַ טייל פון די מתים־ברענער איז געלונ־גען צו אַנטלויפן דורך אַ טונעל, וואָס זיי האָבן געגראָבן במשך פון עטלעכע חדשים, און דערגרייכן צו אונדזער באַזע. אויפן סמך פון זייערע באַריכטן האָב איך פאַרעפנטלעכט אַן אַרטיקל אין דער צײַ־טונג „ZA WOLNOSC״ אונטערן קעפּל „פּאָנאַר״. דאָס איז געווען דער ערשטער אַרטיקל וועגן פּאָנאַר, באַזירט אויף גבית־עדות פון די ניצול־געוואָרענע.

דעם דאָזיקן אַרטיקל האָב איך פאַר־עפנטלעכט אין דעם נומער פון 15טן מײַ 1944, אין אַ פּאָר וואָכן אַרום איז דער אַרטיקל ציטירט געוואָרן אין דער פּוילישער אוידיציע פון לאָנדאָנער ראַ־דיאָ. דער הויפּטהעלד פון דעם העראָישן אַקט, דער רוסישער קריגס־געפאַנגענער יורי מאַסקאָווסקי, האָט צוגעשיקט אַ בריוו אין ווילנער ייִדישן מוזיי, אין וועלכן ער דערציילט, אַז זײַן אמתע פאַמיליע איז

פאַרבער, ער איז אַ ייִד און וועט אַלץ טאָן, כּדי אונדז העלפן צונויפצוזאַמלען מאַטעריאַלן וועגן דער קאַטאַסטראָפעלער תּקופה. דער מוזיי איז שפּעטער ליקווי־דירט געוואָרן און אונדזער קאָנטאַקט מיט אים איז איבערגעריסן געוואָרן.

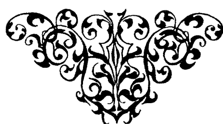
*

זומער 1947 האָט איליאַ ערענבורג באַזוכט ווילנע, ער איז אַרויסגעטראָטן אין ייִדישן מוזיי, געטראָפן זיך מיט ייִדישע פּאַרטיזאַנער.

אין מוזיי (איך האָב דאַן דאָרט געאַרבעט), האָב איך געהאַט מיט אים אַ געשפּרעך וועגן דער דאָקומענטן־זאַמלונג פון ייִדישן חורבן. ער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אין מאָסקווע די מאַטעריאַלן צום „שוואַרצן בוך", וועלכער איז ניט אַרויסגעגעבן געוואָרן. ער קען דאָס אונדז געבן מיטן באַדינג, אַז אין פאַל פון ליקווידאַציע פון ייִדישן מוזיי זאָלן מיר אים די מאַטעריאַלן אומקערן. ס׳זײַנען געווען מיט מיר 3 מיטאַרבעטערס פון מוזיי בעת דעם שמועס. מיר האָבן אים אָנגעקוקט דערשטוינטע. איך האָב געפרעגט, פאַר וואָס עפּעס רעדט ער וועגן דער ליקווידאַציע פון ייִדישן מוזיי? אויף דעם האָט ער געענטפערט מיט די פאָלגנדיקע ווערטער:

„ווער ווייס, אפשר וועט עמעצן אײַנפאַלן, אַז אַזאַ מוזיי דאַרף זײַן, למשל, אין ביראָבידזשאַן אָדער, למשל, אויף דער לבנה..."

ער האָט עס פאַרויסגעזען, ער האָט וואַרשײַנלעך שוין עפּעס געוווּסט אָדער געפילט.

נתן באַזיליאַן

אין זכות פון נסים

דרײַסיק יאָר זענען שוין אָפגעלאָפן זינט יענעם ליכטיקן טאָג, ווען מיר, אַ גרופּע פון 9 נפשות, זענען אַרויסגע־קראָכן פון אונדזער קעלער־באַהעלטע־ניש בײַ אַ נאָבעלער קריסטלעכער משפּחה אין אַ דאָרף.

די ליטווישע „כאַפּונעס", האָבן מיך געכאַפּט בײַם טויער פון שאָפּענאַ 5, ווו איך האָב געוואָלט אַרײַנגיין צו מײַן אַר־בעט אין דעם שנײַדער־קאָאָפּעראַטיוו. איך בין דאָרט געווען דער איינציקער ייִד צווישן עטלעכע און דרײַסיק קריסט־לעכע אַרבעטערס. צווישן די תּפיסה־ווענט האָבן זיך דעמאָלט געפונען העכער 400 ייִדן, וואָס האָבן שוין באַוויזן דורכ־צוגיין שוידערלעכע נגישות, הונגער און פּײַן.

דער תּפיסה־טויער האָט זיך פאַרמאַכט הינטער מיר און נאָך 100 געכאַפּטע ייִדן, און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן איבער אונדז דער גהינום־„ספּעקטאַקל" פון די צע־יושעטע כוליגאַנעס. מײַן שפּראַך איז צו אָרעם כּדי צו שילדערן יענעם גיהנום וואָס עס זענען דורכגעגאַנגען די געכאַפּ־טע ביז אַוועקגעשלעפּט ווערן קיין פּאָ־נאַר. אַ צעקײַלטער און צעבײַלטער האָב איך נאָר געטראַכט פון מײַן פרוי און קינד וועלכע איך וועל שוין מער ניט זען. פּלוצעם הער איך אויסרופן אין ליטוויש: באַזיליאַן! כ׳בין צוגעלאָפן צו דער טיר און פון איבעררעשונג זיך צעוויינט.

— דו האָסט מער גליק ווי פאַרשטאַנד — האָט זיך דער ליטווישער וועכטער אָפּגערופן — קום מיט אונדז.

דער מלאך־הגואל מײַנער איז געווען דער ליטווישער דירעקטאָר פון שנײַדער־קאָאָפּעראַטיוו. ווען ער האָט דערהערט פון מײַן פרוי אַז מען האָט מיך פאַרכאַפּט, איז ער געקומען צו דער ליטווישער „פּאַטינגאַ" אויף ווילנער 12 אינטערווע־נירן פאַר מיר, טענהנדיק, אַז אויב מען וועט מיך, דעם בעסטן צושנײַדער, ניט באַפרײַען, אַנטזאָגט ער זיך צו זײַן דער דירעקטאָר פון שנײַדער־קאָאָפּעראַטיוו. צוגעדינט האָט אויך דער צופאַל, וואָס ער האָט אין „פּאַטינגאַ" געטראָפן זײַנעם אַ געוועזענעם אָפיציר פון דער ליטווי־שער אַרמיי, איז ער צו אים צוגעשטאַנען ער זאָל אים העלפן מיך ראַטעווען פון טויט. די אַנדערע פּרטים זענען שוין הײַנט ניט וויכטיק. דער פאַקט איז, אַז איך געהער צו די איינציקע וואָס האָבן

אויסגעמיטן פּאַנאַר, פון צווישן די עט־לעכע הונדערט פּאַרכאַפּטע ייִדן, מיט וועלכע כ׳האָב זיך געפונען יענעם טאָג אין לוקישקער תּפיסה.

*

בעת דער שחיטה איבער די ייִדן פון מײַן היימשטעטל טורגעל און פון די אַרומיקע שטעטלעך, האָט זיך מײַן ברו־דער אײַנגעגעבן צו אַנטלויפן און ער האָט זיך אַרומגעדרייט איבער דערפער און געזוכט ווי אַנצובינדן מיט מיר אַ קאָנטאַקט אין ווילנער געטאָ.

אין אַ געוויסן טאָג האָט זיך געיאַוועט צו מיר אַ קריסט און שטעלט זיך פאָר מיטן נאָמען פּאָדוואָרסקי. ער דערלאַנגט מיר אַ בריוול פון מײַן ברודער מיט 5000 רובל. דאָס איז געווען דער ער־שטער קאָנטאַקט מיט מײַן ברודער.

אין יענער צײַט האָבן מיר אין געטאָ געליטן נויט און הונגער. איז דאָס געלט פאַר אונדז אַראָפּגעקומען אַזוי ווי אַ מתּנה פון הימל. מײַן אינטויִציע האָט מיר אונטערגעזאָגט, אַז איך וועל נאָך אפשר צו אָט דעם נאָבעלן קריסט דאַרפן אָנקומען, האָב איך פאַר אַ העלפט פון דער סומע אײַנגעקויפט אין געטאָ מתּ־נות פאַר אים און זײַן משפּחה אין דאָרף.

פון דאַן אָן פלעגט ער יעדע צוויי חד־שים מיר ברענגען פון ברודער אַזאַ סו־מע מיט אַ בריוועלע און יעדער מאָל פלעג איך אײַנקויפן מתּנות פאַר אים און זײַן משפּחה. אַזוי אַרום האָט זיך מײַן פרײַנדשאַפט מיט דעם קריסט פּאָדוואָר־סקי נאָך מער פאַרשטאַרקט.

אין געטאָ איז די לאַגע געוואָרן פון טאָג צו טאָג קריטישער. דאַן איז רײַף געוואָרן בײַ מיר דער געדאַנק צו פאַר־לאָזן מיט ווײַב און קינד די געטאָ. מײַן ברודער, פון זײַן זײַט, האָט דורך זײַנע באַקאַנטע פויערים געהאָלפן מיר אָרגאַני־זירן די נייטיקע מיטלען פאַר אונדזער אַנטלויפן פון געטאָ.

אין אַ געוויסן טאָג האָט ער געשיקט אַ פויער מיט אַ פערד און וואָגן אַוועק־צופירן אונדז אין אַ באַשטימטן פּלאַץ, אין וואַלד. צוליב זיכערקייט האָב איך באַשלאָסן דער פויער זאָל פריִער מיט־נעמען מײַן פרוי מיטן קינד און איך וועל קומען צו זיי בײַ אַ צווייטער געלעגנ־הייט.

מ׳קען זיך פאָרשטעלן דאָס האַרץ־קלאַפּעניש בעתן אַרויספירן מײַן פרוי מיטן קינד דורכן געטאָ־טויער און בעת דעם ווײַטערדיקן וועג ביז זיי זענען גע־קומען אויפן באַשטימטן אָרט.

מיט 2 וואָכן שפּעטער איז געקומען דער זעלבער קריסט, גרעבסטונאָוויטש, און האָט מיך אַוועקגענומען גלײַך פון שנײַדער־וואַרשטאַט, וואָס האָט זיך גע־פונען אויף דײַטשע גאַס. אויפן וועג איז מיר בײַגעשטאַנען ניט איין נס, ביז דער פויער האָט מיך געבראַכט צו אַ וואַלד, ווו עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן מײַן ווײַב מיטן קינד צוזאַמען מיט מײַן ברודער. די באַגעגעניש איז געווען אַזוי רירנדיק, אַז אַפילו דער פויער האָט ניט געקענט אײַנהאַלטן זײַנע טרערן.

ביז מײַן קומען האָבן זיי אַלע דרײַ זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ שטאַל פון בהמות. דאָרט איז שוין אָבער געוואָרן צו „ענג״. אַרום און אַרום האָבן גראַסירט די „ווײַסע פּאַליאַקן״, וואָס האָבן זיך פאַרמאָסטן אויסצוגעפינען באַהאַלטענע ייִדן און זיי אויסשעכטן. האָט זיך אָנ־געהויבן אונדזער אָך־און־ווי־לעבן אין

די זומפּיקע וועלדער, אין כּסדרדיקער שרעק אַנטדעקט צו ווערן פון די פּויליי־שע באַנדיטן. אויסער די באַנדיטן האָט מען זיך געדאַרפט היטן פאַר סתּם פּויערטעס, וואָס פלעגן קומען אין די וועלדער קלייַבן יאַגדעס. פלעגן מיר מוזן כּסדר בייַטן די ערטער ביז מיר האָבן געמוזט אַנטלויפן פון יענער געגנט.

ס׳האָט זיך אונטערגערוקט דער ווינ־טער מיט פרעסט און שנייען און ס׳איז אונדז געוואָרן ביטער דאָס לעבן אין הונגער און קעלט. אַ נס וואָס מיר זענען אין יענע חדשים ניט אויסגעגאַנגען פון הונגער, ניט קראַנק געוואָרן אין די גרויסע קעלטן און זאַווערוכעס. בקיצור, מיר זענען דערגאַנגען ביז צו פאַרצווייפלונג. דאַן האָב איך און מייַן ברודער באַשלאָסן צו גיין צו אונדזערע פרייַנדלעכע קריס־טן, די פּאַדוואָרסקיס, — אַ מהלך פון 10 קילאָמעטערס, אומעטום פאַרפלייצט מיט די פּוילישע באַנדיטן.

*

מיר זענען געקומען אַהין 3 בייַ נאַכט. און דאָ האָבן מיר געזען פאַר זיך נאָך אַ נס.

— איר האָט מזל — רופט זיך אָפּ צו אונדז פּאַדוואָרסקי — ווען איר קומט אַ ביסל פריִער, וואָלט איר שוין ניט גע־לעבט, ווייַל בייַ מיר האָבן פאַרבראַכט די „ווייַסע פּאָליאַקן״... הכּלל, כ׳האָב אים באַלד דערציילט פון אונדזער ביטע־רער לאַגע.

ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער באַ־האַלט אויס שוין אַ קנאַפּן יאָר אַ משפּחה פון 5 נפשות אין שטובקעלער מיט אַ פאַרמאַסקירטן אַראָפּגאַנג דורכן אויוון. ער האָט אַנגעקלאַפּט 3 מאָל, לויטן אָפּ־גערעדטן סימן, און האָט אונדז אַהין אַרייַנגעלאָזט.

ווען פּאַדוואָרסקי האָט דערהערט, אַז איך האָב איבערגעלאָזט מייַן פרוי מיטן קינד אין וואַלד און אַז איך וויל שוין גיין אַהין און זיי מיטברענגען, רופט ער זיך אָפּ:

— ניין, דו וועסט ניט גיין זיי ברענ־גען, ווייַל דאָ שטייען אייַן 10 טויזנט „ווייַסע פּאָליאַקן״, דו טאָרסט מער ניט ריזיקירן מיט דייַן לעבן. זאָג מיר גע־נוי דאָס אָרט ווו זיי געפינען זיך, און איך וועל גיין זיי ברענגען. ער האָט באַלד אייַנגעשפּאַנט אַ פערד אין אַ שליטן און אין געציילטע שעהען אַרום האָט ער גע־בראַכט בשלום מייַן פרוי מיטן קינד. איצט זענען מיר שוין געוואָרן אַ געזינד זאַלבע נייַנט.

פאַראַן אַ סך צו דערציילן וועגן דער איידעלער באַציִונג צו אונדז פון דעם חסיד - אומות - העולם פּאַדוואָרסקי מיט זייַן זון און גאַנצער משפּחה. מיר זענען אַלע געווען ממש גערירט ביז טרערן פון אונדזער גליק, צו האָבן אַ ווינקל אין דעם ענגן און פאַרדומפּטן קעלער און צו געניסן פון זייער וואַכזאַמקייט איבער אונדז.

פאַרענדיקן וועל איך מיט אַן עפּיזאָד, וואָס קען אויך באַטראַכט ווערן ווי אַ נס.

איין מאָל האָבן די „ווייַסע פּאָליאַקן״ זיך צעלאָזן און געפּראַוועט בייַ פּאַדוואָר־סקין אין שטוב אַ הוליאַנקע. מיר האָבן געהערט זייערע שיכּורע געשרייען: „אַ טויט די ייִדן״. מיר זענען געזעסן אין דער פינצטער מיט אייַנגעהאַלטענע אָטעמס. פּלוצלונג האָט זיך דודל צעוויינט. כ׳האָב זיך באַמיט מיט אַלע מיטלען אים אייַנצושטילן, ס׳האָט אָבער ניט געהאָלפן.

דער מלאך־המוות האָט געשוועבט איבער אַלעמענס לעבנס, אויך איבער דער פּאָד־וואָרסקי־משפּחה. מיט אַ מאָל האָבן מיר דערהערט שפּילן אויף אַ האַרמאָניע — הויכע רוישיקע טענער און אַ ריטמיש טאָפּען פון פיס. האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז פּאָדוואָרסקי האָט דערהערט דאָס גע־וויין פון דודלען, האָט ער אַ כאַפּ געטאָן זײַן האַרמאָניע און זיך געלאָזט שפּילן און טאַנצן. מיר זענען דאַן אָפּגעקומען בלויז מיט שרעק.

דעם 12טן יולי 1944 האָט פּאָדוואָרסקי אָנגעקלאַפּט און מיט אַ פריידיקן אויס־געשריי אונדז געלאָזט וויסן, אַז די סאָ־וועטישע אַרמיי איז אין דאָרף און מיר קענען שוין אַרויס אויף דער פרײַ.

איך מיין, אַז ס'איז איבעריק צוצוגעבן צו דעם וואָס ס'איז באַקאַנט, ווי אַזוי און אויף וועלכן אופן איך האָב באַדאַנקט די נאָבעלע פּאָדוואָרסקי־משפּחה, וועלכער מיר האָבן צו פאַרדאַנקען, פריִער גאָט, און נאָך דעם זיי, וואָס מיר האָבן זיך געראַטעוועט פון אומקום. מיר שטייען ביז הײַנט צו טאָג מיט זיי אין פאַר־בינדונג (זיי לעבן אין פּוילן) און טוען וואָס נאָר מעגלעך, צו העלפן זיי.

אַברהם פּעסעל

חסידי־אומות־העולם אין ווילנע

ד״ר טשעזשאָווסקי איז געווען פּראָפעסאָר פון פילאָסאָפיע און לאָגיק אין דעם ווילנער אוניווערסיטעט און איך בין געווען מיט אים אין וויסנשאַפטלעכן קאָנטאַקט.

עטלעכע טעג נאָכן פאַרנעמען ווילנע דורך די דײַטשן (25.6.1941) איז דער פּראָפעסאָר געקומען צו אונדז אין שטוב און פאַרגעלייגט אַריבערצוטראָגן אין זײַן וווינונג ווערטפולע ביכער און חפצים, כּדי זיי זאָלן ניט אַרײַנפאַלן אין די הענט פון די דײַטשן און זייערע מיטהעלפערס. זײַן הילף פאַר אונדז האָט זיך מיט דעם ניט געענדיקט. כּמעט יעדן טאָג פלעגט ער אָדער זײַן פרוי אַנטאָניאַ אָדער זייער טאָכטער טערעסאַ קומען און ברענגען אַ ביסל פּראָדוקטן. דאָס איז ניט געווען לײַכט פאַר אים, ווײַל ער איז צוזאַמען מיט אַלע פּוילישע פּראָפעסאָרן באַזײַטיקט געוואָרן פון ווילנער אוניווערסיטעט, ווען ווילנע איז באַהערשט געוואָרן דורך די ליטווינער. כּדי אויסצוהאַלטן זײַן פאַמיליע האָט ער געמוזט פאַרקויפן זאַכן און פאַרדינגען צימערן פון זײַן וווינונג.

נאָכן פאַרשליסן די ייִדן אין געטאָ איז דער קאָנטאַקט צווישן אונדז איבערגעריסן געוואָרן, אָבער נאָר אויף אַ קורצער צײַט. דער פּראָפעסאָר האָט זיך דערוווּסט ווו איך אַרבעט (אין בנין פון לוקישקער תּפיסה) און האָט ווידער פאַרגעזעצט צו קומען יעדן טאָג און ברענגען מיר עסן און ניט נאָר פאַר מיר, אויך פאַר מײַן פרוי און טאָכטער. צו מײַן מזל האָט דער קאָמאַנדיר פון אַרבעטס־פּלאַץ — אַ דײַטשער אָפיציר — זיך באַצויגן מענטשלעך צו די ייִדישע אַרבעטערס און האָט דעם פּראָפעסאָר ניט געשטערט אין זײַנע באַזוכן. און ווען איך בין געווען פאַרנומען בײַ דער אַרבעט, פלעגט ער דעם פּראָפעסאָר אײַנלאַדן צו זיך און בעטן וואַרטן ביז איך וועל קומען. עס איז כּדאַי צו באַמערקן, אַז דער דאָזיקער דײַטש האָט פאַרלאַנגט, אַז דאָס עסן, וואָס מען ברענגט פאַר אַלע אַרבעטערס און אויפזעערס, צווישן וועלכע ס׳זענען אויך געווען דײַטשע סאָלדאַטן און אונטער־אָפיצירן, זאָל מען צו ערשט אַרויסגעבן די ייִדן. ער פלעגט באַמערקן: „די יודן זאָלן זיך אויך איין

מאָל זאָט עסן". דעם נאָמען פון דעם
דאָזיקן דײַטשן אָפיציר האָב איך לײדער
פאַרגעסן.

אײן מאָל האָט פּאַסירט, אַז בשעת דער
פּראָפעסאָר איז געקומען בין איך בכלל
ניט געווען בײַ דער אַרבעט. מײַנע חב־
רים האָבן אים געזאָגט אַז מען האָט מיך
אַוועקגעפירט אויף פּאָנאַר — און פון
דאָרט קומט מען שוין ניט צוריק. טראָץ
דעם איז דער פּראָפעסאָר צו מאָרגנס
ווידער געקומען און האָט מיך געטראָפן
— מיר איז געלונגען צו אַנטלויפן פון
טראַנספּאָרט.

דרײַ מאָל האָט זיך מיר אײַנגעגעבן.
דרײַ מאָל בין איך אַנטלאָפן פון די
טראַנספּאָרטן וואָס האָבן געפירט קיין
פּאָנאַר. נאָכן דריטן מאָל האָט דער פּראָ־
פעסאָר געזאָגט: „מיר האָבן שוין ניט
קיין כּוח דאָס נאָך אַ מאָל איבערצולעבן.
מיר האָבן באַשלאָסן אַז איר דאַרפט אַנט־
לויפן פון געטאָ". אויף מײַן באַמערקונג,
אַז דאָס קאָן געלינגען נאָר דאַן, ווען
ס'איז פאַראַן וווּהין צו אַנטלויפן, למשל
— אין אַ דירה פון פּאָליאַקן און דאָרט
זיך אויפהאַלטן, האָב איך באַקומען אַן
ענטפער: „איר וועט זײַן בײַ אונדז".
אויף מײַן צווייטער באַמערקונג, אַז מיר
האָבן אין געטאָ פרײַנד, וועלכע מיר ווילן
ניט איבערלאָזן, איז דער ענטפער גע־
ווען: „זאָלן זיי אויך קומען".

נאָך דער אַרבעט האָב איך אַלץ דער־
ציילט מײַן פרוי און טאָכטער און מײַ־
נע פרײַנד, דער לערירן סאָפיע וואָלק,
איר מוטער און צוויי שוועסטער, פון
וועלכע איינע האָט געהאַט אַ צען־יאָריקן
זון. מיר האָבן באַשלאָסן אָנצונעמען דעם
פאָרשלאָג און צו מאָרגנס אַרויסגיין פון
געטאָ איינציקווײַז. איך האָב באַדאַרפט
זײַן דער ערשטער.

דער פּראָפעסאָר האָט אונדז אַרײַנגע־
פירט אין אַ צימער און באַמערקט, אַז
דער שכנותדיקער צימער איז פאַרדונ־
גען צו אַ ליטווינער, וועלכער איז אין
קאָנטאַקט מיט די דײַטשן, און מיר דאַרפן
זיך אויפפירן, אַז ער זאָל ניט באַמערקן,
אַז אין דער וווינונג געפינען זיך פרעמ־
דע מענטשן, מיט וועלכע מ'וויל אים
ניט באַקאַנט מאַכן. אַרויסגיין אין קלאָזעט
אָדער אין וואַשצימער האָט מען געקאָנט
נאָר דאַן ווען דער פּראָפעסאָר, זײַן פרוי
אָדער זייער טאָכטער האָבן אונדז גע־
געבן אַ צייכן, אַז „מ'קאָן". ווען דאָס איז
אַ לענגערע צײַט ניט געווען מעגלעך
האָט מען אין אונדזער צימער אַרײַנגע־
טראָגן ספּעציעלע כּלים און דערנאָך זיי
אַרויסגענומען.

ד"ר טאַדעוש טשעזשאָווסקי האָט מיט
דער הילף פון זײַנע געוועזענע סטו־
דענטן און אַסיסטענטן זיך פאַרנומען מיט
אויסאַרבעטן פאַר אונדז „אַרישע דאָקו־
מענטן". דאָס איז ניט געווען לײַכט. ער
האָט ניט געהאַט גענוג געלט צו באַצאָלן
די ספּעציאַליסטן, וואָס האָבן פון דעם
געמאַכט אַ געשעפט. האָט ער געדאַרפט
זוכן מענטשן, וועלכע האָבן דאָס געטאָן
ניט פאַר געלט, נאָר מיטן איינציקן ציל
— כּדי צו ראַטעווען ייִדן. אַזעלכע האָבן
זיך געפונען. דאָס האָט אָבער געדויערט
עטלעכע וואָכן. אין משך פון דער צײַט
האָבן מיר אַלע געלעבט אין שפּאַנונג
און שרעק. איין מאָל איז דער פּראָפע־
סאָר געקומען פון גאַס און דערציילט, אַז
די דײַטשע פּאָליציי האָט אויפגעשטעלט
תּליות, אויף וועלכע מען הענגט קריסטן,
וואָס העלפן ייִדן. ער האָט אָבער צוגעגעבן

פאַר זײַן פרוי און טאָכטער: „דענער־ווירט זיך ניט, דאָס שלעכטס מוז אומ־קומען און וועט ניט באַהערשן די וועלט”.

נאָכן באַקומען די נײַטיקע אַרישע דאָ־קומענטן האָבן מיר אָנגעהויבן זוכן אַן אָרט זיך אײַנצוואָרדענען. בלײַבן אין ווילנע, בײַם פּראָפעסאָר אָדער בײַ זײַנע פרײַנד, איז געווען פאַרבונדן מיט גרויס געפאַר פאַר זיי און פאַר אונדז. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן ווילנע און זיך באַזעצן אין ווײַטע דערפער. פאַר מיר און מײַן משפחה איז באַשטימט גע־וואָרן דאָס דאָרף גריגאָראָוויץ, וווּ דעם פּראָפעסאָרס פרוי האָט געהאַט אַ ווירט־שאַפט, וועלכע זי האָט געירשנט פון אי־רע עלטערן. פאַר די וואָלקס האָט מען באַשטימט אַן אַנדער דאָרף, דעם נאָמען האָב איך פאַרגעסן. ביידע דערפער זײַנען געווען אין דער געגנט פון שטעטעלע דיסנע.

דאָס אַריבערפירן אונדז אין די באַ־שטימטע ערטער האָט אויף זיך גענומען דער לערער אַנטאָשטשוק, דעם פּראָפע־סאָרס אַ געוועזענער סטודענט. ער האָט פון זײַנע פרײַנד באַקומען אַ וואָגן מיט אַ פערד. כּדי אויסצומײַדן באַגעגענישן מיט דײַטשע אָדער ליטווישע פּאָליציי זענען מיר געפאָרן מיט זײַטיקע וועגן. כּדי ניט אַרויסצורופן אַ פאַרדאַכט בײַ דער ציווילער באַפעלקערונג, זענען ניט אַלע 8 געזעסן אין וואָגן, נאָר די עלטע־רע פרויען. די צוויי מענער און צוויי יינגערע פרויען זענען געגאַנגען צו פוס עטלעכע הונדערט מעטער פאַרן וואָגן. במשך דעם גאַנצן וועג, וואָס האָט גע־דויערט פיר טעג, איז געווען נאָר איין פאַל, וועלכער האָט געקאָנט ברענגען צו אַ טראַגישן סוף. אונדז, די פּוסגייערס, האָט אָפּגעשטעלט אַ פּאָליציי־פּאַטראָל און קאָנטראָלירט אונדזערע דאָקומענטן. אונדזער אויסזען האָט בײַ זיי אַרויסגע־רופן אַ חשד. זיי האָבן אָנגעהויבן פאָרשן און שטעלן פאַרשיידענע פראַגעס. דער לערער אַנטאָשטשוק האָט זיך באַאומ־רויִקט און באַשלאָסן איבערצורײַסן די אויספאָרשונג מיט אַ ריזיקאַלישן שריט. ער האָט אונטערגעיאָגט דאָס פערד און מיט אימפּעט אַרויפגעפאָרן אויפן וואָגן פון די דײַטשן, אַזוי שטאַרק, אַז אַ ראָד פון זייער וואָגן איז צעבראָכן געוואָרן. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ קריגערײַ. די דײַטשן האָבן פאַרגעסן אין אונדז און ביז די קריגערײַ האָט זיך פאַרענדיקט האָבן מיר זיך אָפּגעטראָגן.

אין דאָרף גריגאָראָוויץ האָט אונדז דער פאַרוואַלטער פון דער ווירטשאַפט איוואַנאָווסקי פרײַנדלעך אויפגענומען און געזאָגט, אַז עס איז שוין דאָ אין זײַן ווירטשאַפט אַ פאַמיליע (מאַיען), וועלכע דער פּראָפעסאָר האָט אַהער געשיקט. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז מיר זײַנען ייִדן, האָט אונדז צוגעטיילט אַ וווינונג און גע־געבן באַשעפטיקונג אין דער ווירטשאַפט. מיר האָבן שווער געאַרבעט, אָבער גע־לעבט גוט און פאַרהעלטנישמעסיק רויִק. די אײַנוווינערס פון דאָרף, ווײַסרוסן, און אויך די אָרטיקע דײַטשע מאַכט, האָבן ניט געהאַט קיין חשד בנוגע אונ־דזער נאַציאָנאַליטעט. מיר האָבן זיך אונ־טערשיידט פון די ייִדן אין די אַרומיקע שטעטלעך, מיט וועלכע זיי זענען געקו־מען אין קאָנטאַקט, סײַ מיט אונדזער אויסזען און סײַ מיט אונדזער אויס־שפּראַך.

מיר האָבן זיך גאַנץ פרײַ באַוועגט און אָפט געפאָרן אין פאַרשיידענע ערטער,

כּדי צו דערליידיקן ענינים, וואָס זענען געווען פֿאַרבונדן מיט דער ווירטשאַפֿט.

אַנדערש איז געווען די לאַגע פֿון די וואָלקס. אַ ווילנער קריסט האָט זיי דערקענט און געמסרט. זיי זענען אומגעבראַכט געוואָרן.

אין דיסנע האָבן מיר געזען די מערדערישע באַציִונג פֿון אַ טייל ווײַסרוסן און פּאָליאַקן צו זייערע ייִדישע שכנים. מיר האָבן אָבער אויך געזען פֿאַלן פֿון מענטשלעכער באַציִונג, — חוץ מצד איוואַנאָווסקין, וועלכער האָט זיך באַגאָסן מיט טרערן נאָך יעדער ידיעה וועגן הרגענען ייִדן אין דיסנע, איז מיר געבליבן אין זכּרון נאָך אַ מענטש, וועמענס האַלטונג איז כּדאַי צו באַשרײַבן. בשעת אַ וויזיט בײַ אַלכּסנדר קוראַש איז אין אַ געוויסן מאָמענט אַרײַן אַ פֿרוי און געזאָגט: „אַלכּסנדר, שפּאַן אײַן דאָס פֿערד און מיר וועלן פֿאָרן קיין דיסנע, דאָרט קאָן מען שיינע זאַכן קויפֿן פֿאַר ווייניק געלט"; אַלכּסנדר איז געוואָרן רויט ווי אַ בוריק און אָנגעהויבן שרײַען: „שווײַג, דו נאַרישע ווײַב, ווײַל איך וועל דיך דערהרגענען! דאָס זענען זאַכן פֿון דערמאָרדעטע ייִדן. מ'זאָל מיר זיי געבן אומזיסט, און אַפֿילו צוצאָלן, וועל איך זיי ניט נעמען". איך האָב זיך געמוזט שטאַרק באַהערשן, כּדי מ'זאָל ניט דערקענען, אַז איך בין זייער גערירט. פֿאַרשטייט זיך, אַז עס זענען ניט געווען קיין סך אַזעלכע אויסדרוקן פֿון פֿאַראַכטונג צו דער באַרבאַרישער באַציִונג לגבי ייִדן, אָבער אַ פֿאַקט איז, אַז אַזעלכע אויסדרוקן זענען געווען און אַז עס זענען געווען קריסטן, וועלכע האָבן ריזיקירט מיט זייער לעבן, כּדי צו ראַטעווען ייִדן.

מײַן משפּחה איז ניט געווען די איינציקע, וואָס האָט געלעבט אין גריגאָראָוויץ. איך האָב שוין דערמאָנט, אַז פֿאַר אונדז זענען דאָרט אָנגעקומען די מאַיענס, וועלכע האָבן זיך נאָך דער מלחמה באַזעצט אין וואַרשע. נאָך אונדז זענען אָנגעקומען חיים עפּשטיין (אייגנטימער און דירעקטאָר פֿון דער גימנאַזיע „עפּשטיין"), מיט זײַן פֿרוי און צוויי קינדער, נאָך זיי איז געקומען תמרה וואָלפּסאָן. אויף מײַן פֿראַגע, צי זענען זיי פֿאַר דער מלחמה געווען אין קאָנטאַקט מיטן פּראָפֿעסאָר, האָבן זיי געענטפֿערט אַז ניין, אָבער זיי האָבן געהערט אַז דער פּראָפֿעסאָר האָט געהאָלפֿן מיר און מײַן פֿאַמיליע, האָבן זיי זיך אויך צו אים געווענדט און ער האָט זיך מיט זיי פֿאַרנומען.

ד"ר טאַדעוש טשעזשאָווסקי און זײַן משפּחה האָבן זיך נאָך דער מלחמה באַזעצט אין טאָרון, וווּ ער איז געווען פּראָפֿעסאָר אין דאָרטיקן אוניווערסיטעט (איצט שוין אויף פּענסיע). זײַן אַדרעס איז:

TADEUSZ CZEŻOWSKI
UL. WARSZAWSKA 20
87 - 100 TORUŃ 1. POLSKA

אין יאָר 1961 האָבן מיר, די געראַטעוועטע, וועלכע געפֿינען זיך אין ישׂראל, צוזאַמען מיטן פֿאַרבאַנד פֿון יוצאי־ווילנה אײַנגעלאַדן דעם פּראָפֿעסאָר און זײַן פֿאַמיליע אין ישׂראל. אין יאָר 1963 איז אין „שדרות חסידי־אומות־העולם" פֿון „יד ושם", אין ירושלים, פֿאַרפֿלאַנצט געוואָרן אַ בוים צו זייער אָנדענק.

צבי ראַיאַק

די לוויה פון פּראָפאַנירטע ספר־תּורות

ראש־חודש סיון 1945 האָבן ווילנער ייִדן באַגלייט צום בית־עולם הונדערטער ספר־תּורות — צעטראָטענע, צעפלעקטע, ניט־דערברענטע. די לוויה, אָרגאַניזירט דורך דעם ביסל אָפּגעראַטעוועטע ייִדן פון ווילנע און דער פּראָווינץ, האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ ריזיקער טרויער־דעמאָנסטראַציע, אין וועלכער עס האָבן זיך אויך באַטייליקט ניט־ייִדן. אויך מיליטער־לײַט זענען געקומען צו דער לוויה.

אין דער טײלווײַז צעשעדיקטער ווילנער כאָרשול „טהרת הקודש", זאַוואַלנע גאַס 35 (אַלע ווילנער שולן אויסער דער כאָרשול און אַ קליין בית־מדרשל אויף דײַטשע גאַס 19 האָבן די דײַטשן חרוב געמאַכט), איז אויף דער בימה פון פרימאָרגן אָן געווען אויסגעשטעלט אַ סימבאַלישער שוואַרצער אָרון אָנגעפּילט מיט צעפליקטע ספר־תּורות, באַדעקט מיט צעריסענע טליתים, אויף וועלכע עס זענען געווען פלעקן פון פאַרטריקנטן בלוט. בײַ דער זײַט האָבן געברענט שוואַרצע ליכט. דאָס בילד אַליין איז שוין גענוג געווען ווידער אַ מאָל אויפצועפענען די ווונדן בײַ די אומגליקלעכע ייִדן.

נאָך דעם ווי עס איז געמאַכט געוואָרן אַ הזכרה נאָך די אומגעבראַכטע קדושים פון ווילנע און איר אומגעגנט האָט דער רב־פּליט פון רוסלאַנד הרב איזבאַנד (אַלע ווילנער רבנים, אויסער איינעם, הרב גוסטמאַן, זענען דערמאָרדעט געוואָרן), געמאַכט די ברכה פון „הטוב והמטיב" און אָפּגעהאַלטן אַ הספד. דערנאָך האָט מען געלייענט אין דער תּורה. מען האָט זיך באַמיט אויפצורופן וואָס מער ייִדן, ווײַל דער גרעסטער טייל איז איצט, נאָך דער באַפרײַונג, געווען דאָס ערשטע מאָל בײַ קריאת־התּורה און אַלע — על־פּי נס געראַטעוועטע — האָבן געוואָלט גומל בענטשן. אָבער אַלעמען אויפרופן האָט מען נישט געקענט, האָט איינער פון די עלטערע ייִדן עולה־לתּורה געווען און האָט געבענטשט גומל פאַרן גאַנצן כּלל. נאָך קריאת־התּורה האָבן זיך ייִדן מכבד געווען מיט אַרײַנלייגן געשענדעטע יריעות אין אָרון — אַ מין סימבאָלישער כּבוד המת.

נאָכן צונויפלייגן די יריעות האָבן די עלטערע פון די אָפּגעראַטעוועטע ייִדן מיט גרויס חרדה אַרויסגעטראָגן דעם אָרון אויף זייערע אַקסלען, ווי אויך די

שוואַרצע ליכט און אַרײַנגעשטעלט אין דעם אויטאָ וואָס עס האָט אויף דעם צוועק צוגעשטעלט די רויטע אַרמיי. די באַוועג־גונג אין גאַס איז אָפּגעשטעלט געוואָרן און דער צוג האָט זיך גערירט אין דער ריכטונג פון דער געטאָ. אויפן ווילנער צערויִנירטן שולהויף האָבן שוין אָפּ־געוואַרט עטלעכע גרויסע לאַסטאויטאָס אָנגעלאָדענע מיט געשענדעטע ספר־תּו־רות, צונויפגעזאַמלטע פון פאַרשידענע געגנטן אין שטאָט. דאָ אויפן ווילנער שולהויף, וועלכער האָט געשמט אין דער גאַנצער וועלט און ליגט איצט אין גרוז און אין אַש: די אַלטע גרויסע שטאָטשול, דעם גאונס קלויז, די „שבעה קרואים“, די וועלטבאַרימטע שטראַשון־ביבליאָטעק און נאָך און נאָך. אַלץ פאַרמאָגט הינטער זיך אַזאַ רײַכע היסטאָרישע פאַרגאַנגענ־הייט. דער ווילנער שולהויף איז געווען אין משך פון לאַנגע דורות דאָס וויגעלע פון הונדערטער און טויזנטער ייִדישע לומדים, תּלמידי־חכמים, גאונים, וועלט־געלערנטע, שרײַבערס און דיכטערס. יע־דער שטיין, יעדער ציגל פון די הונדער־טער צעשמעטערטע בנינים, בתּי־תּפילות און בתּי־מדרשים האָבן דאָך אַזוי פיל צו דערציילן פון ווילנער ייִדישן לעבן, פון ווילנער חכמים און סופרים, פון ווילנער ייִדישער גדלות, וואָס האָט משפּיע גע־ווען אויף דעם ייִדישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט.

אויף די חורבות פון ווילנער שולהויף האָט מען זיך איצט צונויפגעזאַמלט ניט צו הערן אַ געשמאַקן יום־טובדיקן חזן (ווילנער ייִדן האָבן תּמיד ליב געהאַט צו הערן גוטע חזנים), אַ גוטע דרשה אָדער סתּם אַזוי, אויף אַן אסיפת־עם וועגן ייִדי־שע קהל־ענינים איז מען געקומען. נײַן: עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען צעבראָ־כענע, איינזאַמע, פאַריתומטע ייִדן וואָס זענען איצט געקומען אין ווילנע פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך פון ליטע, אוקראַיִנע, רוסלאַנד און באַלטישע לענדער (ווילנער ייִדן זענען ווייניק פאַר־בליבן בײַם לעבן) צו דעמאָנסטרירן זייִ־ער גרויסן אומגליק. שטיל, מיט אַראָפּ־געלאָזטע קעפּ, באַהאַלטנדיק אין האַרצן זייער גרויסן ווייטיק, האָבן די ייִדן באַ־טראַכט זייער מיקדש־השמים, און דער קוואַל פון טרערן האָט זיך אויסגע־טריקנט...

אויפן צעשמעטערטן גאַניקל פון דער חרוב געוואָרענער גאונס קלויז האָט ישעיה יאַבלאָנסקי געמאַכט די ברכה „דיין אמת“ און דער אָפּגעראַטעוועטער פון דערבײַיִקן שטעטל ניעמענטשין פּנחס בעקענשטיין האָט געריסן קריעה. עס ווילט זיך ניט אונטערגעבן, שווער אָבער דעם ווייטיק צו שטילן. דער עולם וויינט. אויף דעם זעלביקן גאַניקל גייט אַרויף דער געוו׳ דירעקטאָר פון דער גלובאָקער העברעיִשער מיטלשול מיכאל ראַיאַק (היינט מיטאַרבעטער אין דער פעדעראַ־ציע פון ייִדישע געזעלשאַפטן אין פּאַ־ריז). ער איז מספּיד די געשענדעטע ספרים — זיי וועלן זײַן עדות פאַרן כּסא־הכבוד. זיי האָבן צוגעזען דאָס אַלץ וואָס די שונאים האָבן מיט אונדז געטאָן. און איצט פאַראייניקן זיי זיך מיט די מיליאָ־נען קדושים.

ה׳ גערשטאַטער ע״ה איז אויפגעטראָטן פאַרן עולם מיט אַן איבערבליק וועגן 600 יאָר ווילנער שולהויף, וועגן דער שטאָטשול, וועגן גאונס קלויז, „שבעה

קרואים״, שטראַשון־ביבליאָטעק, וועלכע די דײַטשן האָבן פאַרברענט.

דער טרויערצוג האָט זיך געצויגן איבער אַלע גאַסן פון דער געטאָ, זיך פאַרהאַלטן בײַ יעדן פונקט ווו עס זענען פאַרגעקומען שחיטות איבער ייִדן און האָט זיך געריכט אין דער ריכטונג פון זאַרעטשער בית־עולם. דער עולם איז געגאַנגען טריט בײַ טריט, אײַנגעהילט אין טיפן טרויער, נאָך דעם אָרון מיט די כּתבֿי־קודש און מאַשינעס באַדעקטע מיט פאַרבלוטיקטע טליתים. דאָס שטילע טראַגישע בילד האָט געמאַכט אַן אומגעהײַערן רושם אויך אויף ניט־ייִדן, וועלכע זענען אין געדיכטע מאַסן געשטאַנען בײַ ביידע זײַטן פון די גאַסן.

אויפֿן בית־עולם, בײַם אָפֿענעם קבֿר, איז אַרויסגעטראָטן דער שרײַבער פון די שורות. ער האָט דורכגעפירט אַן אַנאַלאָגיע צווישן די ייִדישע צרות און אומגליקן אין פאַרשידענע תּקופֿות און אויסגעפירט, אַז דער איצטיקער חורבן איז פיל גרעסער און גרויזאַמער, אַפילו פונעם חורבן־הבית. אויב דאָרט האָט דער נבֿיא געזאָגט: „מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה על הללי בת עמי״, הײַנט וואָס קענען מיר שוין זאָגן?

— — —

דער רעדנער האָט דערמאָנט די ייִדישע גדולים, וואָס ליגן אויפֿן ווילנער בית־עולם און גערופן די לעבן־געבליבענע אָנצוווענדן זייער גאַנצע מי צו רעסטאַווירן די צעשטערטע שטאָטשול, די וועגט פון וועלכער עס זענען צופעליק שטיין געבליבן, זאָל כאָטש פאַרבלײַבן אַ זכר, אַ מאָנומענט פון דער ייִדישער ווילנע.

אין דער גניזת־הספרים האָבן זיך באַטייליקט אַלע אָנוועזנדיקע. יעדער האָט געהאַלטן פאַר אַ מיצווה צוצוטראָגן אַ שטיקל פאַרשוועכטע יריעה, אָדער אַ ספר און אַרײַנטאָן עס אין קבֿר. די תּורה און הייליקע ספרים האָבן מער מזל געהאַט ווי די אומגעבראַכטע ווילנער ייִדן — זיי האָבן דאָך לכל־הפּחות זוֹכה געווען צו קומען צו קבֿורה...

די שוידערלעכע לוויה האָט זיך פאַרענדיקט. אַ פאָטער האָט מיטגעברענגט דעם שוין פונאַנדערגעלייגטן קערפּערל פון זײַן קינד, וועלכן די דײַטשן האָבן דערמאָרדעט מיט אַ צײַט פריִער און וועלכן ער האָט אויסגעגראָבן פון צײַטווײַליקן קבֿר אין אַ מאַלינע, ווו ער איז, מיט נאָך ייִדן, געלעגן באַהאַלטן.

איצט האָט דער פאָטער געבראַכט צו קבֿר־ישׂראל דאָס פאַרפּײַניקטע קינד — צוזאַמען מיט די הייליקע ספרים.

דער קבֿר איז פאַרשאָטן. יעדער פון די פאַרזאַמלטע האָט צוגעטראָגן אַ הויפן ערד און דער פאַריתומטער טאַטע האָט געזאָגט קדיש...

סימע סקורקאָוויטש

אין אַ זאַווערוכע־טאָג

שלעפּט זיך אַ פּאַרטיע ייִדן דורך דער שטאָט נאַרווע, יונגע מענער און פרויען פון ווילנע און ליטווישע שטעטלעך, געפירט פון עסטישע וואַך־פּאָליציאַנטן.

אונדזערע קלומפּעס, די הילצערנע שיך, קלאַפּן איבערן ברוק. די קעלט נעמט דורך אונדזערע ביינער.

איך געדענק אַ גאַס, אַ לאַנגע, פּאַראַלעל צו דעם רוישנדיקן נאַרווע־טײַך. שיינע מויערן, ביימער פון ביידע זײַטן גאַס.

ווען אונדזערע פּאַרטיעס גייען דורך דער גאַס עפענען זיך פענצטער און אײַנוווינערס וואַרפן ברויט, שטיקער ברויט, צו אונדז, די געטריבענע.

אין איינעם אַזאַ טאָג, אַ ווינטיקן, שנייִקן און נאַסן, האָט מען אונדז, אַ גרופּע ווילנער, נאָכן דורכמאַכן אַ לאַנגן וועג, צוגעטריבן צו דער פראָנט־ליניע, צו די ערשטע פּאָזיציעס פון דער דײַטשער אַרמיי.

מיר האָבן געשעפּט דאָס וואַסער פון די בונקערס. און ווען אַ בונקער איז פּאַרטיק געוואָרן, האָבן אים פּאַרנומען די דײַטשע שטור־מיסטן, סאָלדאַטן אין שוואַרצע בגדים.

דער ווינט איז עטוואָס ווייכער געוואָרן. עס שנייט און שנייט. מיר שטייען ביז די קני אין וואַסער. מיר שעפּן און שעפּן, אָן רייד, אָן מחשבות, שטום און ניט־דאָיִק.

מיט אַ מאָל: איבעררײַס!

די צעוואָרפענע גרופּקעס אונדזערע קלײַבן זיך צונויף לעבן אַ שײַער, טוליען זיך איינער צום אַנדערן, און צום שײַער. די ברי־דער מאַרעק און פימאַ שאַפּירא, אָנגעשפּאַרט אין וואַנט פון שײַער פּאַרציִען אַ באַקאַנטן ניגון.

מיר זינגען ייִדישע לידער.

אין דער פּאַרשנייטער פוסטקייט, אויף אַן אָפּשניט פון עסטאָ־נישן פראָנט, אין אַ נאַסן פרעמדן ווינטער פון 1944 האָבן זיך אַוועקגעקײַקלט אומגעשטערט מוטיקע ייִדישע קלאַנגען.

איצט איז אונדז גוט. מיר זענען יונגע, צעזונגענע קינדער פון ווילנע...

איך געדענק, אַ נאַסער זאַווערוכע־טאָג אין עסטלאַנד — —

ליבל אורבאַך

מײַנע באַגעגענישן מיט הירשקע גליק

אונדזער באַקאַנטשאַפט האָט זיך אָנגעהויבן בערך מיט 35 יאָר צוריק, ווען מיר האָבן ביידע געאַרבעט ניט ווײַט איינער פון צווייטן, ער אויף ראָג זאַוואַלנע און גרויס־סטעפן־גאַס, ביי שובן אין פּאַפּיר־געשעפט, און איך — אַנטקעגן, ביי קאַלדאָווסקען אין אַפּטייק. כמעט יעדן טאָג פלעג איך צו אים אַרײַנקומען, כאַפּן מיט אים אַ שמועס וועגן פּאָליטיק, אָדער סתם־ענינים, כאָטש מיר זענען געווען פון פאַרשיידענע פּאָליטישע אָנשויונגען.

ווען די נאַציס האָבן אָקופּירט ווילנע, שוין אין געטאָ, פלעגן מיר זיך ווידער באַגעגענען, אָבער שוין אין אַנדערע אומשטענדן — אין די ראַמען פון דער פּפּ״אָ, צו וועלכער מיר האָבן ביידע אָנגעהערט.

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1943, ווען מיר האָבן פון די באַריקאַדן אויף סטראַשון־גאַס 12 געשאָסן אין די ס.ס.־באַנדיטן, איז געווען מיט אונדז זײַן ליד „זאָג ניט קיין מאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג...״

אין דעם ניט־גלײַכן קאַמף זענען געפאַלן כמעט אַלע חברים, פאַרשאָטן געוואָרן אונטער די חורבות פון אויפגעריסענעם בנין. 4־5 קעמפערס פון איבער 60 האָבן זיך געראַטעוועט. איך בין געווען צווישן די, וועמען דאָס מזל האָט צוגעשפּילט.

שפּעטער האָבן מיר זיך באַגעגנט אין די לאַגערן פון עסטלאַנד.

אין נאַרווא־לאַגער זענען געווען איבער 5000 ייִדן. יעדן פרימאָרגן פלעגט דער ס.ס.־מאַן פאַניקער אַרײַנפאַרן אין לאַגער אויף זײַן מאָטאָציקל, ווו מיר, גרייטע צום אַפּעל, זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט אין רייען — באָרוועסע, הונגעריקע, פאַרפרוירענע. שעהען האָט געדויערט ביז ער האָט אונדז דורכגעקוקט, איבערגעציילט. הירשקען האָבן זיך, ווײַזט אויס, אָט די סצענעס אײַנגעקריצט אין זכרון און אין די אָוונטן, אין בלאָק נומ׳ 5, פלעגט ער נאָכמאַכן פאַניקערן, דעקלאַמירנדיק בײַסיקע גראַמען, וועלכע ער האָט פאַרפאַסט, כדי צו פאַרווײַלן און דערמוטיקן זײַנע חברים.

דאָס ליד „זאָג ניט קיין מאָל" איז דערגאַנגען צו פּאַניקערס אויערן. איין מאָל, בעת דער עוואַקואַציע פון לאַגער אַזערי, ווען מיר זענען לאַנגע קילאָמע־טערס געגאַנגען צו פוס קיין גאָלדפּילץ, האָט ער באַפוילן צו זינגען דאָס ליד. דער ס.ס.־מאַן האָט ניט געוווּסט, אַז אין די זעלבע רייען, צוזאַמען מיט אונדז, מאַרשירט דער מחבר פון דעם ליד — הירשקע גליק.

אין לאַגער גאָלדפּילץ האָבן מיר געפּילט, אַז ס׳דערנענטערן זיך אונדזערע לעצטע שעהען. מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן. 40 מאַן זענען מיר געווען און הירשקע צווישן אונדז. איך געדענק, ווי לויפנדיק צווישן די באַראַקן האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף סימעלע סקורקאָוויטש. זי האָט מיך באַגלייט מיט די ווער־טער: „אַנטלויפט, לייבל, און נעמט נקמה פאַר אונדז אַלעמען!"

ביַי די דראָטן פון לאַגערצוים, באַוואַכטע פון די פּאָסטן־טורעמס מיט מאַשין־געווער, איז פאָרגעקומען מײַן לעצטע באַגעגעניש מיט הירשקען. אין דער לאַגע פון כאַאָס און העכסטער שפּאַנונג האָט ער פאָרגעלייגט, אַז מיר זאָלן זיך צעוואַרפן אין קליינע גרופּעס און דורכרײַסן זיך גלײַכצײַטיק אין פאַרשיידענע ערטער: דורך די דראָטן, דורכן טונעל און דורכן טויער. אַזוי האָבן מיר געטאָן.

שוין זײַענדיק אין וואַלד האָב איך זיך דערוווּסט, אַז אַ גרופּע פון 9־10 חברים, צווישן וועלכע ס׳האָט זיך געפונען הירשקע גליק, איז אַרומגערינגלט געוואָרן, ווען זיי האָבן נאָכן אַנטלויפן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ שײַער, און אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן.

אריה שעפּטעל

דער לעצטער קאָנצערט

(פראַגמענט פון בוך „ייִדן אין שטוטהאָף")

דרײַ זענען זיי געווען — דער אָבערקאַנטאָר פון ריגע משה סערענסאָן, אַ באַגאַבטער מוזיקאַלישער יונגער־מאַן איבער 33, געענדיקט ווילנער קאָנסערוואַטאָריע, דער ווילנער שטאָט־חזן אידעלסאָן און דער באַוווסטער זינגער פון ריגע מאַלקין. יעדער פון זיי האָט זיך געוואָלט ראַטעווען פון הונגערטויט, וואָס האָט אים געדראָט אין לאַגער, פאַרדינען אַ טעלער זופּ. זיי האָבן געוווּסט, אַז בײַ די „בערופס־פערברעכער", וועלכע זענען געווען די מיוחסים פון לאַגער און פאַרנומען וויכטיקע ערטער אין דער אַדמיניסטראַציע, גייען אויס די הערצער נאָך אַ ביסל געזאַנג. יאָרן לאַנג זענען זיי געזעסן אין די תּפיסות — פון וואַנען מען האָט זיי אַריבער־געפירט אין לאַגער — און פון דאָרטן האָבן זיי געבראַכט די שוואַכקייט צו סענטימענטאַלע לידער.

די דרײַ זינגערס האָבן געשאַפן אַן „אַנסאַמבל" און פאַרווײַלט די „פּראָמינענץ" פון לאַגער מיט פּוילישע, רוסישע און ייִדישע פאָלקסלידער און אַזוי אַרום פאַרדינט זייער טעלער זופּ.

איין מאָל, בעת אַ קאָנצערט אין בלאָק 15 — בלאָק פון דער „קיכעדינסט", קאַפּאָס און אַנדערע מיוחסים — איז אויפן קאָנצערט בײַ־געווען דער בלאָקעלטסטער פון בלאָק 6 פריץ. ס'האָט אים ניט געפּאַסט, וואָס זײַן בלאָק, וועלכער באַשטייט פון דײַטשע פאַרברעכערס און פּראַנ־צויזן איז הינטערשטעליק אין אַזעלכע אימפּרעזעס לגבי דעם בלאָק 15. האָט ער אײַנגעלאַדן די זינגערס אויף „הויטע אַבענד" און זיי צוגעזאָגט, אַז זיי וועלן דערפאַר באַקומען ברויט.

— — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — —

אָוונט. אַ קאָנצערט אין בלאָק 6. פריץ האָט איינגעלאַדן צום קאָנצערט אַלע זײַנע חברים, די גאַנצע „פּראָמינענץ" און אויך דעם מלאך־המוות, דעם אָבערשאַרפירער פּאַט. סערענסאָן זיצט בײַם קלאַוויר און זינגט אַ שטימונגסליד. בײַ די גזלנים באַווײַזן זיך טרערן אין די אויגן. אויך פּאַט איז גערירט, אָבער פּלוצעם גיט ער אַ באַפעל:

— זאָל זיך זאָפאָרט מעלדן דער זינגער פון פינצטערן וואַלדע, דער קלאָון פון ווײַסען צירק!..

סערענסאָן גייט צו אים מיט ציטערדיקע טריט.

— ווו האַסטו זינגען געלערנט?

סערענסאָן שטאַמלט:

— איך האַבע איבערהאַופּט קיין זינגען געלערנט, איך בין איין אָרעמער שנײַדער, מײַן פאָטער וואַר אויך איין שנײַדער...

— ווו האַסטו די דויטשע שפּראַכע געלערנט? דו זינגסט און שפּילסט זאָ שיין, דו אַלטער מוזולמענער, דו ביסט דאָך איין געשולטער קלאַוויר־שפּילער! ווען דו זאַגסט ניכט די וואַרהייט, קאָמסטו מאָרגען אין גאַזקאַמער...

סערענסאָנען האָט אָפּגענומען דאָס לשון. דער ס.ס.־מאַן כאַפּט אַ הייסע גלאָז וואַסער, באַגיסט אים און צעברעכט די גלאָז אויף זײַן קאָפּ.

סערענסאָן ליגט אין וואַשצימער. מען גיסט אויף אים קאַלט וואַסער. פריץ קומט אָן און זאָגט רויִק, אַז דער הונט איז שוין אַוועק און דער קאָנצערט מוז פאָרגעזעצט ווערן.

אַ נאַסער, אַ דערשלאָגענער זיצט סערענסאָן בײַם קלאַוויר און שפּילט די „וואָלגאַ־ליד" פון לעהאַר. פּלוצעם באַווײַזט זיך לעבן טיר פּאַט אַ טויט־שיכּורער. ער שטייט אָנגעשפּאַרט בײַם טיר און הערט אויס דאָס גאַנצע ליד. פּלוצעם גיט ער אַ פרעג, פאַר וואָס איז נאַס בײַם קלאַוויר (ס'האָט אָנגערונען פון סערענסאָנס נאַסע בגדים) און גיט צו:

— די שמוציקע זויע מוז זיך מאָרגן מעלדן אום צען אוהר...

סערענסאָן און זײַנע חברים האָבן געזונגען אַ גאַנצע נאַכט. אויף מאָרגן צען אין דער פרי האָט שוין פּאַט געוואַרט אויף סערענסאָנען און דערזעענדיק אים געזאָגט:

— הויטע זינגסטו דאָס לעצטע מאַהל פיר דײַנע גענאָסן, אָבער דו מוזסט איין אַנשטענדיקן קאָנצערט געבען.

צוזאַמען מיט אַ פּאַרטיע ייִדן איז סערענסאָן אָפּגעשיקט געוואָרן אין גאַזקאַמער.

עטלעכע מינוט פאַרן פאַרמאַכן די טיר פון גאַזקאַמער איז אַרײַנגעלאָפן פריץ און אויסגעשריִען:

— ווו איסט דער שנײַדער? ווו האַסטו מײַנע האָזן און באַרשטע הינגעלייגט? זאָפאָרט, דו אַלטער פערברעכער, דו ציגײַנער־הונט!..

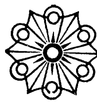
פריץ האָט סערענסאָנען אַרויסגעשלעפּט פון גאַזקאַמער און גע־הייסן אים שנעל לויפן. ער אַליין איז אים די גאַנצע צײַט נאָכגעלאָפן און נאָכגעשריִען: „זאָפּאָרט מײַנע האָזן צו ביגלען!״...

פריץ האָט באַהאַלטן סערענסאָנען אין בלאָק 6 אונטער דער פּאָד־לאָגע. פּאַט האָט געוואָרנט, אַז אויב אין משך פון פינף מינוט וועט זיך סערענסאָן ניט מעלדן, ווערן אַלע אָפּגעשיקט אין גאַזקאַמער.

פריץ איז געפאַלן אויף אַ המצאה. ער איז אַרײַן אין שטובע 13 פון בלאָק 6, ווו ס'האָבן זיך געפונען לעטישע ס.ס.־מענער, וועלכע מען האָט פאַרהאַלטן אין שטוטהאָף נאָך דעם ווי זיי האָבן געבראַכט אַ פּאַרטיע ייִדן. זיי זענען צוזאַמען מיט זייערע קרבנות געבליבן אין לאַגער אַלס העפטלינגע. די דײַטשן האָבן, ווײַזט אויס, ניט געהאַט צו זיי קיין צוטרוי. פריץ האָט אויסגעקליבן אַ לעטישן ס.ס.־מאַן, אַ פיגור ענלעך צו סערענ־סאָנען, אַרײַנגעפירט צו זיך אין וואַשרוים און מיט אַן אײַזערנער הענטש־קע אים אַזוי צעכליאַסקעט דעם פּנים, אויסגעהאַקט די אויגן, אַז ס'איז ניט געווען צו דערקענען קיין סימן פון אַ געזיכט. אין אַ באַוווסטלאָזן צושטאַנד האָט אים פריץ אָפּגעפירט צו פּאַטן:

— דאַ האָסטו די אויסגעשפּיקטע קירכען־ראַטצע, דעם יודישען מוזולמאַן.

און די „פיגור״ האָט מען גלײַך אַוועקגעטראָגן אין קרעמאַטאָריע.

יצחק לודען

חורבן, ווידערשטאַנד און — שאַפונג

ווילנע און דער פּאַרטיזאַנער־וואַלד
אין דער קינסטלערישער דאָקומענטאַציע פון אַלכסנדר באָגען

פון וואַנען נעמט זיך צום מענטשן דער כּוח־היצירה אין אָנבליק פון טויט, אין שאָטן פון אומקום און פאַרניכטונג? ווי קומט עס, אַז גראָד אין די מאָמענטן פון אַבסאָלוטער האָפענונגסלאָזיקייט איז דער מענטש מסוגל זיך צו דערהייבן צו די העכסטע הייכן פון קרעאַטיווער שאַפונג און אַרויסצוגעבן פון זיך די שטאַרקסטע פּראָדוקטן פון זײַנע אינערלעכע עמאָציעס, פון זײַן טאַלאַנט און פון זײַן שעפערישער יכולת?

זעלטענע דאָקומענטן פון אָט דעם שאַפונגס־אינסטינקט וואָס האָט ניט אויפגעהערט אין די סאַמע גרויליקסטע טעג פון דעם חורבן, האָבן זיך אויפגעהאַלטן פאַר דער געשיכטע ניט נאָר אין די טאָגביכער און ניט נאָר אין די קינדער־צייכענונגען פון מאַטהאַוזען און אַנדערע טויטלאַגערן. צופעליק זענען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן פון די וואַנדאַלישע הענט פונעם מולך אויך רײַפע קונסטשאַפונגען און אַפילו וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן און פאָרשונגען, ליטעראַטור און פּאָעזיע, וואָס זענען אַרויסגעקומען אין דער זויבערסטער פאָרעם אין די סאַמע שוואַרצסטע טעג פון אומקום.

בכלל האָט די פּראָבלעם פון שאַפן פון תמיד אָן באַשעפטיקט די פילאָסאָפן און דענקערס — ווײַל דאָס איז אַן ענין וואָס גייט אַרויס פון דעם טאָג־טעגלעכן עקסיסטענציאַלן לעבנס־אינטערעס פון מענטשן, ווי אַ באַדערפעניש פון אוניווערסאַלן מעטאַפיזישן כאַראַקטער. קיין שום געשעעניש אין דער געשיכטע האָט ניט געליפערט די פילאָסאָפן אַזאַ ממשותדיקן, אַזאַ שטאַרקן באַווײַז פאַר דער מאָטיוואַציע פון מענטשלעכער שאַפונג — ווי דער חורבן פון יידישן פאָלק, ווען קינסטלערס האָבן אין מינוטן פאַרן טויט — געשאַפן פאַר דער אייביקייט.

האָט דער גורל געוואָלט, אַז מיט דער דאָזיקער פּראָבלעם — מיט פאָרשן די מאָטיוואַציע פון קינסטלערישן שאַפן אין די יאָרן און באַדינגונגען פון חורבן — באַשעפטיקט זיך גראָד אַ קינסטלער, וועלכער איז אַליין אַ לעבעדיקער עדות. און אַ לעבעדיקער בײַשפּיל פון אָט דער אומגעוויינטלעכער דערשײַנונג.

דאָס איז דער מאָלער אַלכּסנדר באָגען, וועמענס צייכענונגען, האָלצשניטן, קופּער־שטיכן און באַרעליעפן פון ווילנע און פון פּאַרטיזאַנער־וואַלד זענען איצט דערשינען אין אַ פּראַכטפולן אָנדענק־אַלבאָם געווידמעט דעם חורבן, דעם אויפשטאַנד און — זיין אייגענער קינסטלערישער שאַפונג.

דער אַלבאָם, אַרויסגעגעבן פון „יד ושם" אין ירושלים, אַנטהאַלט צענדליקער צייכענונגען וואָס דער קינסטלער האָט אויסגעפירט טאַקע אין זיין קאָנפראָנטאַציע מיטן מלאך־המוות אין מאָמענטן, ווען דער טויט האָט געוואַרט אויף אים, אויף די וועגן צווישן געטאָ און וואַלד, אין די געדיכטע פּאַרטיזאַנער־וועלדער און אויפן שלאַכטפעלד פון דעם אַנטי־נאַציש פּאַרטיזאַנער־קאַמף.

אַלכּסנדר באָגען, — אַ קינד פון דער יידישער ווילנע, אַן אייניקל פון ר' טוביהלע פון וואָלקאָוויסק, וועלכער איז געווען אַ רב און אַ באַקאַנטע למדנישע פּערזענלעכקייט אין דער שטאָט, — געוועזענער סטודענט פון דעם קונסט־פּאַקולטעט אויפן ווילנער אוניווערסיטעט, און שפּעטער לערער אין דער היוכשול פאַר פּלאַסטישער קונסט אין לאָדזש, איז היינט אַ באַקאַנטער מאָלער און קונסטלערער אין תל־אביב. אין די צייטן פון דער נאַצישער אָקופּאַציע איז ער געווען קאָמאַנדיר פון אַ פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד אין די וועלדער פון נאַראָטש אין ווייסרוסלאַנד. ער איז געווען, צוזאַמען מיט אַבאַ קאָוונער און מיט אַנדערע, צווישן די וואָס האָבן געהאָלפן אַרויספירן גרופּעס יידישע יוגנטלעכע פון ווילנער געטאָ, אין די ראַמען פון דער פאַראייניקטער פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע, און זיי אַנגעשלאָסן אין דעם פּאַרטיזאַנער־אָטריאַד „נקמה", וועלכער האָט זיך שפּעטער דעראָבערט אַ סך רום מיט זיינע העלדישע מעשׂים, אין קאַמף קעגן דעם אַכזריותדיקן אָקופּאַנט.

דאַכט זיך, אַז אין אַזעלכע אומשטענדן, ווען דאָס מעסער ליגט אויפן האַלדז און דער שׂונא לויערט, איז קיין געמיט ניטאָ צו טראַכטן וועגן קונסט.

אָבער פאַר קינסטלערס, פאַר קינסטלערישער שאַפונג זענען ניטאָ „ניט־גינסטיקע אומשטענדן"; פאַרקערט, גראָד אין מאָמענטן פון עמאָציאָנעלער שפּאַנונג און טיפע איבערלעבענישן געפינט דער אמתער קינסטלער די אינספּיראַציע פאַר קרעאַטיווער שאַפונג. אַ. באָגען, וועלכער חידושט זיך היינט איבער דעם דאָזיקן פענאָמען, האָט דע־מאָלט, אין יענע אומשטענדן דאָקומענטירט מיטן בלייפעדער און מיט יעטוועדן מעגלעכן מיטל (ווי, למשל, מיט אַן אָפּגעברענטער שטרוי פיקסירט אין מילך) אויף געפונענע שטיקלעך פּאַפּיר די היסטאָרישע געשעענישן פון זיין צייט: ניט די קריגסבאַפעלן פון אַרמיי־פירערס און פּאָליטישע טראַקטאַטן פון מלוכה־לייט — נאָר דעם פּשוטן מענטש אין זיין דראַמאַטישן געראַנגל מיטן טויט, דעם הונגערנדיקן ייד אין געטאָ, דאָס יידישע מיידעלע מיט דער לאַלקע אין האַנט, וועלכע איז באַרויבט געוואָרן פון איר קינדערי־שער פריייהייט, און דעם קעמפער, וועלכער שטייט אין געראַנגל מיט דער מעכטיקער חיה און דאָך פילט ער זיך ניט געפאַלן אין זיין טראַגישער אומבאַהאָלפנקייט.

די דאָזיקע דאָקומענטן, וועלכע שילדערן דעם פּשוטן מענטשן אין יענע גורלדיקע מאָמענטן, פילן אויס דעם קינסטלערישן אָנדענק־אַלבאָם פון אַלכּסנדר באָגען. דאָס זענען צייכענונגען געמאַכטע ספּאָנטאַניש, עמאָציאָנעל און „אָן קאָנצעפּציעס". ניט ווי קיין

אָביעקטיווע וויסנשאַפטלעכע דאָקומענטאַציע, נאָר אויטענטיש און סוביעקטיוו, אויפגע־נומען מיט די אויגן פון אַ קעמפער. צייכענענדיק די לײַדנדיקע ייִדן און זײַנע חברים־קעמפערס — האָט ער געצייכנט זיך אַליין, זײַנע אייגענע איבערלעבונגען און געפילן. דערפאַר זענען די צייכענונגען אויטענטיש אין פולן זין פון וואָרט. אין דעם „מיידעלע מיט דער געלער לאַטע" האָט דער קינסטלער מיט לאַקאָנישע שטריכן און מיט דער לײַכטער וויבראַציע פון דעם קוילשטיפט מצליח געווען אַרויסצוברענגען די טראַגעדיע פון דעם ייִדישן קינד אין געטאָ און אין די סיטואַציע־שילדערונגען פון פּאַרטיזאַנער־וואַלד, ווו איינע פון די שטאַרקסטע פון זיי איז די טוש־צייכענונג וואָס שילדערט אַ דורשטיקן פּאַרטיזאַנער, ווי ער טרינקט וואַסער פון אַ קאַלוזשע, — לײַכטע רמזים אין דער גראַדאַציע פון ליניע, אין דער ספּאָנטאַנשער אויפשטעלונג פון דער קאָמפּאָ־זיציע. אין די דיקע שטריכן פון די ליפּן ליגט די חיהשע אומבאַהאָלפנקייט פון דעם דאָרשטיקן מענטש. אין אַ צײַט ווען די חיה האָט איבערגעשטיגן דעם מענטש מיט — מענטשלעכקייט...

אַלכּסנדר באָגען אַנטפּלעקט זיך אין זײַן אַלבאָם מיט זײַנע שאַפונגען פון מיט קרוב 30 יאָר צוריק ווי אַ מײַסטערהאַפטער צייכענער. זײַנע סקיצן פון מענטשן און פערד (אין די סצענעס פון פּאַרטיזאַנער־וואַלד), קאָנען דרײַסט פאַרגליכן ווערן — אויך מיט זייער ענלעכקייט — צו די צייכענונגען פון דעם באַרימטן פראַנצייזישן קינסטלער זשעריקאָ (דער מאָלער פון דער באַרימטער ראַפּסאָדע „מעדוזע"), וועלכער האָט זיך באַזונדערס ספּעציאַליזירט אויף דער דאָזיקער טעמע געווי מיט הונדערט און פופציק יאָר צוריק. אין דער זעלבער צײַט באַהערשט אויך אַלכּסנדר באָגען אויסגעצייכנט די טעכניק פון האָלצשניט און קופּערשטיך אין זײַנע שילדערונגען פון אַלטן בית־הקברות מיטן אוהל פון דעם ווילנער גאון, אין דער ראַדירונג פון דעם אָרון־קודש פון דער גרויסער שול אין ווילנע, אין דעם געטאָ־טויער און הויף פון דער גרויסער שול, אין דעם „דורכהויף" און די שמאָלע געסעלעך פון ווילנער געטאָ; די ראַדירונג וועלכע שילדערט אַ פּאַרטיזאַנער־אָנגריף שטעלט מיט זיך פאָר אַן אויסגעצייכנט מוסטערווערק, אָנגעלאָדן מיט דער דינאַמיק פון קאַמף און מיט קינסטלערישער התלהבות.

דער אַלבאָם אַנטהאַלט אויך פאָטאָגראַפיעס פון די בראָנדז־און קופּער־באַרעליעפן „דער אָרון־קודש" און „ווילנע — ירושלים דליטא", וועלכע דער קינסטלער האָט גע־שאַפן פאַר דעם „בית־ווילנה" אין תּל־אביב, ווי אויך צוויי סקולפּטור־דענקמעלער, וואָס ער האָט געשאַפן פאַרן תּל־אביבער פּאַרטיזאַנער־מוזיי. צו דער רײַכקייט פון דעם אַלבאָם גיבן אויך צו די באַגלייט־ווערטער פון תּת־אלוף (רעז.) יצחק ארד, דעם לייטונגס־פאָרזיצער פון „יד ושם", וועלכער איז געווען אַ קאַמפס־חבר פון דעם קינסטלער אין פּאַרטיזאַנער־וואַלד, פון אַבאַ קאָוונער, יהודה לייב ביאַלער, פייגל מאַרק, מרים טל און פון דעם קינסטלער אַלכּסנדר באָגען גופא, אין העברעיִש, ייִדיש און ענגליש.

די קינסטלערישע שאַפונג איז געווען איינער פון די מאָמענטן און אויסדרוקן פון פּראָטעסט קעגן דער פאַרטיליקונג פון ייִדישן פאָלק. אַלכּסנדר באָגען דערציילט ווי ער האָט, אַרײַנקומענדיק אין געטאָ, געטראָפן דעם ייִדישן סטודענט וואָווקע זאַלקינסאָן אַ הונגעריקן, אין אָפּגעריסענע קליידער, וואַרטנדיק אויף זײַן אומפאַרמײַדלעכן סוף —

און דאָך אַ צעשטראַלטן פון גליק, וואָס עס האָט זיך אים איַינגעגעבן צו... לייזן אַ מאָטע־מאָטישע אויפגאַבע. דאָס איז געווען, זאָגט דער קינסטלער, דער אומבאַוווסטזיניקער דראַנג צו פאַראייביקן די בלוטיקע דראַמע, די וועלט זאָל וויסן, די צוקונפטיקע וועלט... דערוויַיזן דעם גיַיסטיקן „איך״, אַז ער עקסיסטירט, ער בליַיבט לעבן — ניט געקוקט אויף דער פיזישער פאַרטיליקונג.

דער קינסטלערישער אַלבאָם פון אַלכּסנדר באָגען, וועלכער אַנטהאַלט עטלעכע צענדליק אָפּגעראַטעווטע — פון צווישן די טויזנטער — בלעטלעך, געצייכנטע אין יענע גרויליקע טעג, שטעלט אַליין מיט זיך פאָר אַ פּילווערטיקע קינסטלערישע דאָקומענטאַציע, דורך וועלכער די טעמע פון דער ייִדן־אויסראָטונג און פון ייִדישער גבורה וועט קומען צו דער יוגנט און צו די וויַיטערדיקע דורות, ניט נאָר ווי אַ קינסטלערישע מצבה, נאָר ווי אַ באַלערנדיקע און עכט אויטענטישע קינסטלערישע דאָקומענטאַציע.

אַלכסנדר באָגען — יידישע פּאַרטיזאַנער (טוש).

מ. דוואָרזשעצקי

דאָס טאָגבוך פון לערער משה אָליצקי

וועגן ווילנער געטאָ האָבן מיר אַ רײַכע און פאַרשידנאַרטיקע דאָקומענטאַציע: אַ באַטײַטנדיקע צאָל זכרונות־ביכער[1], באַזונדערע קאַפּיטלען אין זכרונות־ביכער פון דער שואה[2], דאָקומענטן, אַרטיקלען און אָפּהאַנדלונגען, פאַרעפנטלעכטע אין פאַרשײדענע צײַטשריפטן אין ייִדיש, עברית און אַנדערע שפּראַכן[3], און טאָגביכער, וועלכע שטעלן מיט זיך פאָר, בדרך־כּלל, דעם צום מערסטן אויטענטישן מאַטעריאַל פון חורבן און גבורה.

---

[1] אייזן, אברהם, „דאָס גייסטיקע פּנים פון געטאָ". מעקסיקאָ, יידישער קולטור-צענטער, 1950;
באַלבערישסקי, מענדל, „שטאַרקער ווי אייזן", תל-אביב, י. ל. פּרץ, 1968;
דוואָרזשעצקי, מאַרק (מאיר), „ירושלים דליטא אין קאַמף און אומקום", פּאַריז, פּאַרלאַג פון ידישן פאָלקס-פאַרבאַנד, 1948; עברית — „ירושלים דליטא במרי ובשואה", תל-אביב, 1950, 1952. פראַנצייזיש, דריי אויפלאַגעס, פּאַריז, 1950, 1962, 1973 (פאָרוואָרט פון פּראָפּ' רענע קאַסען)
לזר, חיים, „חורבן ומרד", תל-אביב, 1950;
סוצקעווער, אברהם, „ווילנער געטאָ, 1941—1944". פאַרב' פון די ווילנער אין פראַנקרייך. עברית: „גיטו-וילנה", תרגום ג. לבנה, 1947;
קאַטשערגינסקי, ש., „חורבן ווילנע". ניו-יאָרק, ציקאָ, 1947;
קאָרטשאַק, רייזל (רוזשקע), „להבות באפר", תל-אביב, „מורשת", 3 אויפלאַגעס (דריטע אויפלאַגע — 1965);
קאָוואַלסקי, יצחק, „די געהיימע דרוקעריי פון יידישן אונטערגרונט", ניו-יאָרק, 1953 (הקדמות פון א. רעמבא, נ. סווערדלין), ענגלישע פאַרברייטערטע אויסגאַבע — ניו-יאָרק, 1951.

[2] גרוסמן, חייקה, „אנשי המחתרת", מרחביה, ספריית פועלים, 1950;
ויידל, הלל, „אדם במבחן", פרקי שואה, תל-אביב, הוצ' המחבר, תשל"א;
וילדשטיין, צביה, „מתופת אל תופת", סופר ע"י לאה צרי, ת"א, תרבות וחינוך, 1971.

[3] די ביבליאָגראַפיע פון מאמרים אין יידיש פון יוסף גאַר, יד-ושם, ייוואָ, באַנד א' (1966) באַנד ב' (1969). בנוגע העברעישער פרעסע: „השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העב-רית", יד-ושם — ייוואָ (1966), 3 בענדער. אין ענגליש:
I. ROBINSON and PH. FRIEDMAN. "GUIDE TO JEWISH HISTORY UNDER NAZI IMPACT", YAD-VASHEM — YIVO, N. Y. 1960.

אין אונדזער רשות געפינען זיך 8 טאָגביכער. 5 זענען דערשינען אין בוכפאָרעם[4] און 3 זענען נאָך ניט פאַרעפנטלעכט געוואָרן — די טאָגביכער פון לאַזאַר עפּשטיין (ייִדיש), גרישאַ שור (רוסיש) און דאָס לעצטנס אָפּגעפונענע טאָגבוך פון ווילנער לערער משה אָליצקי (ייִדיש).

די מחברים פון די טאָגביכער זענען געווען מענטשן פון פאַרשיידענעם עלטער: מ. אָליצקי, ל. עפּשטיין, ז. קלמנאָוויטש און ג. שור אַן ערך בני־ששים, ה. קרוק — 44־46, ר. ליימענזאָן — 29, י. רודאַשעווסקי און מ. ראָלניק — אין עלטער פון 14־16 יאָר; פון פאַרשיידענע לעבנס־אָנשויונגען און פּראָפעסיעס: לערערס, שרײַבערס און געזעלשאַפטלעכע טוערס (אָליצקי, קלמנאָוויטש, קרוק, שור), אַ מעדיקער (עפּשטיין), אַן אָנגעשטעלטע (ליימענזאָן), תלמידים (רודאַשעווסקי, ראָלניק).

ס׳איז אָנצונעמען אַז די אַכט טאָגביכער וואָס געפינען זיך איצט אין אונדזערע הענט זענען נאָר אַ טייל פון דעם וואָס איז ביז איצט אָפּגעפונען געוואָרן.

כ׳געדענק, אַז די שרײַבערס לעווין, רעדאַקטאָר פון ווילנער „צײַט“[5] און א. גראָדזענסקי, רעדאַקטאָר פון „אָוונט־קוריער“[6] האָבן אין געטאָ געשריבן טאָגביכער, אין ייִדיש, ביז זיי זענען אַרויסגעפירט געוואָרן צום טויט. דער לערער און שרײַבער י. דימענטמאַן[7] אין העברעיִש — אַ כראָניק פון קולטור־לעבן אין געטאָ, חייקל לונסקי[8],

---

[4] ליימענזאָן—ענגעלשטערן, רות, „פאַרשריבן אין אַ שייער“, 44.5.15—44.7.19. פאָרוואָרט און הערות — פון י. רודניצקי, ביאָגראַפיע פון ל. ענגעלשטערן. תל-אביב, בלה״ג און הקיבוץ המאוחד, תשל״ג;
קלמנאָוויטש, זעליג הירש, „טאָגבוך פון ווילנער געטאָ“, ייוואָ-בלעטער. באַנד 35, עמ׳ 19-92, ניו-יאָרק, 1951;
קרוק, הערמאַן, „טאָגבוך פון ווילנער געטאָ“, הערות פון מ. וו. בערנשטיין, ביאָגראַפיע פון פּ. שוואַרץ.. ניו-יאָרק, ייוואָ, 1965;
רודאַשבסקי, יצחק, „יומנו של נער מוילנה, יוני 1941—אפריל 1943“. הערות צ. שנער, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד און בלה״ג, 1968. דערשינען אויך אין ענגלישער איבערזעצונג.
ראָלניק, מאַשאַ, „אני חייבת לספר“, ת״א, אחיעבר, 1965. אָריגינאַל דערשינען אין יידיש אין ראַטן-פאַרבאַנד, ווי אויך איבערזעצונגען אין רוסיש און ליטוויש.

[5] לעווין, חיים, שרייבער און זשורנאַליסט, ברודער פון שרייבער ליפמאַן-לעווין. אַרויסגעפירט געוואָרן אויף פּאָנאַר בשעת דער אַקציע פון 1941.10.24.

[6] גראָדזענסקי, א. י., שרייבער און זשורנאַליסט, אַרויסגעפירט אויף פּאָנאַר ווינטער 1941.

[7] ד״ר דימענטמאַן, י., געבוירן אין יאָר 1904, לערער און שרייבער, אַבסאָלווענט פון דער העברעישער גימנאַזיע אין קאָוונע, לערער אין די העברעישע שולן פון קאָוונע. אין דער צווייטער העלפט פון דער ווילנער געטאָ-תקופה געשטאַנען בראש פון שולוועזן אין געטאָ. פאַר אַ נאָוועלע (אין העברעיש) „עד השער“ און אַ דראַמע פון געטאָ-לעבן באַקומען פרייזן אין געטאָ. אומגעקומען דעם 19.9.1944 אויף די שייטערן פון קלאָגע.

[8] לונסקי, חייקל, געבוירן 1881 אין סלאָנים. מחבר פון ספורים וועגן דער אַמאָליקער ווילנער געטאָ. אין די טעג פון געטאָ-ווילנע אָנגעשריבן חיבורים וועגן ווילנער בית-עולם און וועגן די יידישע ווילנער דרוקערייען. סעפּטעמבער 1943 אַרויסגעשיקט צום טויט (וואַרשיינלעך קיין טרעבלינקע).

דער ביבליאָטעקאַר פון סטראַשון־ביבליאָטעק, האָט פאַרצייכנט אַלע געשעענישן אין געטאָ אין ייִדיש און העברעיִש זיצנדיק אין דער געטאָ־ביבליאָטעק, די קראַנקן־שוועס־טער ש. גרענאַדיר־טייטל [9] האָט געפירט אַ טאָגבוך וועגן דער סאַניטאַרער אַרבעט אין געטאָ (אין ייִדיש). טאָגביכער האָבן געשריבן אין געטאָ־ווילנע טאַרטאַקאָווסקי [10], אַדוו' בן־אפרים [11], דער לערער אריה שעפּטעל [12] צוזאַמען מיט ד״ר לעאָ בערנשטיין [13]; אַדוו' י. קאַפּלאַן [14] (פּויליש אָדער רוסיש), דער מחבר פון די שורות [15] (אין ייִדיש און העברעיִש), בעיקר וועגן קולטור־לעבן און עקאָנאָמישע געטאָ־פּראָבלעמען און ממשיך געווען אין די קאַצעטן פון עסטלאַנד. ביז היינט זענען אויך ניט אָפּגעפונען געוואָרן צענדליקער טאָגביכער, וואָס זענען געשריבן געוואָרן דורך קינדער, תלמידים און תלמידות.

✶

משה אַליצקי. ער איז געווען מיין ערשטער לערער פון העברעיִש אין ווילנע, אין יאָר 1916, בשעת דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע, האָט דערצויגן טויזנטער ייִדישע יוגנטלעכע.

צוזאַמען מיט ד״ר שבתאי עפּשטיין און די העברעיִשע שרייבערס חיים אריה חזן, מ. ב. שניידער, א. י. טריוואַש, י. ברוידעס א״אַ, איז ער געווען צווישן די גרינדער פון „גימנסיה עברית״ (די ערשטע העברעיִשע מיטלשול אין די תפוצות־לענדער), גרינ־דער און אָנפירער פון דער פאָלקסשול „תרבות״ א. נ. פון ד״ר ש. עפּשטיין אין ווילנע;

---

9 גרענאַדיר־טייטל, שפרה, פּרוי פון אַדוואָקאַט טייטל („בונד״־עסקן, אַרויסגעפירט געוואָרן אין 1939 קיין ראַטן־פאַרבאַנד). אין געטאָ האָט זי געאַרבעט אַלס אַ קראַנקן־שוועסטער אין שול־מעדיצינישן צענטער״. אומגעקומען אין די לעטישע לאַגערן.

10 טאַרטאַקאָווסקי, אַבסאָלווענט פון דער העברעישער גימנאַזיע אין קאָוונע. געענדיקט בעמישע לימודים אין קאָווגער אוניווערסיטעט.

11 בן־אפרים, אבא, (עפּראַימטשיק), אַדוו' אין תל־אביב. מחבר פון מאמר „די ייִדישע סטו־דענטנשאַפט אין ליטע״ („ליטע״, באַנד ב', ת״א, פּרץ־פאַרלאַג, 1965).

12 שעפּטעל, אריה (לייב), געווען אַקטיוו אַלס לערער אין ווילנע, פאַרוואַלטער פון אַ מיטלשול אין געטאָ־ווילנע. דורכגעמאַכט די עסטאָנישע לאַגערן. אַנטייל גענומען אין ווילנער געטאָ־אונטערערד. דורכגעמאַכט דעם קאַצעט שטוטהאָף (געשריבן אַן אַרבעט וועגן שטוטהאָף). אין ישראל געווען חבר־הכנסת און פאַרזיצער פון עיריית ראשון־לציון.

13 ד״ר בערנשטיין, לעאָ, אַקטיוויסט אין דער שולטעטיקייט אין געטאָ־ווילנע. מיטגליד פון דער קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע „יחיאל״ (שפּעטער פאַראייניקט מיט פפ״אָ). אָנגעשריבן אַ דראַמע אין יידיש וועגן געטאָ־ווילנע. איצט פּראָפעסאָר פאַר מאַטעמאַטיק אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

14 קאַפּלאַן, י. יוריסט. אין געטאָ געאַרבעט לכתחילה אַלס בוי־אַרבעטער, שפּעטער פאַרזיצער פון געטאָ־געריכט. געשטאָרבן פון שוואַכקייט אָקטאָבער 1942.

15 זע „ירושלים דליטא״ (יידיש) עמ' 17; געשריבן אַ טאָגבוך אין די עסטאָנישע לאַגערן אויף פּאַפּיר־באַנדאַזשן (אין די לאַגערן גאָלדפילץ, וויוואַרא און קורעמע). דער געטאָ־טאָגבוך געפינט זיך אפשר אין ווילנע. דער לאַגער־טאָגבוך איז פאַרשוווּנדן געוואָרן אין קאַצעט שטוטהאָף. זע: מ. דוואָרזשעצקי, „ווייסע נעכט און שוואַרצע טעג״, עמ' 304—307.

במשך פון 20 יאָר איז ער געווען דער גענעראַל־סעקרעטאַר און שפּעטער דער פאַר־זיצער פון העברעיִשן לערער־פאַראיין. אַ מענטש — מלא ידיעות אין די תחומים פון דער העברעיִשער ליטעראַטור, יִדישער און אַלגעמיינער געשיכטע, אַן אומאויסשעפּ־לעכער קוואַל פון חריפות און שאַרפזין.

אין געטאָ־ווילנע איז ער געווען דער איניציאַטאָר און אָנפירער פון געטאָ־שולוועזן. ס׳האָבן אים דערביַי מיטגעהאָלפן די לערערינס רחל ברוידאָ[16] מירע בערנשטיין[17] און מרים גוטגעשטאַלט[18]. ער פלעגט אָפט האַלטן פאָרטראַגן (אין העברעיִש און יִדיש) אין די פאַרבאַנדן פון די לערערס און שרייַבערס אין געטאָ „ברית עברית" און „חברה מדעית". ס׳געדענקט זיך מיר זייַן פאָרטראָג אין געטאָ אד"ט „הומאָר און שאַרפזין ביַי יִדן — אין אַלע אומשטאַנדן". ער איז געווען אַ מענטש פון אַ הויכער מאָראַלישער מדרגה, פלעגט פאָדערן פון זיך מער ווי פון אַנדערע, זייַן אַרבעט האָט אים קיין מאָל ניט מיד געמאַכט.

ווען ס׳זענען אַנטשטאַנען אויסערן געטאָ די ספּעציעלע בלאָקן פאַר אַרבעטערס־ספּעציאַליסטן („קייַליס"), איז ער אַריבער אַהין מיט נאָך אייניקע לערערס. געווען דאָרט טעטיק אַלס לערער אין דער געהיימער שול. ער איז אומגעקומען בשעת דער ליקווידאַציע פון „קייַליס" (מאַרץ 1944). מען דערציילט אַז ער איז דערשאָסן געוואָרן אויף די טרעפּ פון „קייַליס"־בלאָק[19] און איז געפאַלן מיט זייַן טאָגבוך אין די הענט.

„יון מצולה". אין ווילנער געטאָ האָט מיר משה אָליצקי דערציילט, אַז ער שרייַבט אַ טאָגבוך (כ׳האָב וועגן דעם דערמאָנט אין „ירושלים דליטא"[20], וואָס איז דערשינען אין 1948) און אַז אַ חלק פון דעם טאָגבוך האָט ער איבערגעגעבן דעם דיכטער אַבאַ קאָוונער אַרויסצוטראָגן אויסערן געטאָ און אויסבאַהאַלטן. יאָרן האָב איך אַרומגעזוכט דאָס טאָגבוך און ערשט מיט אַ קורצער צייַט צוריק, בשעת אַ באַזוך אין די אַרכיוון פון „מורשת" (ביַים קיבוץ גבעת־חביבה) פעסטגעשטעלט אַז דאָרט געפינט זיך אַ חלק פון טאָגבוך (און אפשר דער איינציקער טייל וואָס איז פון אים איבערגעבליבן). כ׳האָב דערקענט די האַנטשריפט פון משה אָליצקי, דערקענט דאָס העפטל. כ׳מיין, אַז אַבאַ קאָוונער טאַקע איז דער וואָס האָט אַריבערגעבראַכט דעם כתב־יד קיין ישראל.

דאָס טאָגבוך איז געשריבן אין יִדיש, דער נאָמען דווקא אין העברעיִש: „יון מצולה". אין יִדיש וואָלט עס געהייסן „דער ברויזנדיקער אָפּגרונט" אָדער „ליימיקער זומפּ". אייגנטלעך איז דאָס דער נאָמען פון דער באַרימטער כראָניק פון אַמאָליקן גרויסן

---

16 ברוידאָ, רחל, אַבסאָלווענטין פון יידישן לערער-סעמינאַר אין ווילנע. לערערין אין פּרוג-שול. חברטע פון געטאָ-אונטערערד. אַרויסגעפירט קיין מיידאַנעק סעפּטעמבער 1943.

17 בערנשטיין, מירע, באַקאַנטע לערערין אין ווילנע. וועגן איר האָט אַ. סוצקעווער אָנגעשריבן דאָס ליד „די לערערין מירע". אַוועקגעשיקט קיין מיידאַנעק סעפּטעמבער 1943.

18 גוטגעשטאַלט-ראָטקאָפּ, מרים, פרוי פון הערש גוטגעשטאַלט. אַוועקגעשיקט קיין מיידאַנעק סעפּטעמבער 1943.

19 „ירושלים דליטא" (יידיש) עמ׳ 249.

20 „ירושלים דליטא" (יידיש), עמ׳ 268.

ייִדישן היסטאָריאָגראַף נתן נטע האַנאָווער (דערשינען אין יאָר 1653, אַ חיבור וועגן די אומגליק־יאָרן אין דער צייט פון באָגדאַן כמיעלניצקי). אויפן שער־בלאַט פון אָליצקיס טאָגבוך איז געשריבן „יון מצולה (חלק ב')". האָט עס געזאָלט באַטייַטן, אַז האַנאָווערס כראָניק איז געווען אַ חלק א', און אָליצקיס כראָניק דאַרף מיט זיך פאָרשטעלן אַ מין „חלק ב'" פון די באַשרייַבונגען וועגן ייִדישע חורבן־יאָרן? פאַרשטייט זיך, אַז ס'איז נאָר אַ השערה.

דאָס העפטל הייבט זיך אָן פון זייַט 121 און ענדיקט זיך מיטן נומער 240, צווישן די דאַטעס פון 22סטן דעצעמבער 1941 און 9טן פעברואַר 1942. פון דאַנען דרינגט אַרויס אַז דאָס אָפּגעפונענע טאָגבוך באַהאַנדלט די א"ג „סטאַביליזאַציע־תקופה" אין געטאָ־ווילנע; די טויט־אַקציעס האָבן זיך שוין פאַרענדיקט, אויף פּאָנאַר זענען שוין אומגעקומען אַן ערך 60.000 ייִדן. ס'האָט זיך געדאַכט אַז עס הייבט זיך אָן אַ תקופה פון „ פּרו". יענע טעג שטעלן מיט זיך טאַקע פאָר די תקופה פון פונאַנדערבלי אין דעם ע ילוועזן און אַלע אַנדערע סאָציאַלע אינסטיטוציעס אין געטאָ.

ייגנאַרטיקע שטריכן. דער מחבר איז זיך מתעסק כמעט אויסשליסלעך מיט די ענינים ן״ון שולוועזן און לערערשאַפט אין געטאָ. טאָג־איַין, טאָג־אויס דערציילט דאָרט אָליצקי, ווי פאַר זיך אַליין, וואָס ער האָט געטאָן אָדער וואָס אַנדערע האָבן געטאָן, בכדי אָפּצוהיטן דאָס לעבן פון די לערערס און בכדי צו דערמעגלעכן די לימודים אין די טעג פון הונגער, פרעסט, מאַנגל אין הייצשטאָף, מאַנגל אין לערנביכער און מאַנגל אין בגדים. אָפט מאָל מאַכט דאָס טאָגבוך דעם רושם פון אַ פּערמאַנענטע „זעלבסטדער־מאָנונג", נאָטיצן פאַר זיך זעלבסט: וואָס צו טאָן מאָרגן און איבערמאָרגן פאַר די לערערס און תלמידים. אין טאָגבוך ווערן געבראַכט אַ סך אומבאַקאַנטע פּרטים וועגן די טאָג־טעגלעכע דאגות און ראַנגלענישן פון געטאָ־שולוועזן. מען זעט באַשיימפערלעך ווי שווער עס איז געווען אויפצושטעלן שולן אין געטאָ, ווי שווער עס איז געווען דאָס לעבן פון לערער און ווי שווער עס איז געווען דאָס לעבן פון תלמיד; און טראָץ דעם האָט אין געטאָ עקסיסטירט אַ נעץ פון שולן! וויפל מוט, וויפל אויסדויער און וויפל מסירת־נפש האָט מען געדאַרפט דערצו אָנווענדן!

די געטאָ־שולן. כדי צו האָבן פאַר זיך דאָס בילד פון יענער תקופה, לאָמיר דער־מאָנען עטלעכע פּרטים וועגן אַנטשטייַן פון שולוועזן אין געטאָ־ווילנע.

אויפן דריטן טאָג פון געטאָ האָט אָליצקי צונויפגערופן אַ געהיימע באַראַטונג פון לערערס אין בנין פון „רב שאולקעס קלויז" (שאַוועלסקע גאַס). דאָרט איז ער אַרויס־געטראָטן מיט דער איניציאַטיוו צו שאַפן אין געטאָ אַ געאייניקטן שולוועזן פון אַלע גע־וועזענע ווילנער ייִדישע שולריכטונגען. די לערערס האָבן וועגן דעם אָנגעשריבן אַ מעמאָראַנדום צום געטאָ־קאָמענדאַנט יעקב גענס. מען דערציילט, אַז גענס האָט, דע־נערווירט פון דער שווערער געטאָ־סיטואַציע, זיי געענטפערט: „פאַרדרייט מיך ניט דעם קאָפּ, אָבער נאַט אייַך עטלעכע לאָקאַלן און טוט מיט די קינדער וואָס איר ווילט!"

די דורכגעפירטע רעגיסטראַציע האָט געוויזן 3000 קינדער אין שולעלטער (סעפּ־טעמבער 1941). צוליב די „אַקציעס" איז די צאָל קינדער געפאַלן. פון אַקציע צו אַקציע

פלעגן ווערן אַלץ ווייניקער סײַ תּלמידים, סײַ לערערס. די דײַטשן האָבן אַרויסגעגעבן פּאַר די לערערס נאָך 10 „לעבנסשײַנען", אָבער בעת דער גרינדונג פון די שולן זענען אין זיי געווען טעטיק זעכציק לערערס. זענען טאַקע אַ טייל פון די לערערס פּאַר־שלעפּט געוואָרן צום טויט אויף פּאָנאַר און אַ טייל האָט זיך אויסבאַהאַלטן בעת די שחיטות אין קעלערס און אויף בוידעמער.

נאָך די „אַקציעס" פלעגט זיך שטענדיק אָנהייבן די דאגה, ווי קריגט מען פּאַר די לעבן־געבליבענע לערערס עפּעס אַ „פּאַפּירל" וואָס זאָל „לעגאַליזירן" זייער „ניט־לעגאַל לעבן" אין געטאָ? ווי קריגט מען פּאַר זיי אַ „לעגאַלע אַרבעט", זאָל עס אַפילו זײַן פון אַ הויף־רייניקער אָדער פון אַ פּשוטן „שוואַרצן" אַרבעטער — אין געטאָ אָדער אויסערן געטאָ. דאָס וואָלט פּאַר זיי געשאַפן לעבנס־מעגלעכקייטן, און שפּעטער אויך — שאַנסן ווידער צו זײַן טעטיק אין שולוועזן.

די אַלע פּראָבלעמען געפינען זייער אָפּקלאַנג אין טאָגבוך. עס ווערן דאָרט דער־מאָנט אַ סך נעמען פון לערערס וואָס זענען געווען טעטיק אין שולוועזן פון געטאָ־ווילנע. פון זיי אַלעמען — אויף ווי ווײַט איך בין זיך ניט טועה — זענען געבליבן בײַם לעבן: אריה שעפּטעל (איצט אין ראשון־לציון), סימע לייקין־דאַוואַנג (איצט לערערין אין קאַנאַדע), פּראָפ׳ לעאָ בערנשטיין (פּראָפעסאָר פון מאַטעמאַטיק אין די פּאַראייניקטע שטאַטן).

כּדאי דערבײַ צו דערמאָנען, אַז אין געטאָ זענען געווען פאָלגנדיקע שולאַנשטאַלטן: פאָלקסשול נר׳ 1 (סטראַשון גאַס 12), פאָלקסשול נר׳ 2 (שאַוועלסקע 1), פאָלקסשול נר׳ 3 (דײַטשע 21). גימנאַזיע־קורסן (דײַטשע 21) און אייניקע קינדער־גערטנער בײַ די פאָלקסשולן, שולן אין ביידע בלאָקן „קײַליס". ס׳זענען אויך אַנטשטאַנען אייניקע רעלי־גיעזע שולן: נר׳ 1 (שאַוועלסקע 1, אין יאַגיכעס שול), נר׳ 2 (אויף יאַטקעווער גאַס, קצבישע קלויז), ישיבה קטנה (אין יאַגיכעס קלויז), ישיבה גדולה (אויף שאַוועלסקע 5, אין ר׳ שאולקעס קלויז).

*

מיר ברענגען דאָ אייניקע אויסצוגן פון אָליצקיס טאָגבוך, לויט זײַן יידיש־אָרטאָגראַפיע. יעדע טאָג־פאַרשרײַבונג באַשטייט פון אַ ריי נומערירטע פּאַראַגראַפן. פאַראַן טעג ווען ס׳זענען פאַרשריבן מער ווי צען פּאַראַגראַפן.

:27.12.1941

(1

מיר האָבן געקויפט אַ האַק פאַר 100 רובל און אַ זעג פאַר 250 רובל. די האַק און די זעג זײַנען דאָס אייגנטום פון אונזערע אַנשטאַלטן. קיינער וועט ניט קאָנען דאָס אָפּנעמען פון אונדז.

3)
אָנשרײַבן אַ בריוו וועגן אַרבעט פֿאַר לערער און אָפּשיקן דעם ד״ר עפּשטיין [21].
איבערגעבן דעם בריוו דער ח־טע טייטל־גרענאַדיר אין דער האַנט [22].

5)
די חברים א. שעפּטעל [23], ישׂראל לובאָצקי [24], מאַרקעלס [25] און ראָזענשטיין [26] מעלדן אַז זיי זײַנען גרייט אָפּ אַלע שוואַרצע אַרבעטן.

29.12.1941 :

1)
אַרײַנגיין גלײַך צום שעף פֿון דער סאַניטאַרער פּאָליציייִשער אָפּטיילונג וועגן פֿעסטשטעלן וויפֿיל פֿון אונדזערע חברים ער קאָן באַשעפֿטיקן אין זײַן אָפּטיילונג.

2)
זען ווירקן אַז ד״ר עפּשטיין זאָל באַשעפֿטיקן אונדזערע לערער. די נויט בײַ די לערער איז אַזוי גרויס, אַז זיי זײַנען גרייט אָפּ אַלע אַרבעט. אַפֿילו די שווערסטע.

3)
ח׳ יאַשונסקי [27] האָט אונדז געגעבן אַ בריוו צו דעם ח׳ כוואָיניק [28] וועגן אַרבעט פֿאַר די לערער ווי הויז־וועכטער.

4)
אַרײַנגיין צו דעם ח׳ סראָלאָוויטש [29] און זען, אַז ער זאָל וואָס שנעלער דערלײדיקן די בקשות פֿון די אָרימע קינדער וועגן באַפֿרײַען זיי פֿון דעם אָפּצאָל פֿאַר די מיטאָגן.

5)
אַרײַנגיין הײַנט צו דעם ח׳ גלאָזמאַן און זען באַקומען פֿאַר אונדזערע לערער נאָך אַ 20 ראָזע שײַנען. דער עלנט פֿון די חברים וועלכע האָבן ניט קיינע שום שײַנען, איז אומבאַשרײַבליך.

---

21 ד״ר לאַזאַר עפּשטיין איז געשטאַנען בראש פֿון דער סאַניטאַר־עפּידעמאָלאָגישער אָפּטיילונג אין געטאָ. מיט אַ פּאָר יאָר צוריק איז מיר געלונגען צו אידענטיפֿיצירן זײַן ניט־אונטערגעשריבענעם טאָגבוך בײַ אַ נײַעם עולה פֿון ווילנע. דאָס טאָגבוך איז איבערגעגעבן געוואָרן אין יד־ושם.

22 זע הערה 9.

23 זע הערה 12.

24 י. לובאָצקי איז לאַנגע יאָרן געווען לערער אין „גמנסיה עברית״ אין ווילנע. אומגעקומען אין די עסטאָנישע לאַגערן.

25 וואַרשיינלעך די באַקאַנטע ווילנער לערערין שפּרה מאַרקעלס.

26 ראָזענשטיין; אפשר דער מיטאַרבעטער פֿון ווילנער „צײַט״. אומגעקומען.

27 גרישאַ יאַשונסקי. געווען מיטגליד פֿון ווילנער יודענראַט. לעבט אין פּוילן.

28 אַברהם כוואָיניק, פּאַרטיזאַן, אומגעקומען בעת דער געטאָ־ליקווידאַציע.

29 אָנפֿירער פֿון דער סאָציאַלער הילף אין געטאָ. אומגעקומען (עסטאָניע).

(13
באַזוכט די לאָקאַלן [30]. די לאָקאַלן זײַנען שוין אַ ביסל פאַרפּוצט. די קעלט אין לאָקאַל אַפּ סטראַשון 12 איז שרעקליך. דאָס שטערט דעם נאָרמאַלן באַזוך פון די קינדערלעך. ס׳איז פּשוט אַ רחמנות צו קוקן אַפּ די קינדער ווי זיי זיצן און טרייסלען זיך פון קעלט... ממוז וואָס שנעלער אַוועקשטעלן אַן אויוון. דער באַזוך איז זייער אַ שוואַכער.

(24
ממוז זיך דורכשמועסן מיטן ח׳ יאַשונסקי וועגן שטיצע פאַר די ניט אַרבעטנדע לערער. לערער לײַדן הונגער, און אויב מען וועט זיי ניט שטיצן מיט הלוואות וועלן זיי אויסשטאַרבן פון הונגער.

30.12.1941 :

(2
דער ח׳ גוטגעשטאַלט [31], דער פאַרוואַלטער פון דער אינערליכערווירטשאַפט, האָט צוגעזאָגט צו באַשעפטיקן אייניגע פון אונדזערע חברים, וועלכע קאָנען אַ ביסל שנײַדערײַ, סטאָלערײַ, פריזירײַ א.אַ.וו. די צאָל פון די ערטער וועט ווערן קלאָר מאָרגן, 31.12 ד. י.

31.12.1941 :

(3
דער ח׳ דוד גרינבלאַט [32] בעט אַרבעט אין דער אָפּטיילונג פון בוטוס סקיריוס. גרייט אַפילו צו רייניקן די טרעפּ און די הויפן.

(6
שמואל צירקינד [33]. אָפּגעשיקט געוואָרן אַפּ פיזישער אַרבעט אין בוטוס סקיריוס.

(15
מאָרגן, דעם 1.1.42, וועלן קיין למודים אין אונדזערע אַנשטאַלטן ניט זײַן. לעבן זאָל דער הייליקער סילוועסטער. ער איז געווען אַ גרויסער שיכּור און אַן אַנטי־סעמיט. ער האָט דורכגעפירט אין 325 יאָר דאָס אָפּטיילונג פון די קריסטן פון די ייִדן און מבטל געמאַכט דעם שבת. ייִדן דאַרפן אים געדיינקען און פייערן [34].

---

[30] ד״ה די שולן.

[31] הערש גוטגעשטאַלט, אומגעקומען אין קלאָגע 19.9.1944.

[32] אַ לערער וואָס איז אָנגעקומען מיטן פּליטים-שטראָם.

[33] באַקאַנטער רעליגיעזער לערער. אומגעקומען אויף פּאָנאַר (1943).

[34] אַליצקי לאַכט דאָ אויס די פאַראָרדענונג נישט צו לערנען דעם 1טן יאַנואַר.

2.1.1942 :

(5

אַנגעשריבן אַ מעמאָראַנדום און אָפּגעשיקט וועגן אַרבעט פאַר אונדזערע קינדער אין עלטער פון 12־14 יאָר, אין די וואַרשטאַטן, אין דער טעכנישער אָפּטיילונג און אין דער אינערלעכער ווירטשאַפט.

(7

כדי די קינדער פון אונדזערע לאָקאַלן זאָלן זיך קאָנען, ביַי אונדזערע שווערע געטאָ־באַדינגונגען אַ פּאָר שעה זיך אויסלעבן, וואָלט געווען ווינשנסווערט איַינ־אָרדנען אַ פּרימאָרגן.

3.1.1942 :

(6

די באַשלוסן פון בשותּפותדיקן פּעדאַגאָגישן ראַט מכּח אַ פּרימאָרגן דורכגעפירט דורך די קינדער פוןביידע אַנשטאַלטן. אין פּעדאַגאָגישן ראַט האָבן אָנטייל גע־נומען די חברים: אָליצקי, גוטגעשטאַלט, ברוידאָ און אַלע מיטגלידער פון ביידע פּעדאַגאָגישע ראַטן. (דאָ ווערט געבראַכט אַ דו״ח וואָס פאַרנעמט 3 זיַיטלעך). — — — ...בכדי צו וויַיזן וואָס מיר האָבן, באַ אַזעלכע צוטרייסלונגען און אונגעוויינליך שווערע באַדינגונגען, אויפגעטאָן. מיר זיַינען געווען, כּמעט בוראים יש מאין... דער ח׳ סעניצקי יצחק[35] מיינט אַז אין דאָזיקע חושכדיקע [טעג] איז ממש אסור איַינצואָרדנען שׂמחות. דאָס איז אויך די מיינונג פון ח׳ אפּעסקין[36]. אַלע איבעריקע חברים זאָגן זיך אַרויס פאַר אַ קינדער־פּרימאָרגן. לויט זייער מיינונג דאַרף מען זיך ניט רעכענען מיט דער טרויעריקער ווירק־לעכקייט. מיר דאַרפן באַהערשן אונדזער טרויער און אַריינטראָגן אַ ביסל לעבן און פריילעכקייט אין די נשמות פון אונדזערע קינדער וואָס זענען די „שארית הפליטה״ פון אונדזער לעבן און דער פּרימאָרגן אין אונדזער לאָקאַל... די עלטערן און די געסט וועלן זען וואָס די קינדער האָבן געשאַפן ביַי אונדזערע מעגלעכקייטן. די אָפּשטימונג האָט אָנגענומען מיט אַלע שטימען, אויסער 3, אַז מיר טרעטן צו צו גרינדן אַ פּרימאָרגן...״

5.1.1941 :

(4

די קאָמיסיע וועלכע זאָרגט וועגן קייליס, האָט זיך געווענדעט צו דעם ח׳ אָליצקען וועגן עפענען אַ לערן־אַנשטאַלט אויך אין קייליס. די קינדער פון קייליס ווערן פּשוט פאַרווילדעט. אפשר דורך דעם לערן־אַנשטאַלט וועלן די קינדער געראַ־טעוועט ווערן.

[35] אָנפירער פון פּאָלקסשול אויפן נאָמען פון דינעזאָן. אומגעקומען אין עסטאָניע.

[36] לערער, דיכטער, פּאַרטיזאַן. אומגעקומען 11טן יולי 1942.

7.1.1941 :

2)

געקראָגן אַ גרויסן בילד פון שלום עליכמען פאַר אונזערע אַנשטאַלטן.

9)

טעמע כּץ[37] האָט אַ דאַנק אונדזער מיטהילף געקראָגן אַרבעט.

12.1.1942 :

3)

ס׳לוינט צו פאַרשרייַבן אין פנקס לזכּרון. די קינדער פון שאַוועלסקי 1 האָבן צע־נויפגעקליבן 209 רובל לטובת זייערע חברים וועלכע קומען אין אַנשטאַלט הונ־געריקע. זיי האָבן זיך געווענדעט צו די לערער, אַז די לערער זאָלן פון זיי צו־נעמען די צענויפגעקליבענע געלטער און אייַנאָרדענען פרישטיקן פאַר זייערע אָרעמע חברים. די לערער זענען גרייט אייַנצואָרדענען פאַר די אָרעמע קינדער פרישטיקן אויב אונדזער ביוראָ וועט קריגן פאַרן אַנשטאַלט אַ טשייַניק, 10 קובקעס, 10 לעפעלעך, 2 מעסערס, אַ קערבל אַפּ ברויט, 6 סטירקעס, אַ פּאָר טישטעכער און קאַווע.

✶

דאָס טאָגבוך פון משה אָליצקי איז אַ דערהויבענער דאָקומענט, וואָס זאָגט עדות וועגן גייַסטיקן ווידערשטאַנד אין געטאָ־ווילנע, וועלכער קומט אויך צום אויסדרוק, אין דעם פאַל, אויפן שטח פון שולוועזן, אין דער זאָרג פאַרן לערער און קינד.

[37] באַקאַנטע ווילנער לערערין, אַנטלאָפן פון פּאָנאַר.

אויף דער שוועל

לקראת בית־וילנה

אויפבוי-קאָמיטעט פון „בית-ווילנה והסביבה"

פון רעכטס צו לינקס, זיצן: י. פרידמאַן, מ. קאַפּלינסקי, דוד יוטאַן, מ. דוואָרזשעצקי, נתן באַזיליאַן, ג. גאָרדאָנאָוויטש און ל. ענגעלשטערן.
שטייען: מ. גאָרדאָן, מ. מילאַקאָווסקי, מ. וויינשטיין, י. ראַדזועלי, ח. שאַליט, אַ. סווירסקי, ח. טרייסטער, ס. שאַפּיראָ און י. בורגין.

לייזער ענגעלשטערן

איצט מעג מען שוין דערציילן

לאָמיר זיך צו ערשט אָפּגעבן מזל־טוב צום געבורט פון אונדזער „בית־ווילנע”! אַצינד, אַז דאָס מאַיעסטעטישע ווילנער קולטורהויז שטייט שוין אַ פאַרטיקע אויף דער יהודית־אַלעע אין תל־אביב, מעג מען שוין דערציילן פון די אַלע שוועריקייטן, מיט וועלכע דעם אויפבוי־קאָמיטעט איז אויסגעקומען זיך צו ראַנגלען און זיי בייקומען.

דאָ וועט זיין אַ רייד וועגן דער נייער איניציאַטיוו, וואָס איז צו שטאַנד געקומען אַ דאַנק דעם אַלוועלטלעכן ווילנער צוזאַמענפאָר סוף אויגוסט 1968, אויף וועלכן דער בית־ווילנע־פּראָיעקט איז געשטאַנען אין צענטער פון דער דיסקוסיע. אויף די אַרבעטס־זיצונגען, וואָס האָבן אָנגעהאַלטן פולע צוויי טעג פון פרי ביז שפּעט ביי נאַכט האָבן די דעלעגאַטן פון חוץ־לארץ זיך פאַרפליכטעט אָנצוהייבן אַ געלטזאַמלונג צווישן די ווילנער לאַנדסלייט אין זייערע היימלענדער.

אונדזער בן־עיר פון אַטלאַנטיק־סיטי יעקב טראָצקי איז אויפגעטראָטן אויף דער קאָנפערענץ מיט אַ באַגייסטערטער רעדע לטובת דעם בית־ווילנע־פּראָיעקט און צוגעזאָגט צו טאָן אַלץ וואָס אין זיינע כּוחות צו אָרגאַניזירן אַ געלט־קאַמפּאַניע פאַרן אויפבויפאָנד. דרך־אַגב, אַרום אַטלאַנטיק־סיטי האָבן זיך נאָך דער מלחמה באַזעצט אַ שיינע פּאָר הונדערט „נסים”־יידן פון ווילנע און פון אַרום ווילנע, און זיי אַלע קוקן אַרויף מיט גרויס רעספּעקט אויף אונדזער היימישן יאַנקל טראָצקי פאַר זיינע גוטע מעשׂים לטובת הכּלל. זענען מיר געווען זיכער, אַז ער וועט זיין פון די ערשטע צו געבן אַ שטויס די זאַמלאַקציע אין אַמעריקע. און מיר האָבן זיך ניט אַנטוישט. יאַנקל טראָצקי, זיין שוואָגער פינע קיידאַן, מאַקס גורוויץ און ראובן פּוזעריסקי, אַלע פון אַטלאַנטיק־סיטי, און מ. פייגעלסאָן פון ניו־יאָרק, זענען טאַקע געווען פון די ערשטע, וואָס האָבן אַריינגעטראָגן באַטייטנדיקע סומעס פאַרן „בית־ווילנע”.

אויב גיין לויט אַ סדר, האָט עס אויסגעזען אַזוי:

אָנהייב 1970 האָט די פאַרוואַלטונג פון „איגוד” אָפּגעהאַלטן אַ ספּעציעלע זיצונג אונטערן פאָרזיץ פון ד״ר מאַרק דוואָרזשעצקי, אויף וועלכער עס זענען באַהאַנדלט געוואָרן די פּראַקטישע וועגן צו רעאַליזירן דעם פּראָיעקט פון „בית־ווילנע”. אויף אָט דער זיצונג איז אויסגעוויילט געוואָרן אַ קאָמיטעט פון 9 חברים, וועלכע עס איז אָנגעטרויט געוואָרן די אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן די געלטזאַמלונג: באַזיליאַן נתן, בורגין יחיאל,

ווײַנשטיין משה, יוטאַן דוד, מילאַקאָווסקי יצחק, סווירסקי אַלעקסאַנדער, ענגעלשטערן לייזער, ראַדזועלי יוסף און שאַליט חיים. שפּעטער, אין גאַנג פון דער געלט־קאַמפּאַניע זענען צוגעצויגן געוואָרן צו דער אַרבעט 2 חברות פון פּרויענקרײַז בײַם „איגוד": גאָרדאָנאָוויטש גאָלדע און קאַפּלינסקי מאַשאַ.

למען־האמת — די אויסגעווײלטע האָבן זיך לכתחילה ניט אָפּגעגעבן קיין חשבון, וואָס פאַר אַ שווערן און אומדאַנקבאַרן עול זיי האָבן אויף זיך אַרויפגענומען. יעדער איינער האָט אָבער באַטראַכט זײַן אויסוואַל ווי אַ שליחות.

אויף דער ערשטער אַרבעטס־זיצונג פון קאָמיטעט האָט מען צווישן זיך אויסגעטיילט אַ פּרעזידיום: דוד יוטאַן, פאָרזיצער; נתן באַזיליאַן, וויצע־פאָרזיצער; אַ. סווירסקי, קאַסירער; י. ראַדזועלי, סעקרעטאַר.

די ערשטע צײַט פלעגן יעדע וואָך פאָרקומען זיצונגען אויף וועלכע עס זענען דיסקוטירט געוואָרן די פּלאַנירונגען פאַר דער „פּאַבליסיטי"־קאַמפּאַניע אין לאַנד און אין אויסלאַנד.

די ערשטע ווענדונג אין יידיש און עברית מיט מוסטערן פון דעם יזכור־אוהל איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין 7000 קאָפּיעס, וועלכע זענען צעשיקט געוואָרן צו די ווילנער פון לאַנד און חוץ־לארץ. דער אומדערמידלעכער סעקרעטאַר יאָסעלע האָט „געשוויצט" טעג און נעכט בײַם שרײַבן די אַדרעסן און פונאַנדערשיקן די פּאַקעטן, און די חברות פון פּרויען־קרײַז האָבן אים ניט איין מאָל אַרויסגעהאָלפן. אין גאַנג פון קאַמפּיין זענען אָפּגעדרוקט און צעשיקט געוואָרן טויזנטער עקזעמפּלאַרן „פּאַבליסיטי"־מאַטעריאַל. אַ סך מי האָט געפאָדערט דאָס צונויפשטעלן דעם מאַטעריאַל פאַר די ספּעציעלע זײַטן אין „לעצטע נײַעס" און אין דעם וואָכנבלאַט „אידישע צײַטונג". דורך אָט די ביידע צײַטונגען האָט מען דערגרייכט צו טויזנטער שטיבער. דער קאָמיטעט האָט זיך אָבער מיט דעם ניט באַנוגנט. מען האָט די זײַטן אָפּגעדרוקט באַזונדער אין 6000 קאָפּיעס און ווידער האָבן יאָסעלע מיט די חברות פון פּרויענקרײַז געהאַט אַרבעט — פונאַנדערצושיקן עס אין לאַנד און צו די ווילנער פאַרבאַנדן און יחידים אין אויסלאַנד. דאָס אַלץ איז נאָר איין בײַשפּיל פון אַרבעט אויפן געביט פון פּראָפּאַגאַנדע...

דער באַזוך פון אַ זיבעציק־פּערזאָניקער דעלעגאַציע בײַם נשיא ר' זלמן שזר ז"ל, וואָס איז צו שטאַנד געקומען אַ דאַנק אונדזער בן־עיר אַברהם סוצקעווער, און די ברכה פון נשיא־המדינה פאַר דעם „בית־ווילנע"־געדאַנק איז אָן שום ספק געווען דער הויכפּונקט אין אונדזער פּראָפּאַגאַנדע־אַרבעט. צו דעם דאַרף מען נאָך צוגעבן די דרײַ עפנטלעכע אויפנאַמעס, וואָס זענען אײַנגעאָרדנט געוואָרן אין פאַרשיידענע צײַטן פאַר אונדזערע לאַנדסלײַט, געסט פון אַמעריקע, יעקב טראַצקי, מתתיהו גורוויץ און לייב לעווין ז"ל. דער גאַסטגעבער פון די אַלע קבלת־פּנימס איז געווען אונדזער נתן באַזיליאַן. ס'איז געווען אַ גוטע געלעגנהייט, אין אַזאַ געהויבענער אַטמאָספער, אויפצוקלערן פאַרן עולם די צילן פון „בית־ווילנע".

דעם 2טן מערץ 1970 איז אין ווילנער קולטור־קלוב (אין „בית־העמלין", תל־אביב) אויף אַ פײַערלעכן אופן פּראָקלאַ־

מירט געוואָרן די געלט־קאַמפּאַניע פאַר דעם „בית־ווילנע". דער עולם האָט מיט ענטוזיאַזם אויפגענומען דעם רוף פון די רעדנערס דוד יוטאַן, ד"ר מאַרק דוואָר־זשעצקי און נתן באַזיליאַן צו דערפילן דעם הייליקן חוב — פאַראייביקן דעם אָנדענק פון אונדזער חרובער היימשטאָט. אויף דעם אָוונט איז געשאַפן געוואָרן 15.000 ל"י אין מזומן און פאַרפליכטונ־גען. צו יענער צײַט איז דאָס געווען אַ באַטײַטנדיקע סומע, וואָס האָט זיך שפּע־טער אַרויסגעוויזן ווי אַ טראָפּן אין טיפן ים...

נאָך אַלע אויסרעכענונגען, לויט דער דעמאָלטיקער קאָניונקטור אין בויוועזן, האָט דער אויפבוי־קאָמיטעט זיך גע־שטעלט פאַר אַ ציל צו שאַפן אַ האַלבן מיליאָן ל"י, וואָס האָט געזאָלט סטײַען פאַר אַ לאָקאַל פון 300 זיצפּלעצער און אַ צוויי־דרײַ צימערן פאַרן סעקרעטאַ־ריאַט.

פאַר דעם פּראָיעקטירטן האַלבן מיליאָן האָבן מיר געהאָפט צו שאַפן פון אונדזע־רע בני־עיר אין לאַנד גופא הונדערט טויזנט ל"י און הונדערט טויזנט דאָלאַר פון די ווילנער לאַנדסלײַט אין חוץ־לארץ. דער חשבון איז געווען, אַז אויב עס וועט זיך אונדז אײַנגעבן אין אַ קור־צער צײַט צונויפזאַמלען די באַשטימטע סומע אין לאַנד, וועלן מיר האָבן בעסערע שאַנסן צו שאַפן די גרויסע סומע אין חוץ־לארץ, ספּעציעל אין די פאַראייניק־טע שטאַטן. דערמוטיקט פון דעם ערשטן אָפּרוף בײַם פּראָקלאַמירן די זאַמלונג, האָט דער אויפבוי־קאָמיטעט געהאָפט, אַז ס'וועט זיך אײַנגעבן שנעל צו שאַפן די הונדערט טויזנט ל"י אין לאַנד, מיט וועלכע מ'וועט באַלד אײַנצאָלן אַן אַוואַנס אויף דעם לאָקאַל, וואָס מיר האָבן דאַן אָנגעמערקט אין אַ פּאַרטיקן בנין אין סאַמע צענטער תל־אביב. ס'איז דאַן גע־ווען די בעסטע קאָניונקטור אין בויוועזן. לײדער איז דאָס געווען נאָר אַן אילוזיע. די זאַמלונג איז אָנגעגאַנגען זייער לאַנג־זאַם און ווײַט ניט אַזוי ווי ס'האָט זיך געהאַט אין אָנהייב אויסגעדאַכט.

דורך דער צײַט ווען אַ טייל חברים איז געווען אַרײַנגעטאָן אין זאַמלען געלט האָבן די עקשנים געמאַכט אַלע באַמיִונ־גען צו געפינען אַ בנין, וואָס זאָל זײַן צוגעפּאַסט פאַר אַ קולטורהויז און גלײַכ־צײַטיק צוגענגלעך פאַר אונדזער בו־דזשעט. ס'האָט זיך גאָר שנעל אַרויסגע־וויזן, אַז מיר האָבן געמאַכט די קאַלקו־לאַציע אָן דעם באַלעבאָס...

בלויז אַ דאַנק דעם הייפּעלע אײַנגע־שפּאַרטע פּלוס אַ האַרעלע מזל איז גע־לונגען אָנצוטרעפן אויף אַ קבלן, וועל־כער האָט סוף זומער 1972 אָנגעהויבן שטעלן דעם פונדאַמענט פאַר אַ נײַעם בנין אויף דעם פּלאַץ ווו עס שטייט שוין הײַנט פאַרטיק אונדזער „בית־ווילנע". די זוכענישן איבער תל־אביב האָבן אָבער געדויערט פולע צוויי יאָר, צוגענומען טײַערע צײַט און אַ סך כּוחות.

און ווידער אַ ביסעלע מזל — אויב ניט נאָך העכער... און דער „בית־ווילנע" האָט הײַנט אין גאַנצן אַן אַנדער פּנים, שענער ווי ס'איז געווען פּלאַנירט. לויטן פּלאַן האָט דער אַרײַנגאַנג געדאַרפט זײַן אַ שותּפותער מיט די איבעריקע צוויי שטאָק. דעם פּאַרטער האָבן געזאָלט פאַר־נעמען דרײַ געשעפטן, אויף וועלכע דער קבלן האָט שוין, ווײַזט אויס, געהאַט קונים. נתן באַזיליאַן האָט געוואָרפן אַן

אויג אויף די דרייַ געשעפטן און אין זייַן דמיון האָט ער זיי מיט אַ מאָל דער־זען ווי אַן אַרכיטעקטאָנישן חלק פון ווילנער קולטורהויז. קיין צייַט צו ישובן זיך איז ניט געווען, קיין געלט אין קאַסע — אויך ניט. האָט ער זיך אַן עצה גע־געבן... אויף דער זיצונג פון קאָמיטעט איז ער געקומען מיט אַן אונטערגעשרי־בענעם אָפּמאַך.

די הויפּטפּראָבלעם איז איצט געווען — אַגב, איז קיין מאָל ניט אַראָפּ פון סדר־היום — ווו נעמט מען געלט? האָבן דוד יוטאַן און נתן באַזיליאַן גענומען אויף זיך די שליחות אַרויסצופּאָרן קיין אַמעריקע און אָרגאַניזירן דאָרט אויפן אָרט די געלטזאַמלונג.

מען קען זיך קוים פאָרשטעלן די שׂימ־חה, ווען ס׳איז איינגעצאָלט געוואָרן די לעצטע ראַטע און דער אויפבוי־קאָמיטעט האָט באַקומען דעם שליסל פון די פיר אויפגעשטעלטע ווענט. איצט איז אויפן סדר־היום געשטאַנען אַ נייַע פּראָבלעם — אויסשטאַטן מיטן נייטיקן אינווענטאַר דעם זאַל און די דערבייַיִקע צימערן. עס האָט זיך געפּאָדערט אַ פּראַקטישער צוגאַנג בייַם איינקויפן שטולן, לופט־קילערס, פירהאַנגען אד״גל. דאָ האָט ווי־דער נתן באַזיליאַן אַרויסגעוויזן זייַנע קענטענישן — געקניפּט און געבונדן מיט דער ביזנעסוועלט, האָט זיך אים איינ־געגעבן באַצייַטנס, ערב דער פּרייַזן־הע־כערונג, אייַנצושאַפן אַלע נייטיקע זאַכן און אייַנשפּאָרן דערבייַ אַ היפּש ביסל געלט. געגוג געווען זייַנס אַ וואָרט אָדער אַ גאַראַנטיע — ווען די קאַסע איז גע־ווען ליידיק.

געוויס האָבן אונדזערע עקשנים זיך ניט פאַרגעשטעלט בעתן פּלאַנירן דעם „בית־ווילנע״, אַז מען וועט דאַרפן אייַנ־האַלטן דעם אָטעם בייַם איבערטרעטן די שוועל פון אייַזערנעם טויער מיט די זעקס בראָנדז־באַרעליעפן (קינסטלער: אַלכּסנדר באָגען), וועלכע סימבאָליזירן ווילנע, און צום צווייטן מאָל — בייַם איבערטרעטן די שוועל פון דעם הייליקן אוהל, ווו עס גלימערט פילפאַרביק דער קעראַמיק־עמוד מיטן נר־תמיד (קינסט־לער: באָריס ראַבינאָוויטש) און דרייַ טויזנט סימבאָלישע מצבות, לזכר הונדערט טויזנט קדושים, קוקן אַראָפּ פון די פיר ווענט.

הייַנט, ערב דער פייַערלעכער דער־עפענונג פון „בית־ווילנע״ (אַרכיטעקטין: פּרוי אייַזמאַן־ראָם; יורידישע עקזעקו־טיוו: אַדוו׳ קאַפּלינסקי) ווילט זיך מיר דערמאָנען מיט אַ גוט וואָרט די פאַר־וואַלטונג פון „איגוד וילנה והסביבה״, דעם אויפבוי־קאָמיטעט, אונדזערע לאַנדס־לייַט פון ווילנע און ווילנער געגנט אין לאַנד און אין אויסלאַנד, וועלכע האָבן צוגעלייגט אַ האַנט, ווער מיט געלט, ווער מיט מסירת־נפשדיקער אַרבעט, שלא על מנת לקבל פרס.

נתן באַזיליאַן

די געלטזאַמלונג אין אַמעריקע

פון דעם ווילנער וועלט־צוזאַמענפאָר אין יולי 1968, אויף וועלכן ס׳איז אָנגענומען געוואָרן דער באַשלוס אויפצושטעלן אַ בית־ווילנע אין תּל־אביב, ביזן אונטערשרייַבן דעם אָפּמאַך מיטן קבלן, זומער 1972 — איז פאָלג מיר אַ גאַנג! צוויי יאָר פון אומאויפהערלעכע זוכענישן, באַראַטונגען, געלטזאַמלונגען און דינגענישן. צום סוף, ווען כ׳האָב געלייגט מייַן חתימה אויפן קאָנטראַקט, איז מיר ערשט קלאָר געוואָרן, און ניט נאָר מיר אַליין, אַז אָן דער דרינגענדיקער הילף פון אונדזערע לאַנדסלייַט אין אַמעריקע, וועלן מיר ניט קענען אָנגיין מיט די ראַטעס־צאָלונגען. איז ניט געבליבן קיין אַנדער אויסוועג, ווי פאָרן קיין אַמעריקע און דאָרט אויפן אָרט אָרגאַניזירן די געלט־זאַמלונג.

צוזאַמען מיט דוד יוטאַן האָבן מיר גענומען די דאָזיקע שליחות אויף זיך. גראָד צו יענער צייַט האָב איך געקראָגן אַן איינלאַדונג פון מייַנע גוטע פרייַנד אין אַטלאַנטיק־סיטי מלכּה און פּינע קיידאַן צו דער בר־מיצווה פון זייער ייִנגסטן זון. האָב איך גענוצט אין דעם די בעסטע געלעגנהייט אָנצוהייבן פון אַטלאַנטיק־סיטי די געלטזאַמלונג אין אַמעריקע. דעם באָדן פאַר אַזאַ זאַמלונג האָב איך נאָך מיט אַ צייַט פריִער צוגעגרייט דורך בריוו צו די פרייַנד יאַנקל טראָצקי, מאַקס גורוויץ און ראובן פּוזעריסקי. זיי האָבן מיר צוגעזאָגט צו העלפן.

הכּלל, די בר־מיצווה איז געווען דער אָנהייב פון דער געלט־קאַמפּאַניע אין גרעסערע און קלענערע שטעט פון אַמעריקע, וועלכע האָט געדויערט זיבן וואָכן. צוזאַמען מיט יוטאַנען האָבן מיר דורכגעלעבט דערהויבענע מאָמענטן, ווען מיר האָבן געזען מיט וואָס פאַר אַ באַגייַסטערונג אונדזערע לאַנדסלייַט אין אַמעריקע האָבן אויפגענומען דעם געדאַנק פון אַ ווילנער קולטורהיים אין דער ייִדישער מדינה.

צו מאָרגנס האָבן די קיידאַנס פאַרבעטן זייערע פּילצאָליקע פרייַנד און באַקאַנטע אויף אַן אָפיציעלן מיטאָג, אויף וועלכן עס איז פּראָקלאַמירט געוואָרן די געלט־זאַמלונג. דוד יוטאַן האָט געהאַלטן אַ מייַסטער־רעדע און דער עולם האָט זיך ווי געהעריק אָפּגערופן מיט מזומן און פאַרפליכטונגען.

די ווייַטערדיקע טעג האָבן אונדזערע טייַערע ווילנער פרייַנד יאַנקל טראָצקי, מאַקס גורוויץ, ראובן פּוזעריסקי און פּינע קיידאַן געשאַפן צווישן זייערע באַקאַנטע ווילנער און ניט־ווילנער אַ באַטייַטנדיקע סומע. פאַרשטייט זיך, אַז די פיר דערמאָנטע האָבן אויף דער ליסטע זיך גע־

שטעלט די ערשטע מיט גרעסערע בײַ־שטײַערונגען.

מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט מען מיך פאַרבעטן צו אַ שׂימחה בײַ דער משפּחה טאָפּעק, לעבן פילאַדעלפיע. גע־פאָרן בין איך אַהין צוזאַמען מיט יאַנקל טראָצקי און זײַן פרוי מירע. דאָרט האָט מיך דערוואַרט אַן אָנגענעמער סורפּריז. אונדזער ווילנער בן־עיר לייזער ראָזענ־בלום האָט מיך באַקענט מיט דעם ניט לאַנג פאַרשטאָרבענעם לייב לעווין ז״ל. בײַם געדעקטן טיש האָב איך גענומען אַ וואָרט וועגן דעם בית־ווילנע. צווישן די געסט זענען ניט געווען קיין סך וויל־נער, האָב איך ניט דערוואַרט צו שאַפן דאָ אַ גרעסערע סומע. לייב לעווין האָט פאַרשטאַנען מײַנע ספקות, רופט ער זיך אָפּ צו מיר מיט די ווערטער:

— מר׳ באַזיליאַן — וועלכע סומע איר וועט דאָ שאַפן, גיב איך אײַך העלפט... לײדער איז דאָרט ניט געשאַפן געוואָרן קיין סך. אָבער ל. לעווין האָט מיך דער־מוטיקט מיט זײַן טשעק. פון דער דאָזי־קער צופעליקער באַקאַנטשאַפט מײַנער מיט לייב לעווין ז״ל איז אַרויסגעקומען צווישן אונדז אַ טיפע פרײַנדשאַפט און פאַר דעם בית־ווילנע אַ באַטײַטנדיקער בײַשטײַער. בעת זײַן באַזוך אין לאַנד איז ער מיט זײַן פרוי רחל אַדאָפּטירט געוואָרן אין דער ווילנער משפּחה ווי בכּבודיקע מיטגלידערס. לײדער איז ער פריצײַטיק אַוועק פון דער וועלט און אַזוי אַרום וועט ער פעלן אויף דעם חנוכּת־הבית פון בית־ווילנע סוף נאָוועמבער. כּבוד זײַן אָנדענק.

מיט כּבוד וויל איך דערמאָנען דעם ווילנער געזעלשאַפטלעכן טוער מישאַ פייגעלסאָן, וועלכער האָט אַ סך געהאָלפן אין דער זאַמלאַקציע אין ניו־יאָרק. צווישן די ווילנער און געשאַפן אַ גרעסערע סו־מע פאַר דעם אויפבויפאָנד. אויך תּנחום געלער האָט צווישן זײַנע באַקאַנטע צו־נויפגעזאַמלט אַ באַטײַטנדיקע סומע. צווי־שן די פילצאָליקע בײַשטײַערערס פון ניו־יאָרק איז כּדאַי צו דערמאָנען דעם פאָרזיצער פון ווילנער פאַרבאַנד „פרענדס אָוו ווילנע״ ווײַמאַן, ווי אויך דעם וויל־נער פאַרבאַנד „נוסח ווילנע״, וואָס האָט זיך בײַגעשטײַערט פאַרן בית־ווילנע.

אַ געלונגענע זאַמלונג האָט דוד יוטאַן דורכגעפירט אין לאָס־אַנדזשעלעס. דער דאָרטיקער ווילנער פאַרבאַנד, בראש מיט דעם פאָרזיצער לעאָן קלאָט און דער ענערגישער סעקרעטאַרין עמאַ טעלעראַנט האָבן אַ סך בײַגעטראָגן צום דערפאָלג פון דער זאַמלאַקציע אין קאַליפאָרניע.

פאַקטיש איז 7 וואָכן צו קנאַפּ פאַר אַ „געלט־קאַמפּיין״ אין אַזאַ גרויס לאַנד ווי אַמעריקע. אָבער לויט דער סומע וואָס מיר האָבן דאָרט געשאַפן, מעג די זאַמ־לונג באַטראַכט ווערן ווי אַ געלונגענע. פאַר דעם האָבן מיר צו פאַרדאַנקען אונ־דזערע טײַערע און איבערגעגעבענע וויל־נער פרײַנד.

יצחק מילקובסקי

קווים לתולדות
איגוד יוצאי וילנה והסביבה בישראל

(לרגל פתיחת „בית וילנה")

בשנת 1945 נוסד איגוד יוצאי וילנה לעזרה והצלה מתוך כוונה לסייע ל־שרידי־הגולה שניצולו מן הטבח בווילנה. המארגנים שמו להם למטרה להפעיל את כל אנשי וילנה וסביבתה למען הושטת עזרה נוספת וטיפול אינדיבידואלי מיוחד, דבר שהמוסדות הכלליים, עם כל רצונם הטוב, לא היה באפשרותם לעשותו.

אין זה תפקיד קל לארגן את כל יוצאי וילנה, — שכן הם בני עליות שונות, גילים שונים, מעמדות שונים והשקפות־עולם שונות; ובתוכם מספר ניכר מה־סביבה וממרחקים, אנשים שלא נולדו בווילנה, אלא שבתוקף נסיבות חייהם וגל־גוליהם הסתופפו בווילנה וספגו מרוחה ומצביונה עד כדי הזדהות גמורה עם העיר, שנעשתה להם יקרה כעיר מולד־תם ומקום גידולם וחינוכם.

באותה שנה, שנת 1945, בעיקר לא היה ידוע כיצד ניתן להושיט עזרה ממשית ל־אחינו הווילנאים הנמקים בסבלם. אבל מייד לאחר שניתנה האפשרות הראשונה להעביר אליהם חבילות־מזון ובגדים ב־אמצעות הסוכנות היהודית והג'וינט — נרתמו המייסדים לעבודה זו.

האיגוד פתח משרד, בו רוכזה אינפור־מציה בשביל כל אחד שפנה והביע את רצונו לשלוח חבילות עזרה, והאיגוד נטל על עצמו את הסידורים הטכניים ואת ה־השתתפות בהוצאות השולחים. באותו פרק זמן התחילו להתקבל מכתבים מאנשים בווילנה ובמקומות פזוריהם, שהוגלו ל־שם, כגון רוסיה האסייאנית, וכן מניצולי מחנות ההסגר באירופה. ברוב המקרים לא היה לאנשים קרוב או גואל ולפיכך הושטה להם עזרה בהשתדלותו של האי־גוד על ידי הסוכנות היהודית.

העדות שהושמעה מפי עדים חיים על השמדת וילנה רק הידקה את הקשר בין יוצאי וילנה שבארץ לבין אלה שהגורל כה התאכזר להם. מי שזקוק היה לסיוע ראשון קיבלו מייד. האיגוד לא הסתפק ב־הושטת עזרה גרידא, אלא שם לב לכל אחד ואחד אישית ונתן הדרכה לכל עולה, כדי שימצא את תיקונו בחיים החדשים בארץ. עזרו לו למצוא קרובים, מכרים או ידידים, שכתובתם נעלמה ממנו וכל הגורמים יחד הואילו למצוא את הדרך המתאימה להתמזגות בתוך הישוב.

ארגונים של יוצאי וילנה בארצות אח־

רות — כמו איטליה, צרפת ועוד — סייעו בידי האיגוד ע״י המצאת רשימות של הניצולים ופירסום רשימות אלה בעיתונות ועל־ידי עבודת־גומלין של העברת רשימות מהארץ אליהם על מנת לקבץ נידחים ולקשר קרובים.

ראש דאגתו של האיגוד לפליט היתה למצוא לו עבודה מתאימה לכושרו הגופני או למקצועו, ועל ידי כך לפתח בו את הרגשת אי־תלותו. נוצלה כל ההשפעה האישית של אנשי האיגוד בחוגים שונים ביישוב וכל מאמץ לא היה קשה בעיניהם. הוצאו מאות מכתבי המלצה ועשרות פניות אישיות מטעם כל חברי הוועד בלי להתחשב בטרדות הלא מעטות.

בין השרידים שעלו היו רופאים, אחיות, מהנדסים, טכנאים, בעלי־מלאכה ו־אנשים מחוסרי־מקצוע. היו גם נערים בגיל רך, שהיה צורך להקנות להם מקצוע. לכל אחד ניתנה תשומת־לב מספקת, כדי להקל את חבלי קליטתו וכל מי שפנה לא הושב ריקם. ברוב המקרים התברר, כי למען אפשר לשרידים היאחזות מסודרת יותר יש לדאוג למתן הלוואות לסידורים קונסטרוקטיביים. האיגוד מצא לנכון לתת את הכסף בצורת הלוואה באמצעות בנק, כדי שהעולה ירגיש כי מחובתו, עם התבססותו בעבודה, להחזיר את הכסף כחוב שמוטל עליו לסלקו, ולא כדבר צדקה.

בעיית השיכון היתה החמורה ביותר. האיגוד הצליח לשכן את רוב העולים בתוך הבתים, שנבנו ע״י הסוכנות וה־עיריות וכן על ידי מתן הלוואות, כדי להשיג דירות במקומות פרטיים.

בין השרידים באו גם חולים ותשושים. גם להם הושטה עזרה, הן על ידי ריפוי מקומי והן על ידי הפנייה לבתי־חולים והבראה. רבים היו חסרי לבוש וגם בשטח זה נעשה כמיטב היכולת. עיקר הפעולות היה להושיט עזרה בארץ לאלה שזה מקרוב באו, אבל הידיעות שהגיעו מחו״ל אילצו לשלוח עזרה גם לארגונים של יוצאי וילנה בחו״ל, כגון: בלודז׳, באיטליה, בצרפת ובקפריסין. יש לציין, כי עבודה זו הוקלה ע״י קבלת עזרה גם מארגונים בחו״ל, כמו ניו־יורק, קייפטאון ויוהנסבורג.

מאז ייסודו טיפל איגוד יוצאי וילנה בהקמת יד לזכר וילנה היהודית, — מפעליה ואנשיה. היו הצעות שונות, כמו: ייסוד מושבה, הקמת מוסדות, בתי תרבות, הוצאת ספר־זכרון וכד׳. לבסוף הוחלט להקים „בית וילנה״.

נעים לציין, כי כל חברי הוועד עבדו תוך מסירות והבנה הדדית. ולא חברי הוועד בלבד, אלא כל אנשי וילנה מילאו את חובתם ולא חסכו מעצמם עמל, טרחה, עזרה כספית ניכרת, כדי לאפשר פעולה לבבית זו. הודות לכל אלה הוקם משכנו החדש „בית וילנה״. הודות למאמצים ההם ולעבודה פוריה זו יש לנו כיום מועדון, מקהלה, מתארגנת תזמורת כלים עממיים ועוד.

אנו מקווים, כי כל בני־עירנו בארץ ובאשר הם שם, ימצאו בבואם ארצה ב־„בית וילנה״ את שלוותם ומנוחתם הרוחנית.

יוסף ראַדזעלי

קורצע סך־הכלען

(צו דער דערעפענונג פון „בית-ווילנע")

די ערשטע טריט

די ערשטע אָרגאַניזירטע טעטיקייט נוסח ווילנע אויף דער ישראל־ערד האָט זיך אָנגעהויבן אין יאָר 1935 מיט אַ וויל־נער מנין און אַ גמילות־חסד־קאַסע. פון די זעקס ותיקים, וועלכע האָבן אָרגאַ־ניזירט און אָנגעפירט מיט די צוויי גע־זעלשאַפטלעכע אונטערנעמונגען, איז שוין היינט קיינער ביים לעבן ניטאָ.

אין יענער צייט האָבן אונדזערע טייַ־ערע לאַנדסלייַט ז"ל געהאַט וואָרשייַנ־לעך אין איינציקן ציל: אין פּראָצעס פון איינוואָרצלען זיך אין דעם לאַנד פון די אָבות, אַריבערפלאַנצן אויף דער הייליקער ערד אויך דעם גוטן גייַסט און די גוטע מידות פון ירושלים־דליטא. גע־וויס האָבן זיי דעמאָלט ניט געקענט פאָ־רויסזען, אַז זיי לייגן דעם יסוד פאַר אַ פאַרבאַנד, וואָס וועט יאָרן שפּעטער זיך דאַרפן גאָר מטפל זייַן מיט דער שאַ־רית־הפליטה פון דער אומגעבראַכטער ווילנער ייִדישער וועלט, מיט אָפּראַטע־ווען, צונויפזאַמלען, פאַראייביקן...

פון 1945 ביז היינט, ערב דעם חנוכּת־הבית פון ווילנער קולטורהויז אין מדי־נת ישראל, האָט דער איגוד יוצאי ווילנה מצליח געווען אויף אָט דעם גורלדיקן וועג. פאַרשטייט זיך, אין אַ גרויסער מאָס אַ דאַנק דער איבערגעגעבענער אַרבעט פון די באַקאַנטע ווילנער געזעלשאַפט־לעכע טוערס, ותיקים און עולים, וועל־כע האָבן אין פאַרשיידענע צייַטאָפּשניטן אָנגעפירט מיט דער טעטיקייט פון דעם ווילנער־פאַרבאַנד: ד"ר א. לעוויט, יהושע גורוויץ, חיים קאָפּעלאָוויטש, אַדוו' אליהו רודניצקי, ד"ר אַ. ליבאָ און ד"ר מ. דוואָרזשעצקי.

ווען ד"ר אַ. ליבאָ ז"ל איז אָנגעקומען אין לאַנד, איז זייַן הויז אויף אחד־העם 140 געוואָרן דער צענטער פון אַלע וויל־נער טעטיקייטן אין לאַנד. אין זייַן וווי־נונג האָט געווימלט מיט ווילנער גייַסט און ווילנער לעבן. דאָ זענען אויסגע־חלומט געוואָרן חלומות, געפירט געוואָרן הייסע, פייַערדיקע וויכוחים. דאָ האָט מען געקענט קריגן אַן עצה, מעדיצינישע הילף און אָפט אַ פּאָר פונט פאַר אַ נייַעם עולה. ד"ר אַ. ליבאָ האָט ממשיך געווען די מסורת פון אַ ווילנער ייִדישן פאָלקס־דאָקטער אויך דאָ אין לאַנד.

דער צווייטער געביט, אויף וועלכן דער ווילנער־פאַרבאַנד האָט דערגרייכט ממ־שותדיקע אויפטוען איז, אָן שום ספק, די פאַרצווייַגטע קולטור־טעטיקייט נוסח

ווילנע: ליטעראַרישע אָוונטן, פּאָרלעזונ־גען, אימפּרעזעס, אָנדענק־אָוונטן אד״גל. די קולטור־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן האָבן אויסגענומען ביים עולם און דער פאַרבאַנד איז געוואָרן אַן אַדרעס פאַר אַלע ווילנער, וועמען ס׳איז טייער און הייליק דער אָנדענק און המשך פון ירו־שלים־דליטא. שוין דאַן איז אויפגעקומען דער געדאַנק וועגן אַן אייגענעם לאָקאַל, אַ ווילנער קולטורהויז. ערשט נאָך דעם ווילנער וועלט־צוזאַמענפאָר אין ישראל, אין יולי 1968, האָט דער חלום אָנגע־הויבן פאַרווירקלעכט צו ווערן. געווען די העכסטע צייט — דער פאַרבאַנד האָט גענויטיקט זאָרגן פאַר זיין ערשטלינג, דעם „ווילנער כאָר״, וואָס האָט זיך קונה־שם געווען אין גאַנצן לאַנד, און פאַר זיין ליבלינג, דעם „ווילנער קלוב״, וועלכער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטער פון אַלע קולטור־טעטיקייטן צווישן דעם ווילנער עולם אין ישראל.

„ווילנער קלוב״

העכער צוויי הונדערט באַגעגענישן זע־נען פאָרגעקומען אין קלוב זינט דער אָפיציעלער דערעפענונג, דעם 16טן יולי 1967. דאָ זענען אויפגעטראָטן באַקאַנטע אַרטיסטן, זינגערס, געוועזענע פּאַרטיזאַ־נער, שרייבערס און זשורנאַליסטן, כנסת־דעפּוטאַטן פון פאַרשיידענע ריכטונגען, דאָ האָט רעציטירט דער האַרציקער ד״ר אַלכּסנדר ליבאָ שלום־עליכמען און משה נאַדירן.

געווען ניט לייכט אָנצוגיין רעגולער מיט די אָוונטן אָן אַן אייגענעם לאָקאַל. אָבער לייבל קאָריסקי, דער לייטער פון קלוב און אָרגאַניזאַטאָר פון די אימפּרע־זעס, האָט זיך אַן עצה געגעבן — געוואַנ־דערט פון איין לאָקאַל אין אַ צווייטן: נחמני 39, בית־המליץ, ליטווישער פאַר־באַנד און צוריק אויף נחמני 39. פון דעסטוועגן איז דער וואַנדערנדיקער קלוב געוואָרן דער טרעפפּונקט פון דער גאַנ־צער ווילנער עדה אין ישראל: אַלטע און נייע עולים, געסט פון אויסלאַנד — אַלע האָבן געוווסט, אַז אויב מען וויל עמעצן טרעפן, אַ פריינד צי אַ באַקאַנטן, דאַרף מען קומען אין ווילנער קלוב.

„ווילנער כאָר״

אין מאַרץ 1974 האָבן מיר געפייערט דעם צען־יאָריקן יובילעי פון „ווילנער כאָר״. דער כאָר ציילט קרוב 70 זינגערס און זינגערינס, ליבהאָבערס פון ייִדישן ליד (אַ טייל פון זיי וועטעראַנען פון די אַמאָליקע ווילנער ייִדישע פאָלקסכאָרן), וועלכע גיבן זיך אָפּ מיט פּאָפּולאַריזירן דאָס ייִדישע ליד.

אין משך פון די פאַרגאַנגענע צען יאָר איז דער כאָר (דיריגענטן, פון 1964 ביז היינט: יעקב סאָלאָנאָוויץ ז״ל, ברוך זשיס־לין און עוואַ פּיטליק) אויפגעטראָטן כמעט אויף אַלע בימות פון לאַנד, אַרויס־געלאָזט אַ פּלאַטע מיט 14 אויפגעפירטע פאָלקסלידער, אויסגעברייטערט זיין רע־פּערטואַר, ביי דער זייט פון ייִדישן ליד, וואָס האָט געשפּילט אַ מאָל אַ וויכטיקע ראָל אין לעבן פון שטאָט און שטעטל, מיט היינטצייטיקע העברעישע לידער.

דאָס נייע קולטורהויז אויף דער יהודית־אַלעע אין תל־אביב וועט פון איצט אָן זיין דער שטענדיקער אַדרעס פון „וויל־נער קלוב״ און „ווילנער כאָר״.

גאָלדע גאָרדאָנאָוויטש

פרויענקרײַז בײַם ווילנער־פאַרבאַנד אין תל־אביב

מיר, דאָס הייפל לעבן־געבליבענע ווילנער, האָבן געפונען אין מדינת ישׂראל אונדזער היים, האָבן זיך דאָ אײַנגעװאָרצלט און אָנגעהויבן אַ נײַ לעבן. מיר זענען טרײַע און איבערגעגעבענע ביר־גערס פון אונדזער לאַנד, אָבער דאָס פּײַערל פון ווילנע, אונדזער היימשטאָט, ברענט נאָך אין אונדזערע הערצער און וועט ניט אויסגעלאָשן ווערן כּל־עוד מיר זענען דאָ. מיר דאַרפן איבערגעבן דעם נײַעם דור, די קומענדיקע דורות, די תּורה און חכמה, די גרויסקייט פון ירו־שלים־דליטא און גלײַכצײַטיק דערמאָ־נען איר טראַגישן, זינלאָזן חורבן.

אין סעפּטעמבער 1971 האָט זיך פאַר־זאַמלט אין דער וווינונג פון אַבא ספּיר אַ גרופּע ווילנער פרויען, צווישן זיי: גורניצקי צילה, דײַכעס מוסיה, ווילד־שטיין צביה, גאָרדאָנאָוויטש גאָלדע, יחיאלי סוניה, קאָריסקי מרים, קלאָצניקאָוו נעמי און ראַבינאָוויטש לאה. יענעם אָוונט האָבן די דערמאָנטע חברות זיך אָפּגערופן אויף דער איניציאַטיוו פון אַבא ספּיר און געגרינדעט דעם פרויענקרײַז בײַם „איגוד יוצאי וילנה".

די ערשטע אויפגאַבע, וואָס דער קרײַז האָט גענומען אויף זיך, איז געווען: שאַפן די נייטיקע געלטמיטלען אַרויסצוגעבן אַן אָנדענקבוך לכּבוד דעם באַליבטן בײַ אַלע ווילנער ד"ר אַלכּסנדר ליבאָ. אַ דאַנק דער ענערגישער און איבערגעגעבענער אַרבעט פון אַלע חברות איז אין משך פון אייניקע וואָכן דערגרייכט געוואָרן דער ציל.

אין פאַרלויף פון דער צײַט האָבן זיך אָנגעשלאָסן צום פרויענקרײַז די חברות בורגין זלאַטע, חדש שרלוטה, מילאַ־קאָווסקי ליזה, לב אסתר, ליבאָ וירה, קאָגאַנאָוויטש סימה און קאַפּלינסקי מאשה.

דער פרויענקרײַז איז טעטיק בײַ יע־דער קולטור־אַרבעט. העלפט אָרגאַניזירן און דורכפירן די אימפּרעזעס און פאַר־אַנשטאַלטונגען פון „איגוד יוצאי וילנה".

אייניקע חברות פון קרײַז זענען פאַר־טראָטן אין דער פאַרוואַלטונג פון „איגוד" און אין אויפבוי־קאָמיטעט פון „בית־וילנה", ווי אויך אין ווילנער כאָר. דער פרויענקרײַז האָט זייער פיל מיטגעהאָלפן צום מאַטעריעלן דערפאָלג פון קאָנצערט פון די ווילנער קינסטלערס, וועלכער איז פאָרגעקומען אין פעברואַר 1972 אין „היכל התרבות". אין דעם אינטערנאַ־ציאָנאַלן פרויענטאָג אין מאַרץ 1972 איז דורך דעם פרויענקרײַז אײַנגעאָרדנט גע־וואָרן אין לאָקאַל פון „איגוד יוצאי לי־טא" אַן אינטערעסאַנטער אָוונט מיט אַ רײַכער ליטעראַריש־קינסטלערישער פּראָ

גראַם, אין וועלכן עס האָבן אויך אָנטייל גענומען די חברות פון קרייַז. דער אָוונט האָט געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג און איז וואַרעם אָפּגעשאַצט געוואָרן אין דער יידישער פרעסע.

דער פרויענקרייַז האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט אין דער געלטאַקציע פאַר דעם „בית־ווילנה" און בייַגעטראָגן זייַן חלק צו דער אַלגעמיינער הצלחה.

און איצט, מיט דער דערעפענונג פון „בית־ווילנה" אין תּל־אביב, ווען אונדזער חלום פון צענדליקער יאָרן איז ענדלעך פאַרווירקלעכט געוואָרן — האַלטן מיר, פרויען, פאַר אונדזער פליכט, פאָרצוזעצן אונדזער טעטיקייט אויף אַלע געביטן, ווו מיר וועלן נאָר קענען ברענגען נוצן אין גייַסט און אין נוסח פון ווילנע אונדזער היימשטאָט.

ווילנער כאָר

בנימין אַנוליק

להנצחת וילנה
ב„בית לוחמי הגיטאות"

במשך השנים האחרונות הוקמו ב„בית לוחמי הגיטאות" מפעלים אחדים המוקד־שים לווילנה היהודית.

ביום השנה הכ"ט לחיסול גיטו־וילנה נחנך כאן „אולם וילנה", המהווה תצוגה קבועה מוקדשת לירושלים דליטא. התצו־גה סוקרת את קורותיה של קהילת וילנה במשך 400 שנה. החל בראשית המאה ה־16 ועד כיבוש העיר ע"י גרמניה הנא־צית ביוני 1941.

האולם מחולק למדורים — חלק כללי; היסטורי; בין שתי מלחמות העולם; ה־שנים 1939־41. באולם — מפת וילנה ה־מופעלת ע"י מנורות חשמל, המציינות את בתי־הכנסת בווילנה, בתי־הספר היהו־דיים, מוסדות תרבות, כלכלה וסעד.

לפני שנים אחדות ערך הבית תערוכות זמניות אחדות שעניינן קהילת וילנה: ה־עיתונות היהודית בווילנה מראשית המאה (כ־400 יחידות); תערוכת איורים של ה־צייר הפרטיזאן אלכסנדר בוגן; לתולדות החינוך העברי בווילנה לפני השואה (מה־אוסף של שלמה פרבר); תערוכת ציו־רים על הנושא „גיטו וילנה" של האמן־העולה מברית־המועצות שמעון גרמייזה.

באחד האולמות של המוזיאון מוצגת תערוכה „העיירה אולקניקי" — הסמוכה לווילנה. התערוכה כוללת מוצגים רבים — תצלומים, תעודות, דגמים על החיים החברתיים, הכלכליים והתרבותיים של עיירה יהודית בטרם שואה.

גם בפרסומי הבית לא נפקד מקומה של וילנה. בהוצאת „בית לוחמי הגיטאות" ראו אור כמה ספרים שנושאם וילנה ב־תקופת השואה:

„יומנו של נער מווילנה" — יומן אשר נכתב בגיטו ע"י נער בן 15, יצחק רוד־שבסקי. יומן זה הופיע גם בתרגום אנגלי.

„אין געטאָס און וועלדער" — זכרונות של איש וילנה אליעזר אנגלשטרן. על גיטו וילנה, בדרכים אל הפרטיזאנים, ב־יערות.

„פאַרשריבן אין אַ שײַער" — רשימו־תיה של רות לימנזון־אנגלשטרן, שמצאה מסתור בגורן ושם העלתה זכרונותיה מ־תקופת המלחמה (1943־44).

כן הוציא הבית לפני שנים אחדות תקליט ביידיש: „דאָס געזאַנג פון וויל־נער געטאָ" ובו 12 שירים מגיטו־וילנה. השנה הוצא תקליט נוסף, בעברית: כלו־לים בו 12 שירים מגיטאות שונים, מח־ציתם מגיטו וילנה. לתקליט מצורפת חו־ברת ובה השירים בעברית ובשפת המקור (יידיש) וכן דברי הסבר על הנסיבות ש־בהן נוצרו והושרו. שני התקליטים זכו לתפוצה רבה והביאו את שירת הגיטו

והפרטיזאנים לבתים יהודיים רבים בארץ ובגולה.

בארכיון של הבית הוקם מדור מיוחד לווילנה. ברשותו אלפי תצלומים הממויי־נים לפי נושאים: ועידות וכנסים, אי־שים, סופרים, אמנים, בתי־כנסת, בתי־קברות, הווי יהודי, מראות הרובע היהו־די, נוף ומראה כללי, גני־ילדים, בתי־ספר וסמינרים, ארגונים שונים, גיטו־וילנה, תנועת המרי בווילנה בימי הכיבוש הנאצי, פרטיזאנים יוצאי וילנה, המחנות באסטוניה אליה הוגלו כלואי הגיטו.

בארכיון כרטסת מלאה על אסירי קלו־גה. נמצאים בידינו מאות ספרים על וילנה היהודית ועל גיטו וילנה וספרים שראו אור בווילנה, ספרי־לימוד שונים בעברית וביידיש וכן אוסף עיתונים וכתבי־עת.

בארכיון כמה אוספים פרטיים חשובים — אוסף שלמה פרבר, אוסף חיים קופי־לוביץ, אוסף ד״ר אלכסנדר ליבו, אוסף מאיר מלמד, אוסף הרב פסקר ואחרים.

ברשותנו דגם גיטו וילנה, שהוכן ב־ווילנה במשך שנים ע״י הפרטיזאן לייב שר. גודלו כשניים על שניים מטרים. הובא לארץ ב־8 חלקים ע״י עולים חדשים, חבריו של שר. הדגם מדוייק מאוד ואפשר להבחין בו בכל הרחובות והבתים בגיטו.

בעתיד הקרוב עומד הבית להתחיל בהכנת ביבליוגראפיה של ספרים וכתבי־עת על וילנה. עבודה זו תיעשה בשיתוף עם אוניברסיטת חיפה. המפעל נתאפשר הודות להתגייסותם של אנשי וילנה ב־חיפה.

ביוזמת ארגון יוצאי וילנה בחיפה וה־זוג מטלה וארוין דטנר הוקמה קרן ל־זכרו של אהרון קרוכמלניק, איש וילנה. קרן זו וכן ועד מיוחד ע״י „נוסח וילנה״ בניו־יורק סייעו בהנצחת וילנה ב„בית לוחמי הגיטאות״.

אנשי וילנה בארץ ומחוצה לה הקימו ב„בית לוחמי הגיטאות״ יד לקהילת ויל־נה החרבה. המבקרים הרבים הפוקדים את הבית — ובמיוחד בני הדור הצעיר — לומדים על אחת הקהילות המפוארות ב־אירופה, בגאונה ובשברה. כל המפע־לים המוזכרים משתלבים במערכת לימו־דית ותצוגתית של „בית לוחמי הגיטאות״.

„ירושלים־דליטא
אילוסטרירט און דאָקומענטירט"

אין ניו־יאָרק איז נאָר וואָס דערשינען דער לאַנג דערוואַרטער היסטאָרישער בילדער־אַלבאָם, וואָס נעמט אַרום 500 יאָר ייִדיש לעבן און שאַפן אין דער איינציקאַרטיקער שטאָט ווילנע ירושלים־דליטא. דער פּראַכטפולער אַלבאָם איז געדרוקט אין דרײַ בענד. דער ערשטער מיטן צווייטן באַנד ציילן 540 זײַטן און נעמען אַרײַן 3000 בילדער, פאָטאָסטאַטן־דאָקומענטן פון 15טן יאָרהונדערט ביז איבער דער חורבן־תּקופה. די קורצע דערקלערונגען אונטער די בילדער און דאָקומענטן זענען געדרוקט אין פיר שפּראַכן: ייִדיש, העברעיִש ענגליש און רוסיש. דער דריטער באַנד אַנטהאַלט זוכצעטלען און אַ ביבליאָגראַפיע צו די בילדער און דאָקומענטן פון ערשטן און צווייטן באַנד. צום אַלבאָם איז בײַגעלייגט אַ מאַפּע אין ייִדיש פון ווילנע מיט אירע פאָרשטעטלעך.

דער היסטאָריש־דאָקומענטאַרער געדענק־אַלבאָם איז רעדאַגירט און צוזאַמענגעשטעלט פון דעם חורבן־פאָרשער לייזער ראַן; אַרײַנ־פיר־ווערטער האָבן געשריבן: פּראָפ' בן־ציון דינור, פּראָפ' אברהם־יהושע העשל, פּראָפ' ישׂראל קלויזנער און לייזער ראַן.

ס'לאָזט זיך בשום־אופן ניט גלייבן, אַז די גראַנדיעזע אַרבעט איז געטאָן געוואָרן בפּועל־ממש פון אַ יחיד. אמת, אויף דער ערש־טער זײַט פיגורירן די נעמען פון טעכנישע מיטאַרבעטערס, ווי אי־בערזעצערס, קאָרעקטאָרן, קאָנסולטאַנטן, פאָטאָגראַפן. אָבער לויט ווי דער שרײַבער פון די שורות ווייס צו דערציילן, ווי איינער פון די ערשטע חסידים פון אַרויסגעבן דעם אַלבאָם, האָט דער איניציאַ־טאָר לייזער ראַן אַליין געטאָן די הויפּטאַרבעט פון צוזאַמענשטעלן דעם דאָקומענטאַרן געדענק־אַלבאָם. אַ געוואַגטער פּאַרמעסט און אַ וויכטיקער אויפטו פון אַ יחיד, וואָס האָט אַרײַנגעלייגט אין דעם הייליקן ספר העכער 30 יאָר אומדערמידלעכע אַרבעט און אומבאַ־גרענעצטע צײַט. מיט דעם חלום האָט זיך לייזער ראַן, איינער פון די געציילטע לעבן־געבליבענע מיטאַרבעטערס פון ווילנער ייִוואָ, אַרומגעטראָגן אַ סך יאָרן, און נאָר אַ דאַנק זײַן עקשנות איז דער חלום פאַרווירקלעכט געוואָרן.

לייזער ענגעלשטערן

לייזער ראַן

אַ יאָר פון דערמאָנונג

אין דערמאָנונג ליגט גאולה.

ישראל בעל-שם-טוב

פון פאַרוואָלקנטן ניו־יאָרק איז מײַן חג־שׂמחה צום חנוכּת בית־וילנה אַזוי זוניק, ווי דער הימל איבער דעם נײַעם בנין אין תּל־אביב, וואָס צעעפנט די טירן צו וויכטיקע צילן אויף אונדזער סדר־היום: אויפצושטעלן אַ געזעלשאַפטלעכן אַדרעס פאַר שארית־וילנה אין מדינת־ישׂראל; אַ בית־זכּרון פאַר דער עדה קדושים; און אַ צענטער, אַ שפּײַכלער פאַר דער גײַסטיקער ירושה פון 500 יאָר יידישע שעפערישקייט אין ירושלים־דליטא.

אַז די אַלע צילן זענען פון גרויס וויכטיקייט פאַר (נישט נאָר בלויז) ווילנער ייִדן, איז פאַרשטענדלעך פאַר יעדן פון אונדז. פונקט אַזוי ווי ס׳איז פאַרשטענדלעך, אַז די פאַרלאָרענע יאָרן פאַרשאַפן דאָס געאײַל, וואָס שנעלער זיך צו נעמען די אַלע צילן פאַרווירקלעכן.

אַלע?

אויב מיר ווילן ווערלן — אַלע.

ווי איינער וואָס האָט זיך פאַר די לעצטע דרײַ צענדליק יאָר גאָר אַ סך פאַרנו־מען מיט די ענינים קאָן איך עדות זאָגן, אַז ס׳איז ניט נאָר מעגלעך, נאָר אין אונ־דזערע אין־ברירה־באַדינגונגען אַפילו צוועקמעסיק אָנצוגיין מיט דער אַרבעט פאַר די דערמאָנטע פּאַראַלעלע צילן גלײַכצײַטיק.

אויב נאָר, פאַרשטייט זיך, פאַר יעדער אויפגאַבע וועלן זיך געפינען די פאַר־אינטערעסירטע איבערגעגעבענע טוערס, וואָס וועלן אינוועסטירן זייער צײַט און מי, און פאַר אַלע אויפגאַבעס — אַ געניטע צענטראַלע אָנפירונג, אַלעמענס אַרבעט צו קאָ־אָרדינירן. מיט וויל־נאָר, גלויבן און אידעאַליזם און מיט מיטאַרבעטערס וואָס זענען גרייט צוצולייגן אַ האַנט ווען נאָר און ווו מען דאַרף, ווערט לײַכטער דעם שווערסטן פאַרמעסט צו דערגרייכן.

אָבער פון די אַלע וויכטיקע פּלענער און פּראָיעקטן, דורך וועלכע מיר זענען מסוגל אָנצופילן דעם בית, ווי אונדזער היים, מיט ווילנער גײַסט, נוסח און אָנדענק, וויל איך זיך דאָ אָפּשטעלן אויף אַ מאָנונג וועלכע מען דערמאָנט לײדער צום ווייניקסטן.

אַ פּראָיעקט, וואָס פאָדערט ניט קיין גרויסע אויסגאָבן, קיין שווערע אָנשטרענ־גונגען, קיין ספּעציעלע קענטעניִשן פון אויסגעשולטע פאַרשערס און קיין אומבאַגרע־נעצטע צײַט און מי. דאָס וויכטיקסטע — אָבער אומבאַדינגטע — וואָס דער פּראָיעקט פאָדערט יאָ, איז פאַרשטענדעניש און גרייטקייט פון יעדן ווילנער ייִד צו ווידמען עטלעכע צענדליק מינוט, אויף צו פאַרצייכענען וואָס ער (אָדער זי) געדענקט וועגן די נאָענטע פאַמיליע־מיטגלידער, קרובים, חברים, פרײַנד, לערערס, שכנים, באַקאַנטע, וואָס זענען אומגעקומען אין גרויסן חורבן, און דאָס פאַרצייכנטע איבערשיקן צום יזכּור־קאָמיטעט אין בית־ווילנה, אין תּל־אביב.

✶

מען מעג אָננעמען, אַז העכער 90% פון די אומגעקומענע ווילנער ייִדן זענען ניט נאָר פיזיש אומגעבראַכט געוואָרן, אויך זייער לעצטער זכר — דער נאָמען, וואָס האָט דאָקומענטירט זייער עקסיסטענץ, איז אָפּגעמעקט געוואָרן צוזאַמען מיט זייער אויסגע־לאָשענעם לעבן.

אינדיווידועלע קברים מיט מצבה־דענקמעלער לזכּרון — דאָס איז אַ לוקסוס, צו וועלכן די געשטאָרבענע בימי החורבן האָבן זעלטן דערגרייכט. אָבער אויך די ייִדן וואָס זענען געשטאָרבן און געקומען צו קבר־ישׂראל פאַרן חורבן (אויף די שפּעטערדיקע מאָרד־טעריטאָריעס), זענען זייערע קברים מיט די מצבה־דענקמעלער אויף די ייִדישע בית־עלמינס צעשטערט געוואָרן צו גלײַך מיט די ייִדישע לעבנס אין די געטאָס און קאָנצלאַגערן.

די טאָטאַלע פאַרניכטונג פון ייִדישער עקסיסטענץ אין אַלע אירע פאָרמען, אויס־דרוקן און צײַט־דימענסיעס — הווה, עבר און עתיד — דאָס איז געווען דער דעטערמי־נירטער ציל פון דער נאַצישער „ענדגילטיקער לייזונג פון דער ייִדן־פראַגע" און איז פאַרבליבן די צילבעוועט פאַר אַלע זייערע שוואַרצע און רויטע יורשים און נאָכפאָלגערס.

די ווײַטזעעוודיקסטע און סטראַטעגיש ווירקזאַמסטע ייִדישע קאָנטר־אַטאַקע קעגן אַלע אָנגעווענדטע אַלטע און נײַע וואַריאַנטן פון דער „ענדגילטיקער לייזונג" איז — די כּסדרדיקע רעקאָנסטרוקציע, באַנײַונג און המשך פון אַלץ וואָס איז ייִדיש־שעפעריש און — אייביק.

אויב שטיינערנע און מעטאַלענע דענקמעלער האָבן זיך אַרויסגעוויזן אַזוי ניט־שטאַנדהאַפטיק קעגן אָרגאַניזירטער און דעטערמינירטער (אומ)מענטשלעכער רישעות, איז אָבער די פּאַפּירענע בריק — ווי די מסורה לערנט אונדז — שטאַרקער און דויער־האַפטער פון זיי אַלע. אויף דער פּאַפּירענער בריק — אויף די פונדאַמענטן פון גלויבן און זכּרון — זענען ייִדן אַדורך און אַריבער אַלע מאַסן־רציחות, גירושים, אינקוויזי־ציעס און פּאָגראָמען און האָפן אויף אָט דער אויסגעפּרוּווטער בריק דער גאולה אַנטקעגן גיין.

דער פאָרמעסט אויפצוקלײַבן די נעמען פון דער עדה קדושים פון ירושלים־דליטא איז אָבער אַן אויפגאַבע וואָס בלויז אונדזער דור פון חורבן און באַנײַונג איז

מסוגל דורכצופירן ווי געהעריק. עס איז שוין שפּעט געבוג די זכרון־אַקציע ענדלעך אַרויפצושטעלן אויף אונדזער סדר־היום. אין די פאַרגאַנגענע דרײַסיק יאָר האָבן מיר פאַרלאָרן אַ שלל מיט ווערטפולע ידיעות, סײַ צוליב די פאַרשטאָרבענע עדות און סײַ צוליב די שוין פאַרגעסענע פאַקטן און נעמען. טאָרן מיר מער נישט זאַמען צו מאָביליזירן אונדזער זכרון און פאַרצייכענען די נעמען פון אַלע פאַרשוווּנדענע ווילנער ייִדן ווּעמענס לעצטער זכר פינקלט נאָך אין אונדז.

פאַר די אומבאַקאַנטע קברים פון אונדזערע אַלעמענס נאָענטסטע וועלן די קאָלעק־טיווע יזכּור־בלעטער דינען ווי דער לאַנגדויערנדיקסטער געדענקמאָל, ווו די נאָמענלאָזע קדושים וועלן צוריק באַקומען זייערע פאַרברענטע ייִדישע נעמען און אָפּט די קאָנטורן פון זייערע פאַרגאַזטע געשטאַלטן, און די עדה פון ירושלים־דליטא וועט אין דעם בית־החיים פון פאַלקישן זכרון פאַרבלײַבן אויף תּמיד.

אויב מיר — די לעבן־געבליבענע ייִדישע עדות — וועלן ניט פאַרצייכענען די נעמען פון דער אויסגעמאָרדעטער ווילנער קהילה, די דאַטן און ערטער פון זייער אום־קום, און אַנדערע דאָקומענטירטע פאַקטן פון זייער לעבן און אומקום — וועט אונדזער אומדערקלערלעכער (און אומפאַרגעבלעכער) שווײַגן העלפן צו פאַרגעסן דעם גרויסן אַכזריותדיקן מאַסנמאָרד און ריינצוּוואַשן די מערדערס און מיטשולדיקע אין גענאָסיד־פאַרברעכן לגבי אונדזער שטאָם.

מײַן קאָנקרעטער פאָרשלאָג איז: פּראָקלאַמירן פון הײַנטיקער געטאָ־יאָרצײַט ביז דער קומענדיקער אַ יאָר פון זכרון, — ווילנער ייִדן בכל תּפוצות־ישׂראל זאָלן מאָביליזירט ווערן אויסצופילן יזכּור־אַנקעטעס אויף יעדער פּערזאָן (מאַן, פרוי און קינד), וועגן וועמען זיי איז באַקאַנט וועלכע עס איז ידיעות וועגן זייער אומקום (מעג עס זײַן אַזוי ווייניק ווי אַ פאַמיליע־נאָמען און אַן אַקציע, ווען יענע(ר) איז צוגענומען געוואָרן).

דער ספּעציעל געשאַפענער יזכּור־קאָמיטעט, וואָס וועט זיך פאַרנעמען מיט דעם ענין, דאַרף זיך שטעלן אין פאַרבינדונג מיט אַלע ווילנער ייִדן. ווו נאָר עס געפינט זיך אַ ווילנער־פאַרבאַנד, אָדער אָרגאַניזירטע ווילנער גרופּעס, דאַרפן זיי אויסטיילן ספּעציעלע יזכּור־קאָמיסיעס, וועלכע זאָלן זיך דירעקט פאַרנעמען מיט דורכפירן די יזכּור־אַקציע אין זייער ווינשטאָט און אין די שכנותדיקע געגנטן. זיי דאַרפן צעטיילן די יזכּור־אַנקעטעס, אינסטרויִרן ווי אַזוי צו פאַרצייכענען די ידיעות (באַזונדערס וועגן באַשטימטע געשעענישן וועגן וועלכע אַ געוויסער יחיד האָט ווערטפולע אינפאָרמאַ־ציעס), אויפנעמען די אויסגעפילטע אַנקעטעס, דערמאָנטע צוגאָבן, און איבערשיקן אין דער צענטראַלער יזכּור־קאָמיסיע.

אַ באַזונדערס וויכטיקער מיטל צו דערגרייכן די ניט־אָרגאַניזירטע ווילנער יחי־דים זענען די ייִדישע ראַדיאָ־און טעלעוויזיע־אוידיציעס, די אָרטיקע פּרעסע און פּע־ריאָדיק אויף ייִדיש און אין דער לאַנדשפּראַך, בולעטינען פון די צענטראַלע ייִדישע אָרגאַניזאַציעס, צענטערס און קהילות. מען דאַרף זיך באַמיִען, אַז אין דער פּרעסע זאָל אָפּגעדרוקט ווערן די יזכּור־אַנקעטע מיט די באַמערקונגען.

אַלע מעגלעכע מיטלען דאַרפֿן אָנגעווענדט ווערן צו דערגרייכן, אַז אַלע ווילנער ייִדן זאָלן דערפילן זייער הייליקן חוב און פליכט לגבי זייערע משפחה־מיטגלידער, קרובים, פֿרײַנד, חברים, שכנים און צופעליקע באַקאַנטע — די קדושים פון ירושלים דליטא.

*

די יזכור־אַנקעטע וועט אין אונדזער אַרבעטספּלאַן פאַרנעמען דעם וואָגיקסטן אויבנאָן, מיר מוזן זיך אָבער אומבאַדינגט באַניצן אויך מיט אַלע אַנדערע צוטריט־לעכע קוואַלן פון אינפאָרמאַציע.

אין דער זעלבער צײַט ווען איין גרופּע טוערס פון צענטראַלן יזכור־קאָמיטעט וועט זיך פאַרנעמען מיט דורכפירן די אַנקעטע־אַקציע אין אַלע צוטריטלעכע ייִדישע ישובים, דאַרף אַ צווייטע גרופּע זיך פאַרבינדן מיט די פּאַרש־צענטערס פון חורבן (יד־ושם, ייִוואָ, בית לוחמי הגיטאות, מורשת א״אַ), מיט די צענטראַלע ייִדישע הילף־אינסטיטוציעס, וואָס האָבן בעת און נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה אָנגעפירט מיט אַ זוכדינסט (דזשאָינט, האיאַס, ייִדישער אַרבעטער־קאָמיטעט, ועד הצלה א״אַ) און „דורכגייען" די אויפגעהיטע רשימות פון די אומגעקומענע ייִדן אין די חורבן־יאָרן.

מען דאַרף דורכבלעטערן די יאָרגענג 1945 - 1950 פון די צענטראַלע ייִדישע טאָגצײַטונגען און די צײַטונגען וואָס זענען דערשינען אין די ייִדישע פּליטים־לאַגערן. אין די אָפּגעפונענע (אָדער צוזאַמענגעשטעלטע) רשימות פון די אומגעקומענע ייִדן אין די נאַצישע קאָנצלאַגערן געפינען זיך נעמען פון טויזנטער ווילנער ייִדן.

ווי אַ בײַשפּיל לאָמיר דאָ דערמאָנען, אַז אין 1947 האָט דער ייִדישער אַרבעטער־קאָמיטעט פאַרעפנטלעכט אין ניו־יאָרקער „פאָרווערטס" אַ רשימה פון 25,000 אומגע־קומענע ייִדן. אין זעלבן יאָר האָט דער ייִדישער אַרבעטער־קאָמיטעט אַרויסגעגעבן אַ מימעאָגראַפישע רשימה „יאָרצײַטן פון אומגעבראַכטע ייִדן אין דאַכאַו", העפט 1 : גע־באָרענע אין ליטע, לעטלאַנד און ווײַסרוסלאַנד, וווּ עס זענען פאַרצייכנט אַ צאָל אומ־געקומענע ווילנער ייִדן. פון 31סטן יאַנואַר ביזן 7טן פעברואַר 1962 איז אין ניו־יאָרקער „פאָרווערטס" פאַרעפנטלעכט געוואָרן אַ רשימה פון 780 ייִדן וואָס זענען אומגעקומען אין קאַצעט שעמבערג בײַ דאַוטמערגען, צווישן וועלכע עס געפינען זיך אַרום 400 ווילנער. אין בית לוחמי הגיטאות געפינט זיך אַ פאַטאָסטאַט פון דער קאַרטאָטעק פון די ווילנער ייִדן (וואָס זענען אומגעקומען אויף די שײַטערס) אין קאַצעט קלאָגאַ, עסטלאַנד.

אַ גאָר באַטײַטנדיקע צאָל ווילנער ייִדן זענען פאַרצייכנט אין די עדות־בלעטער פון אומגעקומענע ייִדן בימי החורבן וואָס געפינען זיך אין יד־ושם אין ירושלים און אַ צאָל אין די רשימות פון די קדושים וואָס זענען פאַראייביקט געוואָרן אין יער־הקדושים.

די דרײַ טויזנט „געלע שײַנען" און אַ גאַנצע ריי אַנדערע שײַנען־זאַמלונגען און רשימות פון ווילנער געטאָ האָבן זיך געפונען אין ייִדישן מוזיי אין נאָך־מלחמהדיקן ווילניוס. עס איז ניט אויסגעשלאָסן, אַז דורך דער פאַרמיטלונג פון די אינטערנאַציאָ־

נאָלע פֿאַרבאַנדן פֿון געוועזענע אַרעסטאַנטן אין נאַצישע קאַצעטן און פֿון געוועזענע פּאַרטיזאַנער און אונטערערדישע קעמפֿערס קעגן נאַציזם, וואָלט מעגלעך געווען צו באַקומען פֿאָטאָסטאַטישע קאָפּיעס פֿון די רשימות אין ווילניוס, ווו די מאַטעריאַלן געפֿינען זיך.

און דערמיט איז די ליסטע ווײַט ניט אויסגעשעפּט.

פֿאַראַן אַ דריטער וויכטיקער קוואַל פֿון פֿאַרלאָזלעכער אינפֿאָרמאַציע פֿאַר דעם צוועק: דאָס זענען די דערשינענע ביכער, בראָשורן, זאַמלביכער און אָפּהאַנדלונגען וועגן חורבן ווילנע, וואָס ציילן זיך אין די הונדערטער *.

אַ דריטע גרופּע טוערס פֿון צענטראַלן יזכּור־קאָמיטעט דאַרף זיך דעריבער פֿאַרנעמען מיט „דורכפּירן" די אַלע ביכער, זאַמלביכער, בראָשורן און אַרטיקלען, ווו עס געפֿינען זיך פֿאַרצייכנט די נעמען פֿון אומגעקומענע ווילנער אין (באַשטימטע) געטאָ־אַקציעס, אויפֿגעדעקטע מאַלינעס, אומגעקומענע אין לאַגערן, געפֿאַלענע אין וואַלד, אין די פֿאַרבינדעטע אַרמייען.

לאָמיר דאָ פֿאַרצייכענען איין אויסעראָרדנטלעכן בײַשפּיל: אין ש. קאַטשער־גינסקיס „חורבן ווילנע" געפֿינט זיך אַ יזכּור־לעקסיקאָן פֿון אומגעקומענע ווילנער ייִדן לויט פֿאַרשיידענע פּראָפֿעסיאָנעלע קאַטעגאָריעס, וואָס פֿאַרנעמט 142 זײַטן, און אין די אַנדערע פֿאַרעפֿנטלעכטע גבית־עדות אין דערמאָנטן בוך געפֿינט זיך צוגאָבלעך אַ היפּשע צאָל נעמען פֿון אומגעקומענע. אַוודאי האָבן מיר נאָר געציילטע ביכער מיט גרעסערע רשימות פֿון אומגעקומענע ווילנער. אָבער יעדעס בוך און אַרטיקל וועט צוטראָגן אַ צאָל נעמען. און וואָס עס איז וויכטיק דערבײַ אונטערצושטרײַכן: בדרך־כּלל זענען די קלענערע אָפּהאַנדלונגען געווידמעט אַ באַשטימטער אַקציע און בײַם אַרויפֿטראָגן אויף די געהעריקע קאַרטאָטעק־קאַרטלעך די באַקומענע ידיעות וועגן די אומגעקומענע פֿון אַלע קוואַלן (יעדער באַזונדער קוואַל פֿון אינפֿאָרמאַציע וועט פֿאַרצייכנט ווערן אונטער די פֿאַררעגיסטרירטע ידיעות) וועלן גלײַכצײַטיק אויפֿגעשטעלט ווערן אַ צאָל צוגאָב־לעכע קאַרטאָטעקן. לאָמיר דאָ נאָר פֿאַרצייכענען כאָטש אַ פּאָר פֿון זיי:

1) אַ קאַרטאָטעק פֿון אַלע ערטער ווו ווילנער ייִדן זענען אומגעקומען.

2) אַ קאַרטאָטעק פֿון אַלע יאָרצײַטן פֿון די אַקציעס אין ווילנער געטאָ, אין אַלע קאַצעטן און אומקום־ערטער.

צווישן די אויסגאַבעס וואָס דאַרפֿן קאָנטראָלירט ווערן דאַרפֿן אומבאַדינגט אײַנ־געשלאָסן ווערן די יזכּור־ביכער פֿון ווילנער פּראָווינץ־שטעטלעך, ווו עס געפֿינען זיך בדרך־כּלל רשימות פֿון די דאָרט אומגעקומענע ייִדן און צווישן זיי — אַ צאָל ווילנער (אַ שטייגער: פֿון אָשמענע, גלובאָק, וואָראָנאָווע, סווענציאַן, לידע, טראָק, איוויע, דאָק־שיץ, א"אַ).

* זע די טעמאַטישע ביבליאָגראַפֿיע וועגן חורבן, וואָס דער שרײַבער פֿון די שורות האָט פֿאַר־עפֿנטלעכט אין 3טן באַנד „ירושלים דליטא אילוסטרירט און דאָקומענטירט", נ"י, 1974.

אין סך־הכּל וועט די אַ״ג חורבן־ליטעראַטור — וואָס איז אין איר פֿאַרלאָזלעכ־קייט גלײַך צו די ענטפֿערס פֿון די יזכּור־אַנקעטעס — צושטעלן די נעמען פֿון אַ באַטײַטנדיקער צאָל ווילנער.

די פּאַראַלעלע אינפֿאָרמאַציעס וועגן די אומגעקומענע פֿון פֿאַרשיידענע קוואַלן וועלן העלפֿן צו אורטיילן וועגן דער פֿאַרלאָזלעכקייט פֿון די אויסגענוצטע קוואַלן.

✶

און צום סוף, מיינען מיר, איז אויף אָן אָרט, אויב נישט צו פֿאַרענטפֿערן איז כאָטש לינדערן דעם פֿאַרשטענדלעכן סקעפּטיציזם וואָס דער פֿאָרשלאָג וועט אַצינד באַגעגענען:

איז טאַקע איצט — 30 יאָר נאָכן גרויסן חורבן — מעגלעך זיך צו פֿאַרמעסטן אויף אַזאַ אויפֿגאַבע, ווי אויפֿזאַמלען די נעמען א״אַ ידיעות פֿון דער אומגעבראַכטער עדה ווילנער ייִדן?

לדוגמא וועלן מיר דאָ ברענגען צוויי פֿאַלן, וואָס טיילן זיך שטאַרק אויס מיט זייערע געלונגענע דערגרייכונגען אין דער זעלבער ריכטונג: אויפֿצוזאַמלען די נעמען פֿון די אומגעקומענע ייִדן אין גרויסע ייִדישע קהילות.

אין רוים, איטאַליע, זענען אין דער ייִדישער סינאַגאָגע אויסגעשריבן די נעמען פֿון די 32 טויזנט אומגעקומענע אין די חורבן־יאָרן איטאַליענער ייִדן.

און אין דער פּנחס־סינאַגאָגע אין פּראָג, טשעכאָסלאָוואַקײַ, זענען די ווענט באַ־דעקט מיט די נעמען פֿון 77,297 אומגעקומענע טשעכישן ייִדן.

קיינער קען הײַנט ניט פֿאַרויסזען וויפֿל נעמען אונדזער קאָלעקטיווע אָנשטרענ־גונג וועט באַווײַזן צו פֿאַרצייכענען, און ווי נאָענט (אָדער ווײַט) מיר וועלן דערגרייכן צו דעם ציפֿער אומגעקומענע ווילנער. איינס איז אָבער מער ווי זיכער — די צענדלי־קער טויזנטער נעמען וואָס ס׳וועט אונדז געלינגען אַרויסצורײַסן פֿון פֿאַרגעסנקייט באַטײַטן אויך — אַ מאָראַלישער זיג איבער אונדזערע פֿאַרניכטערס, און מיר וועלן האָבן כאָטש אין אַ געוויסער מאָס דערפֿילט אונדזער פֿאַרשפּעטיקטן חוב און פֿליכט לגבי אונדזערע אויסגעמאָרדעטע משפּחות, לגבי דער עדה קדושים. מיט דער זכרון־מגילה אין די 22 טיילן (פֿאַר יעדן אות פֿון אלף־בית) מיט די לעבעדיקע נעמען פֿון דער חרובער ייִדישער ווילנע וועט מיטגיין „דער פֿאַראָל פֿון דור צו דור״:

מיר זײַנען געווען! מיר זײַנען דאָ! און וועלן זײַן — ירושלים־דליטא.

גלובאָק

אַלכסנדר באָגען — גלובאָק, זאַמקאָווער גאַס (באַרעליעף).

זלאַטע בורגין

קינדער אין געטאָ

ווען מען האָט די גלובאָקער ייִדן געטריבן אין געטאָ האָבן מיר געהאַט מזל. אונדזער שטוב איז געבליבן אין געטאָ. מיר האָבן זיך ניט געדאַרפט איבערקלייַבן. צו אונדז זייַנען געקומען מיטווינען דער מאַמעס צוויי שוועסטער מיט די משפחות. צוזאַמען זענען מיר געווען זעכצן נפשות אין צוויי קליינע צימערלעך.

די 8 קינדער צווישן אונדז זענען דורך נאַכט געוואָרן גרויסע. זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז די אויסזיכטן צו בלייַבן לעבן זענען נאָר פאַר די שטאַרקע, פאַר די וואָס קענען אַרבעטן. די 12־13־יאָריקע מיידלעך זענען אַרויס אַרבעטן צו די דייַטשן. די קלענערע האָבן געראַמט, געוואַשן און געקאָכט. זיי האָבן זיך זייער באַמיט אויסצו־זען עלטער, געצוואָגן די קעפּ און געשמירט די האָר מיט קעראָסין. די שוואַרץ־חנוודיקע גאָלדעלע פלעגט קוקן אין שפּיגל און באַדויערן:

„פאַר וואָס בין איך אַזוי ענלעך אויף אַ ייִדישע, איך וועל ניט קענען זיך אויסבאַהאַלטן. אַך, ווען איך וואָלט אויסגעזען אַזוי ווי לייקעלע?" — לייקעלע מיט די גרויסע בלויע אויגן האָט אויף אַן אמת אויסגעזען ווי אַ „שיקסע", אָבער זי האָט ניט גערעדט וועגן אַנטלויפן.

מייַן מומע רבקה די אלמנה פלעגט האַלטן אין איין אַרייַנריידן צו אירע 4 קינדער:

„אַז די דייַטשן וועלן קומען, וועלן מיר זאַלבע פינפט זיך אַרומנעמען און שטאַרבן צוזאַמען; ניטאָ וואָס צו בלייַבן אויף אַזאַ מיאוסער וועלט..."

אין די לאַנגע פינצטערע נעכט פלעגן די קינדער אויף די גע־לעגערס פאַנטאַזירן און זיך דערמאָנען וועגן אַמאָליקע גוטע צייַטן. דער קליינער יאַנקעלע פלעגט זיך דערמאָנען, אַז אויף דער וועלט

זענען דאָ שפּראָטן און ביסקוויטן, און אַז זײַן שוועסטער ליבע וועט קומען נאָך דער מלחמה אַהיים, וועט זי אים ברענגען, ברענגען און ברענגען...

זײַן שוועסטער איז טאַקע געקומען, אָבער וועמען צו ברענגען איז שוין ניט געווען. יאַנקעלען מיט די עלטערן האָט מען פאַר־ברענט, ביידע שוועסטער זענען געשטאָרבן פון טיפוס אין איין טאָג, און מײַן מומע רבקהס בקשה איז דערפילט געוואָרן ביזן סוף — זיי זענען אַוועק אַלע צוזאַמען.

אין געטאָ בין איך געווען אין די לעצטע חדשים פון שוואַנגער־שאַפט. איך בין געווען זייער דערשלאָגן, זיך ניט געקענט צוזאַמענ־נעמען מיט די געדאַנקען, ניט געפונען קיין אויסוועג. אין אַ האַרבס־טיקן פרימאָרגן זענען געקומען צו מיר דרײַ געסט — מײַנע שילערס פון ערשטן קלאַס, וועלכע האָבן זיך אַזוי האַרציק אין יוני חודש צעזעגנט מיט מיר — פייגעלע, שׂרהלע און בערקאַן.

ווי אַזוי זענען די אַכט־יאָריקע קינדער געקומען אַליין צו מיר? ווי אַזוי האָבן זיי מיך אָפּגעפונען?

— לערערין, מיר האָבן אײַך אויפגעזוכט און געפונען... אין שטוב רעדט מען די גאַנצע צײַט, אַז מען וועט אַלעמען דערהרגענען. די עלטערן גייען אַוועק אויף גאַנצע טעג. אפשר וועט איר אונדז אַ ביסל לערנען?..

זיי האָבן געזוכט אין מיר טרייסט און מוט, און דערזען האָבן זיי מיך אין אַן אויסטערלישן צושטאַנד, אין מײַן אייגענער אומבאַ־האָלפנקייט. איך האָב זיי געטרייסט, צוגעזאָגט, נאָכן געבורט עפּעס צו אָרגאַניזירן. איך האָב זיי, ווי־זט אויס, ניט איבערצײַגט. זיי זע־נען אַוועק, ניט געלאָזן זיי באַגלייטן אַהיים. מער האָב איך זיי שוין ניט געזען.

אין אַ שבתדיקן פרימאָרגן האָב איך געטראָפן מײַן חברטע ברכה מיט אַ קינד אויפן האַנט. איך האָב זיך זייער דערפרייט און געבעטן אָנקוקן דאָס קינד. זי האָט אויפגעוויקלט די ווינדעלעך און איך האָב דערזען אַ געקרײַזלט שוואַרצאויגיק מיידעלע מיט רויטע באַקן און אַ קלאָרן אַלבאַסטער־פּנים.

— אַך, ווי שיין זי איז! — האָב איך אויסגעשריִען. אָבער ברכה האָט מיר גלײַך איבערגעריסן. צו וואָס, צו וואָס איז זי אַזוי שיין,

צו וואָס וואַקסט זי אַזוי גרויס — מען וועט דאָך זי אַרייַנוואַרפן אין גרוב אַ לעבעדיקע. צו וואָס? צו וואָס?

אירע ווערטער זענען מקוים געוואָרן. מען האָט זיי ביידן פאַר־ברענט.

ווען איך האָב, נאָך 4 טעג מאַטערניש, געבאָרן מייַן קינד אין געטאָ, האָט דער דאָקטער לקח אויסגערופן: „צוגעקומען נאָך אַ געלע לאַטע". איך האָב ניט געהאַט קיין העזה צו פרעגן: אַ ייִנגל, אָדער אַ מיידל? — דאָס איז דאָך געווען דעם 27סטן נאָוועמבער, און אויפן 28סטן האָט מען פאַרויסגעזאָגט אַ שחיטה אין געטאָ — איז צו וואָס נאָך פרעגן?

אויך מייַן ייִנגעלע איז געוואַקסן ווי אויף הייוון, און כאָטש מיר אַלע האָבן געהונגערט און וועגן מילך האָט קיין רייד ניט גע־קענט זייַן — איז דאָס קינד געוואַקסן און געשמייכלט מיט בלויע ליכטיקע אויגן צו דער וויסטער וועלט.

מייַן ייִנגעלע האָט מען דערשטיקט אין אַ ברענענדיקן בונקער ביי מייַן אָרעמער מאַמען אויף די הענט.

✶

נאָך דער מלחמה האָב איך געאַרבעט אין ווילנער ייִדישן קינ־דערהיים. איין מאָל, גייענדיק אויף געדימינאַ־גאַס האָב איך דערזען אַ באַקאַנט מיידעלע. אויך זי האָט זיך אין מיר אייַנגעקוקט און — גענומען פון מיר אַנטלויפן. כ'בין איר נאָכגעלאָפן און דערקענט.

ריבהלע, ריבהלע לעדערמאַן, דאָס איז דאָך מייַן קליינע שכנה פון דרויער־גאַס, מייַן געוועזענע שילערין פון קינדער־גאָרטן, אַ קליינע, שיינע חכמה.

— ריבהלע, האָב איך געזאָגט אויף פויליש, — דו קענסט דאָך מיך, פאַר וואָס אַנטלויפסטו? שטעל זיך אָפּ אויף אַ ווייַלע. זי האָט זיך אָפּגעשטעלט, מיך אָנגעקוקט און מיט אַלע כּוחות גענומען אַנט־לויפן פון מיר. איך האָב זי נאָכגעקוקט. זי איז געווען אָנגעטאָן אין אַן אָפּגעריבענעם מאַנטעלע, אין אַ דאָרפיש טיכל, און געהאַלטן אַ קערבעלע אין האַנט. אַוודאי געגאַנגען אין שליחות.

קלאָר: אין דער צייַט פון דער מלחמה האָט אַ קריסטין זי אויס־באַהאַלטן און האָט זי באַשוואָרן, אויף אַלע הייליקע, זיך ניט צו פאַרבינדן מיט קיינע זשידעס?

וואָס טוט מען? ווי געפינט מען זי?

אין אַ פּאָר חדשים אַרום האָב איך דערזען ריבהלען אויף ברייטע גאַס, זי האָט אַריַינגעקוקט אין אַ שויפענצטער. דאָס זעלבע טיכל אויפן קאָפּ. ווי שלעכט זי זעט אויס, אַזאַ דאַרינקע, מיט אַזעל־כע אויסגעצויגענע לאַנגע פּיסעלעך.

דאָס מאָל האָב איך זי צוגעהאַלטן פאַר דער פּלייצע און גע־רעדט אויף ייִדיש:

— ריבהלע, עס זענען דאָ גלובאָקער, עס זענען דאָ ייִדישע קינדער, איך אַרבעט מיט זיי אין אַ ייִדישן קינדערהיים, האָב ניט קיין מורא. אָבער ריבהלע האָט זיך אַרויסגעריסן פון מיַינע הענט, ווי אַ ווילדע, און איז אַנטלאָפן פון מיר, ווי פון אַ שׂרפה.

יענעם יאָר איז דער ווינטער געווען אַ שווערער. מיר האָבן גע־האַט אַ סך דאגות מיט אונדזערע קינדער פון קינדערהיים און איך האָב פאַרגעסן פון ריבהלען. ביַי אונדז אין קינדערהיים איז דאַן געשטאָרבן דער אַכט־יאָריקער אַלעקס לעוו און גראָד אויף מיַין דיזשור.

אין איינעם אַן אָוונט איז געקומען צו מיר אונדזער פאַרוואַל־טערין צילע מיט אַ בילד אין האַנט.

— גיב אַ קוק, אפשר קענסטו זי? אַ פּוילישע פרוי האָט דאָס בילד געבראַכט היַינט צו אונדז.

איך האָב באַטראַכט דאָס בילד און געבליבן געפּלעפּט.

אין אַ וויַיסער טרונע איז געלעגן ריבהלע לעדערמאַן — אַ פאַרפּוצטע מיט סטענגעס און אַ צלם אין האַנט.

צילע האָט פאַרגעזעצט: „די פרוי האָט דערציילט, אַז זי האָט זי אויסגעהאַלטן די גאַנצע מלחמה און זיי האָבן זיך שטאַרק ליב געהאַט. זי איז געשטאָרבן פון טיפוס, זי האָט זי פאָטאָגראַפירט און געבראַכט אין ייִדישן קינדערהיים. אפשר וועלן זיך אַ מאָל נאָכפרעגן קרובים, משפחה. די פרוי האָט זייער געוויינט.״

— וווּ לעבט די פרוי?

— זי האָט ניט געזאָגט. איך האָב געבעטן מען זאָל איר געבן אַ ביסל פּראָדוקטן פון סקלאַד, זי איז דאָך אַ ייִדן־פריַינד.

— האָסט גוט געטאָן, האָב איך געענטפערט.

כ׳האָב געכאַפּט דאָס בילד און געלאָפן אין מיַין ווינקל וויינען...

פרידה צנציפר־שפירא

הקרקס

היה זה לאחר עלייתו של היטלר לשלטון. באחד הימים של שנת 1934 הגיע קרקס לעיירה שלי — גלובוקי ע״י וילנה. הלכנו כמובן לראותו. היה שם להטוטן שהראה להטוטים שונים, ממש „ניסים ונפלאות״.

ביתנו שכן בסביבה נוצרית בקצה העיירה. בעליית הגג גרה משפחה פולנית עם שלוש בנות. הן היו עוזרות לנו במשק הבית ובכל מיני עבודות־עזר וגם עושות את הכביסה בעיירה. נוסף לכל זה היו גונבות אצלנו מכל הבא ליד. כאשר רצינו להגיב, כדי שהגניבות תיפסקנה, איימה עלינו הבת האמצעית שהבית שלנו וכל אשר בו יעלו בלהבות אם נעיז לעשות משהו. מחוסר ברירה סבלנו ושתקנו.

מה רבה היתה הפתעתנו, כאשר למחרת בואו של הקרקס לעיירה ראינו את הקרקסן עולה במדרגות ביתנו אל דירת המשפחה הפולנית. בעיירה פשטה השמועה, כי הוא התאהב בבת הצעירה, שגילה היה 16־17, והם עומדים להתחתן בקרוב. הקרקס המשיך בדרכו, אך הוא נשאר לגור בעיירה. אגב, הוא דיבר פולנית רהוטה.

הקרקסן אהב מאוד מאכלים יהודיים ו„טשולנט״ במיוחד. אנחנו „אימצנו״ אותו. אחי היה נותן לו גם את בגדיו המשומשים — הכל כדי שיראה לנו את הלהטוטים שלו. פעם ישבתי על המרפסת והייתי עסוקה בבעייה מתימטית (למדתי אז בווילנה יחד עם אחותי) שהתקשיתי בפתרונה. ומה רבה היתה תדהמתי, כאשר הקרקסן פתר את הבעיה ללא קושי, תוך דקות ספורות.

מאז התחלתי להסתכל בו בעיניים אחרות. גם אבי חשד בו, כי הוא איננו להטוטן פשוט, אך לא היו שום הוכחות, אף כי במשך חמש השנים — משנת 1934 עד 1939 — קרו בעיירה דברים מוזרים: כתובות אנטישמיות צויירו על המדרכות: „אַל תקנו אצל יהודים״, „יהודים לפלשתינה״ ועוד מסוג זה. התחילו גם להתארגן חוגים אנטישמיים מהנוער והאינטליגנציה הפועלית בעיירה — כנראה ביוזמתו; ופרצו גם שׂריפות בעיירה, אך לא קשרנו את הדברים, כי מי יכול היה אז לנחש את פרצופו האמיתי?

בשנת 1939 הגיע הצבא האדום לעירתנו. השלטון הסובייטי עצר והגלה (בין היתר) גם את הקרקסן. לאחר כשנה וחצי הוא שוחרר במבצע חילופי אסירים בין רוסיה וגרמניה. משמע, הוא היה חשוב לנאצים.

בקיץ 1941 התקיפו, כזכור, הגרמנים את רוסיה ובשנת 1942 הוכנסו היהודים לגיטאות. מה רבה היתה התדהמה של אנשי העיירה, כאשר בראש פלוגת ס.ס.

הופיע מיודענו הקרקסן, הפעם מצוחצח ומקושט במדליות, במדי קצין ס.ס. הוא השתכן, יחד עם אשתו, בבניין היפה ביו־תר בעיירה והתחיל לנהל את העיירה ביד נאצית. כל פעם שהיה נכנס לגיטו נפל פחד רב על היהודים.

תיכף עם בואו התחיל לחפש את ה־משפחה שלנו. אני ואחותי הסתלקנו עוד קודם לכן. הקרקסן הצטער מאוד שלא מצא אותנו. „הייתי ברצון תולה אותן" — היה אומר. כנראה משום שהתייחסנו אליו בזלזול. מדי פעם היה עורך נשפים וכ־טוב לבו ביין — היה מזמין את אמי שתספר לפני האורחים, אנשי ס.ס., איך הוא שיחק טוב את תפקידו כלהטוטן ואיך הילדים אהבוהו, ואיך הוא אכל את ה־„טשולנט" אצלנו בבית. אמא היתה אז שבורה ורצוצה מהרעב הממושך ומהסבל הרב. הוא גם אילץ אותה לנקות את בתי השימוש בין נשף אחד למשנהו.

כנראה הוא היה אחד המרגלים הגרמ־נים שנשתלו ונקלטו באלפיהם בכל עיר ועיירה פולנית תיכף עם עלות היטלר לשלטון, ומרגלים אלה החישו את כניע־תה של ארץ זו.

הגיטו בגלובוקי חוסל משום מה הרבה יותר מאוחר, יחסית, מאשר גיטו וילנה וגיטאות אחרים. פשטה שמועה, כי גיטו זה יישאר וכל אלה שבדרך נס ניצלו מ־גיטאות מחוסלים נהרו לגיטו גלוביקי. אלא שגם גיטו זה לא האריך ימים. בימים האחרונים לפני בריחת הגרמנים מפני ה־צבא האדום המתקדם — הוצת הגיטו מכל עבריו וכל תושביו נשרפו חיים. לא היתה שום אפשרות לברוח. מי שניסה לעשות זאת נפל מכדורי המרצחים. אבי ואחי נהרגו ע"י הגרמנים עוד לפני כן. אמי עם הנכדה התינוקת בזרועותיה התרוצצה ממקום למקום ונשרפה בלהבות הגיטו, אשר בחיסולו היה לקרקסן חלק רב. מה עלה בגורלו? — לא ידוע בדיוק. מישהו אומר, כי הרוסים תפשוהו וחיסלוהו. ויש אומרים, כי בדומה לרבבות רוצחים נאציים אחרים הוא הצליח לברוח וחי אי־שם בגרמניה בעושר וברווחה כאזרח גרמני מכובד ו„הגון".

*

חזרתי מנדודי ברוסיה הסובייטית אל עיר הולדתי לאחר המלחמה, בשנת 1945, בתקווה למצוא מישהו מהמשפחה. ביתנו נשרף כולו. בסמוך לו, משני צדדיו, עומדים על תילם שני בתים של נוצ־רים. באחד מהם הייתי בת בית. כאשר ראה אותי בעל הבית הוא החוויר ויצא את הבית. כעבור רגע חזר עם עוד אחד ובידו גרזן. הזקנה סוככה עלי והתחננה: לא אתן לפגוע בך, יקירתי, אך בשם ה־אלוהים, אל תישארי כאן, חייך בסכנה. אמרתי אז לשכן: אינני רוצה ממך שום דבר, תן לי רק איזה דבר פעוט למז־כרת ואמשיך בדרכי. עזבתי במרוצה את העיירה, בלי לחזור אליה לעולמים.

לא, הקרקס והקרקסן אינם מעלים בי זכרונות עליזים. לנגד עיני מרחפת דמו־תה של אמא עם הנכדה בזרועותיה בתוך להבות הגיטו העולה באש.

צירקה שפירא

עיירתי גלובוקי

השם גלובוקי (Glebokie) פרושו — מקום נמוך. העיירה היתה מוקפת גבעות מסביב, יערות אורן ואשוח סביב לה. בימי שלום היו היערות משמשים כמקום הבראה לאנשי העיירה. גלובוקי מנתה בערך 12 אלף תושבים; מחציתם יהודים והיתר נוצרים.

בתוך העיירה זרם נחל, שחצה את גלו־בוקי לצד מזרח וצד מערב. הנחל היה מאחד את שני האגמים הגדולים, מצפון ע״י ברזוויצ׳י, עם האגם הדרומי ע״י יוסיס בארג. גשר מעל הנחל היה מאחד את שני חלקי העיירה. היו אצלנו כ־1100 בתים, לרוב בנויים עץ וגגות מעץ, ומס־פר בניינים, בעיקרם בני קומה אחת או קומותיים, בנויים לבנים אדומות וגגות רעפים.

בערבי שבת וחג בקע מבעד חלונות הבתים אור נרות השבת. כל העיירה הת־קדשה, וזמירות שבת וחג בקעו מבתי היהודים.

פינת חמד היתה הקופניצה; כל השטח היה מורכב מאיים קטנים, מפרצים, וח־צאיים; עצים גבוהים ועבותים כיסו את הכל; תושבי העיירה היו יוצאים לשם לטייל וליהנות בחיק הטבע, בשבתות המתה הקופניצה בני־אדם, צחוק ושירה.

סמוך לעיירה עברה מסילת הברזל, וילנה־קרולבשציזנה־גלובוק. 4 רכבות נוסעים ליום עברו במסילה זו ורכבות־משא שהובילו סחורות יצוא ויבוא.

העיירה היתה בנוייה כך: במרכז — ה־שוק והמרכז המסחרי, ומסביב הרחובות המרכזיים. בהמשך הסתעפו יתר הרחו־בות.

ברחוב דוקשיץ התרכזו רוב בתי הכנ־סת של החסידים והמתנגדים, של בעלי־מלאכה והחייטים; היו שם כעשרה בתי־כנסת. יש להוסיף את בית־הכנסת „הג־בוה" („הויכע שול") שבתוכו יכלו להת־כנס עד 1000 איש והמקום שימש מקום־ריכוז חשוב לאסיפות וכינוסים. הגבאי דוד מונוועס, שהוא עצמו סימל מוסד, היה ציוני טוב, דואג לזולת, מגיש עזרה לכל נצרך, נותן גמילות חסד לנזקק. ממש מוסד של איש אחד, בעל לב רחב ויד פתוחה.

בראש העיירה עמד ועד הקהילה. בבע־לותה של הקהילה היו אדמות־מרעה; שם רעו פרות היהודים תמורת תשלום. הכ־נסות נוספות: תעודות לידה, חתונות, פטירות ומס־חובה ששילמו התושבים.

פעולותיה של הקהילה: היא היתה דו־אגת לכל השירותים הדתיים, רבנים, שוח־טים, חזנים, שמשים, גבאים ויתר כלי־קודש.

ועד הקהילה היה תומך במוסדות ציבו־ריים והושיט עזרה לעניים ולנזקקים.

תעסוקה: רוב היהודים עסקו במסחר. גלובוקי היתה מרכז מסחרי גדול במחוז וילנה. (ממנה ייצאו לחו״ל ביצים, פטריות יבשות, זיפי חזירים, זיפי סוסים, עורות לא מעובדים של חיות־בית וחיות־יער, זאבים, שועלים, נמיות וארנבות. כן הת־נהל בה מסחר תוסס של תבואה ופשתן.) עוד היו בעיירה סוחרי יערות ויערנים.

בעלי־מלאכה: חייטים, תופרות, סנדל־רים, פחחים, נגרים, נפחים. היו גם עג־לונים, סבלים ולא מעט אביונים.

תרבות: 2 בתי קולנוע בבעלות יהו־דים. ספרייה עשירה ובה ספרים ביידיש, פולנית ורוסית; ומעט ספרים בעברית, אנגלית וגרמנית. בתי־ספר: בית־ספר עממי בהנהלתם של האחים מיכאל וצבי ראַיאַק, שהתפתח אחר־כך לתיכון. גן־יל־דים, בית־ספר עממי יידישאי, בהנהלת המבורג, בית־ספר עממי פולני, בית־ספר דתי „תושיה״ בהנהלתו של מר יוסף באו־דין וסגנו בנד. גימנסיה יהודית־פולנית בהנהלתם של האחים ראַיאַק. גימנסיה פולנית, בית־ספר מקצועי לבנות ובית־ספר למסחר.

המורים מיכאל וצבי ראַיאַק הגיעו אלינו מרוסיה, והתחילו לארגן את בית־הספר הראשון בעיר, המורים הצליחו להקנות לנו ערכים לאומיים, אהבת המו־לדת ואהבת העם. בכל פרק היסטוריה, תנ״ך, או ספרות השתדלו להחדיר לנו אהבה לארץ־ישראל. הם הצליחו להקנות לנו ידע ע״י המחשה ועבודה עצמית.

בעיירה היו כמה חדרים. רוב הבנים למדו אצל יוסי טישעס. היתה ישיבה, בה למדו הרבה בנים מגלובוקי והסביבה, בני־הישיבה מהסביבה חיו בתנאים קשים. למקום לינה דאגו להם הוריהם, אבל לכלכלה היו דואגים להם בני־העיר; הם היו אוכלים מדי יום בשבוע בבית אחר. לא מעטים מהם לא אכלו, כי הת־ביישו לבוא לבתים („זיי האָבן געגעסן טעג און געשלונגען טרערן״).

ראש־העיר היה פולני וסגנו יהודי, מר לויתן. היחסים עד למלחמה היו תקינים, פחות או יותר. בעיירה היו שני רבנים; הרב יוסף כץ של המתנגדים ורבם של החסידים, הרב קופרשטוק, שמאוחר יותר עלה ארצה.

מוסדות: טאָז (מרפאה שהגישה עזרה רפואית לעניים). קופת גמילת־חסד — נעזרו בה הרבה יהודים שנזקקו להלוואה לזמן קצר. הבנק עשה עסקים בהיקף גדול. הוא סייע לסוחרים, לחנוונים ולכל מי שפנה אליו. קינדערשוץ — חסות לילד ולנער, בראשו עמד יצחק (איצקה) מלר, מוסד שהיה בנוי רק על התנדבות. מסירותו של יצחק מלר היתה ללא גבול, אישי המוסד דאגו לארוחה חמה, לכסות־חורף וכסות־קיץ, ביקרו בבתים ועזרו. הם ידעו מי וקוק ולשם הגיעו. מקורות הכנסה לפעולה ברוכה זו: נשפים, ימי סרט ותרומות.

בגלובוקי התקיימו תנועות נוער, כגון החלוץ הצעיר והחלוץ. חברי התנועות היו מתכנסים מדי ערב ומעבירים פעולות תרבות, הרצאות, ערבי הווי עד שיצאו להכשרה; „פועלי ציון״ ו„השומר הצעיר״ העבירו עבודה תרבותית ענפה, ניהלו בקן חוגים, הרצאות, מחנות־קיץ ומחנות־חורף. דומני כי רוב הנוער היה מאורגן ב„השומר הצעיר״. בעיירה היו יידישיס־טים, בונדיסטים וקומוניסטים; האחרו־נים ניהלו את העבודה במחתרת ורבים נתפסו וישבו שנים בבתי־סוהר.